

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Південноукраїнський національний педагогічний університет
імені К. Д. Ушинського

ПОЛІТИКУС

Науковий журнал

Випуск 6

Видавничий дім
«Гельветика»
2021

Головний редактор:

Наумкіна С. М. – доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політичних наук і права, Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського

Члени редакційної колегії:

Музиченко Г. В. – доктор політичних наук, професор, професор кафедри політичних наук і права, Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського

Маслов Ю. К. – доктор політичних наук, професор, професор кафедри філософії, історії та політології, Одеський національний економічний університет

Польовий М. А. – доктор політичних наук, професор, професор кафедри політології та державного управління, Донецький національний університет імені Василя Стуса

Рудольф Кухарчик – декан факультету міжнародних відносин, Економічний університет в Братиславі
Ондрей Філіпець – Університет Палацького, Оломоуц (Чеська Республіка)

Долженков О. О. – доктор політичних наук, професор, професор кафедри політичних наук і права, Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського

Ростецька С. І. – кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри політичних наук і права, Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського

Гедікова Н. П. – доктор політичних наук, професор, професор кафедри політичних наук і права, Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського

Дунаєва Л. М. – доктор політичних наук, професор, декан факультету психології та соціальної роботи, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Проноза І. І. – кандидат політичних наук, старший викладач кафедри політичних наук і права, Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського

Щедрова Г. П. – доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політології та міжнародних відносин, Університет імені Альфреда Нобеля

Монолатій І. С. – доктор політичних наук, професор, професор кафедри політології, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

Арабаджисв Д. Ю. – доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри загальноправових дисциплін, Національний університет «Запорізька політехніка»

Аміран Хевцуріані – PhD у сфері міжнародних відносин, професор факультету права та міжнародних відносин, Грузинський технічний університет (Грузія)

Еліот Долан Еванс – доктор філософії, Університет Монаша (Австралія)

Науковий журнал «Politicus» внесений до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») з політичних наук (спеціальність: 052. Політологія) відповідно до Наказу МОН України від 17.03.2020 № 409 (додаток 1)

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

**Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського, протокол 6 від 30 грудня 2021 року**

Офіційний сайт видання: www.politicus.od.ua

Науковий журнал «Політикус» зареєстровано Міністерством юстиції України (Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серія KB № 21499-11299P від 18.08.2015 р.)

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1. ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ ТА ПРОЦЕСИ

Бахметьєв Андрій Євгенійович Особливості використання політичних технологій на президентських та парламентських виборах 2019 р.....	7
Войтенко Юрій Миколайович Інститут парламентської коаліції в Україні: політико-правовий аналіз.....	13
Гедікова Наталя Пилипівна, Манасарян А. Є. Соціально-політичні та конституційно-правові основи забезпечення прав та свобод людини і громадянина в сучасній Україні.....	19
Долженков Олег Олександрович Політико-правове забезпечення розвитку місцевого самоврядування в Україні.....	25
Лісовський Володимир Миколайович Модернізація національної безпеки України в умовах війни з Росією.....	30
Мельничук Василь Іванович Чинники формування регіональної самоврядності в Україні.....	37
Мовчан Уляна Ігорівна Децентралізація в українській неопатримоніальній демократії: переваги, недоліки та шлях до потенційного миру.....	44
Омельченко Станіслав Валентинович Політична безпека: внутрішньополітичні виклики та загрози.....	49
Рзаханов Расим Назим оглы Миграционные процессы на Южном Кавказе в современный период: научно-политологический анализ.....	54
Романов Роман Олександрович Антикризова діяльність політичних партій: трансформація в сучасній Україні й світі.....	62
Сунгурова Саломе Романівна Політико-інформаційна війна: інструментально-функціональний аспект.....	67
Угрин Леся Ярославівна, Щурко Олена Михайлівна Громадянська компетентність в умовах сучасної демократії.....	73
Хорішко Лілія Сергіївна Суб'єкти реалізації стратегії державного брендингу в Німеччині.....	79

РОЗДІЛ 2. ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ТА ІДЕОЛОГІЯ

Гольцов Андрій Геннадійович Геополітична ідеологія в Російській Федерації.....	83
Шайгородський Юрій Жанович Вплив медіа на суспільно-політичні та етико-моральні процеси в Україні.....	89

РОЗДІЛ 3. ПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ СИСТЕМ ТА ГЛОБАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

Бабіна Валентина Олександрівна, Чістякова Ірина Миколаївна

Становлення західноєвропейської дипломатії

у Нову добу.....96

Перфільєва Анастасія Олександрівна

Лідерство у міжнародних відносинах:

теоретико-концептуальний вимір.....101

Татакі Дмитро Дмитрович

Сучасний стан співробітництва між Китаєм та країнами Африки:

інвестиційний аспект.....107

РОЗДІЛ 4. ЕТНОПОЛІТОЛОГІЯ ТА ЕТНОДЕРЖАВОЗНАВСТВО

Гончарук Валерій Петрович, Салтовський Олександр Іванович

Етнічне й соціальне в поглядах М. Драгоманова та його вплив

на формування національної ідентичності.....111

CONTENTS

SECTION 1. POLITICAL INSTITUTIONS AND PROCESSES

Bakhmetiev Andrii Yevheniiiovych

Features of the use of political technology in the presidential and parliamentary elections of 2019.....7

Voitenko Yurii Mykolaiovych

Institute of parliamentary coalition in Ukraine: political and legal analysis.....13

Gedikova Natalia Pylypivna, Manasaryan A. E.

Socio-political and constitutional and legal basis of ensuring the rights and freedoms of man and citizen in modern Ukraine.....19

Dolzhenkov Oleg Alexandrovich

Political and legal support for the development of local self-government in Ukraine.....25

Lisovskyi Volodymyr Mykolaiovych

Modernization of Ukraine's national security during the war with Russia.....30

Melnychuk Vasyl Ivanovych

Factors of regional self-government formation in Ukraine.....37

Movchan Uliana Igorivna

Decentralization in Ukraine's neo-patrimonial democracy: advantages, drawbacks, and prospects for peace-building.....44

Omelchenko Stanislav Valentinovich

Political security: domestic political challenges and threats.....49

Rzakhanov Rasim Nazim oglu

Migration processes in the South Caucasus: scientific and political analysis.....54

Romanov Roman Alexandrovich

Anti-crisis activity of political parties: transformation in modern Ukraine and over the world.....62

Sunhurova Salome Romanivna

Political and information war: instrumental and functional aspect.....67

Uhryn Lesia Yaroslavivna, Shchurko Olena Mykhailivna

Civic competence in modern democracy.....73

Khorishko Liliia Serhiivna

Subjects of implementation of the state branding strategy in Germany.....79

SECTION 2. POLITICAL CULTURE AND IDEOLOGY

Goltsov Andriy Hennadiyovych

Geopolitical Ideology in the Russian Federation.....83

Shaihorodskiy Yuriy Zhanovych

The influence of the media on socio-political,
ethical and moral processes in Ukraine.....89

SECTION 3. POLITICAL PROBLEMS OF THE INTERNATIONAL SYSTEMS AND GLOBAL DEVELOPMENT

Babina Valentyna Olexandrivna, Chistyakova Irina Mikolaevna

Formation of Western European diplomacy in the New era.....96

Perfilieva Anastasiia Oleksandrivna

Leadership in International Relations:
Theoretical and Conceptual Dimensions.....101

Tataki Dmytro Dmytrovych

Current state of cooperation between China
and African countries: the investment aspect.....107

SECTION 4. ETHNO-POLITICAL SCIENCE AND ETHNO-STATE STUDIES

Honcharuk Valerii Petrovich, Saltovsky Oleksandr Ivanovych

Ethnic and social aspects in M. Drahomanov's views
on the formation of national identity.....111

РОЗДІЛ 1. ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ ТА ПРОЦЕСИ

Бахметьєв Андрій Євгенійович

Особливості використання політичних технологій на президентських та парламентських виборах 2019 р.

УДК 323.21 (4776)
DOI <https://doi.org/10.24195/2414-9616.2021-6.1>

Бахметьєв Андрій Євгенійович
аспірант кафедри
політичних наук і права
ДВНЗ «Південноукраїнський
національний педагогічний університет
імені К. Д. Ушинського»
вул. Старопортофранківська, 26,
Одеса, Україна

У статті розглядається специфіка використання виборчих технологій на президентських та парламентських кампаніях 2019 року.

Обґрунтовано, що саме 2019 рік став моментом переосмислення виборів в українській політичній сфері, оскільки медійні технології змогли перемогти адміністративний ресурс та довести свою ефективність.

Визначено, що кампанії цього року кардинально відрізнялись від усіх попередніх виборчих кампаній, що проводилися в Україні: нові канали комунікації із виборцями зробили її винятковим явищем в історії українського виборчого процесу. Однак, попри наявність медіа технологій, політики продовжують використовувати застарілі маніпулятивні технології.

Зосереджено увагу на тому, що однією з головних проблем розвитку політтехнологій в Україні було використання старих технологій адміністративного ресурсу, або невдале копіювання західного підходу до проведення передвиборчих кампаній, без врахування особливостей українських реалій.

Показано, що саме процес віртуалізації не лише сформував нові форми організації публічної комунікації та аналітики у політиці, а й призвів до кардинальної зміни в порядку організації її проведення виборів.

Визначено особливості виборчих технологій, які використовувались на виборах 2019 року.

Показано, що підготовка і проведення виборів – це своєрідний так званий «момент істини», хай і розтягнутий у часі. Організацією виборів країна перевіряється на наявність або відсутність демократії, влади закону, політичної культури, свободи і відповідальності.

Підсумковано, що аналіз застосування різноманітних виборчих технологій та їх прийомів як за кордоном, так і в Україні показує, що кінцевий результат виборів для тієї чи іншої політичної сили залежить не стільки від їх арсеналу, як від дотримання базових методологічних принципів їх розробки та застосування. Перспективи еволюції технологічної моделі виборчого процесу в Україні розвиваються в позитивному напрямку і пов'язані з поступовими змінами у масовій свідомості.

Ключові слова: політичні технології, політична комунікація, засоби масової інформації, політична свідомість, громадська думка, виборча стратегія.

Вступ. Після отримання незалежності Україною вже понад 30 років влада робить кроки щодо демократизації виборчого процесу, але все це ще не привело до бажаного результату. Однією з ключових проблем стало те, що прискорення розвитку, характерне для сучасного високотехнологізованого суспільства, надає грандіозні можливості для розробки ефективних технологій впливу на свідомість та поведінку людей, посилюючи ризики маніпуляції. Соціальні конвенції щодо використання технологій не встигають сформуватися, що є для професійної спільноти серйозним викликом.

Підсумки виборів глави держави, парламенту – «момент істини» у будь-якій країні. Для чинної влади це відкриття справжнього ставлення до неї з боку свого народу. У день оголошення результатів виборів вона звільнюється від самообману, навіть якщо і перемагає, – їй стають очевидними реальні масштаби «народної довіри», а у випадку програшу – оцінка того, що було зроблене нею в роки каденції. Підсумки виборів фокусують ефективність виборчих штабів і засто-

сованих ними технологій впливу на електорат. Аналітикам підсумки виборів дають змогу переконатися у їхній прогностичній здатності.

Криза політтехнології в Україні показала щонайменше три важливі речі. Перше – обмеження конкуренції у політичному полі призвело до деградації політичного цеху. Друге – свою роль відіграла потреба кваліфікованої регіональної експертизи. Третій важливий висновок – адміністративний ресурс не гарантує результату.

Підготовка і проведення виборів – це своєрідний так званий «момент істини», хай і розтягнутий у часі. Організацією виборів країна перевіряється на наявність або відсутність демократії, влади закону, політичної культури, свободи і відповідальності.

В Україні 2019 року черговий президентський і достроковий парламентський «моменти істини» відбулися за названими вище параметрами і критеріями. Несподівані підсумки цих виборів залишаються серед топ-тем політичної публіцистики, яка неминуче робить детальний аналіз бага-

тьох питань актуальним як в теоретичній, так і в практичній площині.

Мета та завдання. Метою є виявлення специфіки застосування виборчих технологій в Україні на прикладі президентських та парламентських кампаній 2019 року.

Для реалізації цієї мети ставляться такі задачі:

1) визначити домінантні напрями формування виборчих технологій на виборах 2019 року;

2) виокремити за допомогою компаративістського підходу базові риси сучасних виборчих технологій, які застосовувались на виборах;

3) виявити особливості застосування виборчих технологій в електоральних кампаніях України 2019 року.

Методи дослідження. Системний метод був застосованим при розгляді виборчих технологій як цілісного організму з чіткою внутрішньою організацією компонентів, які перебувають у взаємодії з навколишнім середовищем, реагуючи на суспільні вимоги та підтримку; метод «case study» дозволив зрозуміти специфіку застосування виборчих технологій в українському електоральному процесі; структурно-функціональний метод дав можливість виявити основні функції виборчих технологій у виборчому процесі; компаративний метод сприяв виявленню основних тенденцій розвитку виборчих технологій, ролі партійної системи, специфіки програм партій.

Результати.

Сьогодні українське суспільство характеризується змінами, які полягають у переході до демократичного політичного режиму не тільки де-юре, але й де-факто. Проходя цей шлях, українське суспільство долає низку економічних, соціальних та політичних проблем. Саме за цих умов актуальною є проблема впровадження ефективної процедури досягнення легітимності державної влади – демократичних, прозорих виборів. В дньому контексті виборчі технології виступають одним із інструментів легітимації політичної влади.

Головною метою виборчих технологій повинно бути забезпечення вільних, прямих, рівних виборів. Саме в цій легітимній площині кандидати на виборні посади повинні проводити свої виборчі кампанії.

Варто зауважити, що вибори не обмежуються лише актом голосування. Вони проходять в межах виборчої кампанії, в якій застосовується цілий комплекс процедур і заходів для формування органів державної влади та місцевого самоврядування. Суть політичних відносин в демократичних державах розкривається через зв'язок суспільства і влади, народу і держави.

Під час виборчої кампанії електорат зазнає значного впливу політичних сил, які спонукають віддати за них свій голос. Провідна роль у цьому впливі належить виборчим і комунікаційним техно-

логіям. Важливим завданням виборчих технологій є досягнення консенсусу між кандидатами і виборцями. Перші отримують владу, а другі забезпечують своє представництво у владних органах.

Більшість вчених зміст поняття «виборчі технології» інтерпретують залежно від досліджуваного аспекту процесу виборів.

В.Ф. Нестерович зазначає, що виборчі технології – це система заздалегідь продуманих, запланованих, а також спонтанно використовуваних заходів, планів, процедур, технічних та інформаційних засобів для забезпечення успішного висунення кандидатів та їх обрання. Нечесне ведення виборчої кампанії прийнято позначати сленговим терміном «брудні виборчі технології» [4, с. 52–53]

У свою чергу, О.І. Соловйов трактує виборчі технології як «сукупність послідовно застосовуваних процедур, прийомів та способів діяльності, спрямованих на найбільш оптимальну та ефективну реалізацію цілей та завдань конкретного суб'єкта у певний час та у певному місці» [7, с. 423]. Тобто, на думку цитованого автора, політичні технології призначені для ефективного вирішення політичними суб'єктами своїх завдань та обов'язків у рамках встановлених нормативних правил через черговість рішень, дій, ресурсів. За допомогою політичних технологій відбувається відпрацювання та впровадження різних способів досягнення влади та управління громадською думкою.

Варто зауважити й цікаву думку К. Свекли, який розглядає політичні технології як «сукупність методів і систем дій, спрямованих на досягнення певного політичного результату. Вони неодмінно застосовуються у виборчих кампаніях. І дуже часто в цій ситуації притаманна досить агресивна форма впливу» [6, с. 219].

Таким чином, виборчі технології розглядаються як складний комплекс прийомів та способів проведення кампаній у ході виборів. Загалом щодо виборчих технологій оформилися дві основні трактування – широка та вузька. У широкому трактуванні виборчі технології – це комплекс заходів, спрямованих на набуття легального статусу в політичній системі, наділеного владними та ресурсними повноваженнями. У вузькому трактуванні виборчі технології розуміються як напрацьовані тактичні прийоми боротьби за голоси громадян між претендентами у процесі виборів.

У політичній науці та практиці не існує єдиної думки щодо типології виборчих технологій.

Однією з найбільш популярних класифікацій виборчих технологій є класифікація, яка базується на підставі їхньої відповідності загальним демократичним принципам організації та проведення виборів, правовим і моральним нормам, політичній етиці. Відповідно до цього критерію виборчі технології поділяються на легальні, нелегітимні, нелегальні [5, с. 171].

Легальними є, насамперед, технології, які відповідають чинному законодавству. До таких технологій можна віднести застосування пропорційної виборчої системи на виборах народних депутатів України 2019 року. Вона «полягає в тому, що розподіл представницьких мандатів здійснюється пропорційно до кількості голосів, поданих за кожну партію» [1, с. 35].

Однак, як показала ретроспектива українських виборів, масштабного застосування зазнали саме нелегальні виборчі технології, які прямо порушують норми виборчого законодавства. З правової точки зору – це негативна тенденція завойовування визнання серед опонентів та голосів електорату, а з політичної – це агітація, яка стовідсотково спрацює, та захід убезпечення себе від небажаного програшу на виборчій арені.

Аналіз виборчих компаній в Україні, в тому числі виборів 2019 року, дозволяє відзначити такі негативні особливості використання політичних технологій:

1) запозичення зарубіжних технологічних прийомів, внаслідок чого на національний ґрунт переносяться найпростіші і навіть примітивні їх різновиди без адаптації до політичних реалій країни, що, закономірно, знижує їхню ефективність;

2) безпрецедентне втручання органів виконавчої влади у електоральний процес, що виявляється у використанні нею різних видів адміністративного ресурсу (тиск на виборчі комісії і навіть ЦВК, зняття з виборів або судове переслідування неугодних кандидатів, маніпуляції та фальсифікації при підрахунку голосів, організація так званих «каруселів», «контрольованого голосування», підкупу виборців тощо);

3) переважання «брудних» технологій, некоректної та агресивної реклами та «чорного» PRa;

4) використання телебачення, друкованих та електронних ЗМІ, соціальних мереж у маніпулятивних цілях, що ускладнюють вироблення у населення стійких раціональних орієнтацій у політиці (засилля політичних ток-шоу на TV, маніпулювання опитуваннями та рейтингами, поширення «комунікативного шуму», відвертого наклепу, фейкових повідомлень тощо).

Варто зауважити, що поширеною становиться і технологія «двійників», використання адміністративного ресурсу та побудова «сіток». Це можна вилістити до найбільш популярних виборчих технологій, які використовувались політиками всіх рівнів на виборах 2019 року.

Сутність технології «двійник» полягає саме в тому, що на виборах висувається і реєструється кандидат, прізвище, ім'я та по батькові, посада, місце роботи та інші дані якого майже повністю збігаються з даними того кандидата, проти якого висувається двійник. Іноді «основному» кандидату протистоять 3-4 особи з однаковими прізвищами.

У науковій літературі називають окремі ознаки кандидата-двійника: підбирається зі схожим прізвищем, іноді навіть ім'ям та ім'ям по батькові, як і в суперника; є самовисуванцем; ідентичне ім'я або по батькові відповідно до алфавіту стоїть раніше ніж ім'я основного кандидата. Попри те, що технологія «кандидат-двійник» є малоєфективною з приводу дієвості та досить фінансово затратною, з плином часу ускладнюється й поширюється і, як результат, спрацьовує [2]. Незважаючи на те, що виборча технологія «двійник» є досить складною і фінансово затратною, ця технологія поширюється, набирає обертів і навіть модифікується.

Так, в умовах парламентських виборів 2019 р. основним було навіть не прізвище кандидата, а назва організації (політичної партії), яку він представляв. З огляду на це з'явився новий вид двійників, які дублюють не прізвище чи інші персональні дані кандидата, а назву політичної партії, реєструючи співзвучну юридичну особу (громадську або благодійну організацію, приватне підприємство, товариство з обмеженою відповідальністю тощо) та реєструючи себе її керівником або працівником. Умовно цю технологію можна назвати «Організація-двійник».

Наприклад, в окрузі № 37 (м. Кривий Ріг) було зареєстровано відразу п'ять безпартійних самовисуванців, які використовували бренд «Слуги народу», назвавшись представниками Громадського руху «Слуга Народу», Громадської організації «Громадський рух «Слуга Народу», ПП «ЗЕ! Слуга Народу», Громадської організації «Слуга для народу» та приватного підприємства «ЗЕ! Слуга народу». Загалом, понад 90 самовисуванців балотувалися в 55 одномандатних виборчих округах і видавали себе за представників підприємства або організації «Слуга народу» чи (значно рідше) «Голоси». Поліція відкрила 34 провадження за фактом незаконного використання брендів партій [9].

Отже, «двійник» – це виборча технологія, за якої на виборах висувається і реєструється кандидат, ПІБ, посада, місце роботи та інші дані якого майже повністю збігаються з даними кандидата, проти якого висувається двійник. Цю технологію спрямовано на маніпулювання людською пам'яттю та підсвідомістю. Виборець навіть не підозрює, що є не активним суб'єктом виборчого процесу, а лише засобом досягнення неправомірної цілі. Найбільшого розквіту технологія досягла на виборах до парламенту України 2019 року, коли серед кандидатів партії «Слуга народу» просто губились прізвища тих, хто реально провів агітаційну роботу.

Іншою виборчою технологією, яка активно використовувалась не лише у 2019 році, а й впродовж усієї історії виборів в незалежній Україні, є технологія адміністративного ресурсу.

Виборчий процес у демократичній країні передбачає відсутність будь-якого незаконного адміністративного впливу на виборчий процес, мається на увазі заборона використання адміністративного ресурсу як виборчої технології. Наявність чи відсутність застосування цієї технології є одним із головних індикаторів ступеня демократичності України. Хоча поняття «адміністративний ресурс» з'явилося нещодавно, наявність владних важелів у руках однієї партії та неприпустимість обговорення й у результаті неухильне виконання було відоме ще за СРСР. Ці командно-адміністративні традиції та принципи успадкувала, дещо в сучасному вигляді, українська система організації влади.

М.В. Афанасьєва умовно виокремлює позитивну та негативну сторони адміністративного ресурсу. Позитивна сторона полягає в тому, що посадова особа використовує своє право на здійснення владних повноважень, що не є правопорушенням. Негативна сторона, у свою чергу, – це дії державного службовця, які межують з порушеннями норм Закону України «Про державну службу» і Закону України «Про запобігання корупції» [3, с. 183].

Варто зауважити, що у західній виборчій практиці та теорії таке поняття, як «адміністративний ресурс», відсутнє, його аналог називають чітко – «механізм втручання у виборчий процес». Тобто використання адміністративного ресурсу є практикою, яка притаманна виключно для авторитарних режимів або країн пострадянського блоку.

Наприклад, під час позачергових виборів народних депутатів України 2019 року Житомирський міський голова С. Сухомлин, Віце-прем'єр-міністр Г. Зубко узяли участь у відеозверненні на підтримку кандидата в окрузі № 62 [9].

Підкуп голосів чи побудова «сіток» стала одним із найбільш популярних та класичних технологій для багатьох українських політиків, оскільки дозволяла у найбільш короткий термін гарантувати собі необхідний результат на виборах.

Сітка – спосіб скуповування голосів виборців за допомогою створення розгалуженої мережі агітаторів, завдання яких за допомогою гречки або інших «стимулів» переконати якнайбільше людей проголосувати за потрібного кандидата.

Сітку можна збудувати з нуля, а можна купити вже готову. Її створюють за телефонними базами, базами Пенсійного фонду або через різні акції – типу укладання договорів соціальної допомоги, записи на зустрічах з виборцями та інше. Як правило, сітка створюється з пенсіонерів та незможних виборців, а також з тих, хто вже неодноразово продавав свої голоси на виборах і готовий зробити це ще раз.

Деякі дослідники вважають, що використання «чорних» (незаконних) і «сірих» (аморальних) виборчих технологій – це хвороба «перехідного періоду», яка зникне у процесі подальшого станов-

лення демократії та громадянського суспільства. У країнах західних демократій на шляху таких технологій ставали більш-менш стійкі законодавчі норми та моральні принципи, єдині правила електоральної боротьби для влади та опозиції, наявність публічних майданчиків для вираження альтернативних думок та програм. Відсутність усіх цих факторів у сучасній Україні обмежує перспективи демократизації як виборчого, так і політичного процесу загалом. Вибори, які не супроводжуються народженням нових ідей, не здатні призвести до оновлення еліти, перетворюються на чисту боротьбу технологій.

У той самий час, не дивлячись на повальне використання старих технологій, виборчим кампаніям 2019 року була притаманна віртуалізація та активізація молоді.

Активізація молоді та повальне використання медіатехнологій (Facebook, YouTube, Instagram) зробили кампанії дуже динамічними і вони все більше нагадували шоу з елементами маркетингу. Все це спостерігалось в країні, якщо вірити дослідженню «3D-профілі учасників президентських виборів-2019», проведеному соціологічною компанією «Центр прикладних досліджень» [8].

Так, за даними дослідження, 73% українців віком від 18 років активно цікавляться політикою. Тобто відбувається «омолодження» інтересу до політики – найактивнішою електоральною групою поряд із пенсіонерами та 55+ стає група 35-44 роки. При цьому Фейсбук як джерело отримання новин випередив традиційні онлайн-ЗМІ. Так, з Фейсбуку інформацію одержують 49 % виборців, а з онлайн-ЗМІ – 43,5% [8]. Сьогодні складно знайти українських політиків, які не використовують онлайн-платформи для спілкування з виборцями, насамперед Facebook.

Ці цифри свідчать про зростання недовіри до традиційних ЗМІ та підвищення ролі неформальної комунікації. Особливо це очевидно у віковому розрізі, у категорії до 35 років, де Інтернет займає впевнене перше місце як канал отримання новин про політику, причому із значним відривом лідирують соціальні мережі.

У категорії 35-44 років інтернет сприймається практично на рівні з телевізором, після 45 років частка інтернету як джерела інформації знижується, основним каналом комунікації є телевізор. У групі 65+ із телевізором конкурують газети [8]. Саме цим можна пояснити високий рейтинг Володимира Зеленського, який зміг чітко зрозуміти запит суспільства та відповідати йому. Адже не дарма основна частина його кампанії відбувалась онлайн.

Результати цієї президентської кампанії показали, наскільки нові тенденції впливають на перебіг виборів та визначають подальший розвиток виборчого процесу.

Досвід американських та європейських політичних Фейсбук кампаній показує, що головне правильно вибрати аудиторію та таргетувати на неї ті меседжі, які підходять саме їй. «Килимове бомбардування» Фейсбук рекламою робить політика впізнаваним в мережі, і дуже часто лайки конвертуються в голоси.

За слушним визначенням Л. Іванова, «політика нині здійснюється в PR-агентствах, в телестудіях і на концертних майданчиках. Власне, управління та політика наприкінці ХХ ст. розійшлися так само, як розійшлися виробництво і економіка. Наслідком цього стає зміна характеру політичного режиму – масової демократії» [2].

Запровадження нових технологій має за мету спростити виборчий процес, однак головною метою є підвищення довіри суспільства до цих технологій. При цьому запровадження інновацій має мати чітку і прозору мету, щоб знівелювати будь-які сумніви у чесності та прозорості виборчого процесу.

Висновки. Отже, нові технології зіткнулися із традиційними практиками, що склалися десятиліттями, і результати виборів 2019 та 2020 років показали, що нові технології ефективніше, ніж старі методи використання адміністративного ресурсу. Вибори більше ніколи не будуть такими, як раніше, все змінилося, і хто відстане від цих змін – ризикує залишити політичний Олімп. Віртуалізація вже змінила інституційне спілкування та структуру взаємовідносин між виборцями та політичними партіями.

Результати насамперед президентських і меншою мірою парламентських виборів 2019 р. в Україні можуть оцінюватися у парадигмі як випадковості, так і закономірності. Парадигма випадковості зручна своїм дозволом на ухилення від пояснення причин, мотивів і чинників підсумку цієї виборчої кампанії. Однак в українському випадку результати виборів 2019 р. не можуть пояснюватися спрощеним посиланням на непередбачуваність, яка на повсякденному рівні є поясненням випадковості. Підсумки виборів в Україні–2019 мають розглядатися як закономірний наслідок її попереднього розвитку – і не тільки періоду незалежності, а й етапів, що передували їй, коли формувалися архетипи політичного і громадянського сприйняття та осмислення світу, історичних умов і обставин буття.

Аналіз застосування різноманітних виборчих технологій та їх прийомів як за кордоном, так і в Україні показує, що кінцевий результат виборів для тієї чи іншої політичної сили залежить не стільки від їх арсеналу, як від дотримання базових методологічних принципів їх розробки та застосування.

Перспективи еволюції технологічної моделі виборчого процесу в Україні розвиваються у позитивному напрямку і пов'язані із поступовими змі-

нами в масовій свідомості. Рано чи пізно маніпулятивні технології виявляють свою сутність та цілі, що неминуче призведе до падіння реальних рейтингів політиків та партій, які їх використовують. Водночас необхідні усвідомлені зусилля демократично орієнтованих цивільних структур, незаангажованих журналістів та громадськості щодо посилення правового регулювання виборчого процесу, розроблення юридичних санкцій проти використання адмінресурсу, підкупу, наклепів та інших технологій, що спотворюють сенс та демократичні функції виборчого процесу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Батан Ю.Д., Стадник О.І. Реформування систем місцевих виборів в Україні в контексті європейського досвіду. *Журнал східноєвропейського права*. 2020. С. 32–43.
2. Іванов Д. Віртуалізація общества. URL: http://lib.ru/POLITOLOG/ivanov_d_v.txt.
3. Конституційне право України / за заг. ред. М.В. Афанасьєвої, А.А. Єзерова. Одеса : Юридична література, 2017. 256 с.
4. Нестерович В.Ф. Виборча кампанія: Словник сленгових термінів та виразів. Київ : Видавництво Ліра-К, 2020. С. 52–53.
5. Перемога на виборах: технології, кампанії, принципи / за заг. ред. М.Д. Городка. Київ, 2016. 264 с.
6. Свекла К.А. Функціональні особливості виборчих технологій та їх вплив на масовість. *Актуальні проблеми політики*. 2015. № 56. С. 219–221.
7. Соловьев А.И. 2014. Политология: политическая теория, политические технологии. Москва : Аспект Пресс. 575 с.
8. Соціологічне дослідження «3D-профілі учасників президентських виборів-2019». URL: <https://cpd.com.ua/uk/prezydentski-reitingi/>.
9. Фінальний звіт КВУ за результатами спостереження за позачерговими виборами народних депутатів України 21 липня 2019 року / ВГО «Комітет виборців України». URL: <http://catcut.net/hsHJ> (дата звернення: 01.02.2021).

REFERENCES:

1. Batan Yu. D., Stadnik O. I. (2020) Reformuvannia system mistsevykh vyboriv v Ukraini v konteksti yevropeiskoho dosvidu. [Reforming local election systems in Ukraine in the context of European experience] *Zhurnal Skhidnoievropeiskoho prava*. S. 32–43.
2. Ivanov D. Virtualizatsiia obshchestva. [Virtualization of society]. URL http://lib.ru/POLITOLOG/ivanov_d_v.txt
3. Konstytutsiine pravo Ukrainy (2017) [Constitutional law of Ukraine]/ za zah. red. M. V. Afanasievoi, A. A. Yezerova. Odesa: Yurydychna literature. 256 s.
4. Nesterovych V.F. (2020) Vyborcha kampaniia: Slovnyk slenhovykh terminiv ta vyraziv. [Election campaign: Dictionary of slang terms and expressions]. Kyiv: Vydavnytstvo Lira-K. S. 52–53
5. Peremoha na vyborakh: tekhnolohii, kampanii, pryntsyry (2016) [Victory in elections: technologies,

campaigns, principles] / za zah. red. M. D. orodka. Kyiv. 264 s.

6. Svekla K. A. (2015) Funktsionalni osoblyvosti vyborchyykh tekhnolohii ta yikh vplyv na masovist. [Functional features of electoral technologies and their impact on mass] Aktualni problemy polityky. No 56. S. 219–221

7. Solovov A. Y. 2014. Polytolohyia: polytycheskaia teoriia, polytycheskye tekhnolohyy. [Political science: political theory, political technology] Moskva: Aspekt Press. 575 s.

8. Sotsiolohichne dosliddzhennia «3D-profilu uchastnykiv prezydentskykh vyboriv-2019». [Sociological study “3D-profiles of participants in the 2019 presidential election.] URL: <https://cpd.com.ua/uk/prezydentski-reitingi/>

9. Finalnyi zvit KVVU za rezultatamy sposterezhennia za pozacherhovymy vyboramy narodnykh deputativ Ukrainy 21 lypnia 2019 roku [Final report of the CVU on the results of observation of the early elections of People’s Deputies of Ukraine on July 21, 2019]/ VHO «Komitet vybortsiv Ukrainy». URL: <http://catcut.net/hsHJ> (data zvernennia: 01.02.2021).

Features of the use of political technology in the presidential and parliamentary elections of 2019

Bakhmetiev Andrii Yevheniiiovych

Postgraduate Student at the Department of Political Science and Law
South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky
Staroportofrankivska str., 26,
Odesa, Ukraine

The article considers the specifics of the use of election technology in the presidential and parliamentary campaigns of 2019.

It is substantiated that 2019 was a moment of rethinking the elections in the Ukrainian political sphere, as media technologies were able to overcome the administrative resource and prove their effectiveness.

It is determined that this year’s campaigns were radically different from all previous election campaigns in Ukraine: new channels of communication with voters made it an exceptional phenomenon in the history of the Ukrainian election process. However, despite the availability of media technology, politicians continue to use outdated manipulative technologies.

Attention is focused on the fact that one of the main problems in the development of political technology in Ukraine was the use of old technologies of administrative resources, or unsuccessful copying of the Western approach to election campaigns, without taking into account the peculiarities of Ukrainian realities.

It is shown that the process of virtualization has formed not only new forms of organization of public communication and analytics in politics, but also led to a radical change in the organization and conduct of elections.

The peculiarities of electoral technologies used in the 2019 elections have been identified.

It is shown that the preparation and conduct of elections is a kind of so-called moment of truth, albeit stretched in time. The organization of elections checks the country for the presence or absence of democracy, the rule of law, political culture, freedom and responsibility.

It is concluded that the analysis of the application of various electoral technologies and their methods both abroad and in Ukraine shows that the end result of elections for a political force depends not so much on their arsenal as on compliance with basic methodological principles of their development and application. Prospects for the evolution of the technological model of the electoral process in Ukraine are developing in a positive direction and are associated with gradual changes in the mass consciousness.

Key words: political technologies, political communication, mass media, political consciousness, public opinion, election strategy.

Войтенко Юрій Миколайович

Інститут парламентської коаліції в Україні: політико-правовий аналіз

УДК 328.12

DOI <https://doi.org/10.24195/2414-9616.2021-6.2>

Войтенко Юрій Миколайович
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри політології
Університету Григорія Сковороди
в Переяславі
вул. Сухомлинського, 30, Переяслав,
Київська область, Україна

На сьогодні у єдиному законодавчому органі країни – Верховній Раді України – діє коаліція депутатських фракцій, котра має вирішальне значення у формуванні вищого органу виконавчої влади – Кабінету Міністрів України, а також інших органів державної влади в країні. Оскільки внаслідок конституційних змін 2004 року інститут парламентської коаліції набув свого правового визначення та чіткого окреслення в законодавстві, після подій 2014 року цей інститут був відновлений лише за конституційною моделлю 2004 року. Проте положення про коаліцію не міститься у законі, котрий визначає засади функціонування Парламенту – Законі України «Про Регламент Верховної Ради України». Саме згідно з чинним законодавством мають діяти органи державної влади. У попередній політичній та правовій практиці України (2006–2008 рр.) був нормативно-правовий акт у вигляді Постанови Парламенту, котрий чітко визначав засади формування та функціонування такої коаліції, але тепер цього немає. Це призводить до свавільного розуміння і трактування повноважень з боку учасників парламентської коаліції, що не іде на користь як парламентаризму в Україні, так і демократичним процесам в країні в цілому.

Метою статті є аналіз проблеми формування та функціонування парламентської коаліції як впливового інституту суспільно-політичного життя країни через призму політичного та правового складників.

Під час дослідження політико-правових особливостей формування та функціонування інституту парламентської коаліції використовувалися такі методи: інституціональний метод (для визначення статусу коаліції у політичному житті Парламенту); системний метод (для розуміння місця коаліції у політичній системі країни поряд з іншими інститутами державної влади в цілому); функціональний (для розкриття функцій коаліції у всіх її проявах); порівняльний (порівнювалися конституційні моделі 2004 та 2014 року в аспекті функціонування коаліції в Парламенті).

Результатом дослідження є виявлення проблеми правового регламентування важливого політичного інституту в політичній системі країни – коаліції депутатських фракцій у Парламенті, котрі мають вплив на формування Уряду, а також надання рекомендацій щодо усунення цих недоліків заради демократичних перетворень в країні.

Ключові слова: коаліція, Парламент, Уряд, інститут, закон, Конституція, фракції, Президент.

Вступ. Україна з 2006 року внаслідок політичної реформи 2004 року та внесення змін до Конституції (Закон № 2222) стала парламентсько-президентською республікою. Ці політичні рішення внесли корективи не лише у політичний, а й у правовий простір. Згідно з цими змінами формування Уряду покладалось вже не на Президента, а на політично та юридично сформовану коаліцію депутатських фракцій у Парламенті, до якої входила більшість народних депутатів поточного скликання. Так, сама Конституція це визначає так: «У Верховній Раді України за результатами виборів і на основі узгодження політичних позицій формується коаліція депутатських фракцій, до складу якої входить більшість народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України» [5]. Також Конституція визначає строки формування парламентської коаліції. У статті 83 Конституції зазначається: «Коаліція депутатських фракцій у Верховній Раді України формується протягом одного місяця з дня відкриття першого засідання Верховної Ради України, що проводиться після чергових або позачергових виборів до Верховної Ради України, або протягом місяця з дня припинення діяльності коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України» [5].

Так, законодавець закріпив навіть право Президента розпустити Верховну Раду України у разі неформування протягом одного місяця парламентської коаліції після виборів або після припинення діяльності попередньої коаліції. У статті 90 Конституції України зазначається: «Президент України має право достроково припинити повноваження Верховної Ради України, якщо протягом одного місяця у Верховній Раді України не сформовано коаліцію депутатських фракцій» [5].

З огляду на зміст частини 2 статті 19 Конституції України, згідно з якою «органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України» [5], саме згідно з чинним законодавством має діяти єдиний орган законодавчої влади в Україні – Верховна Рада, а також коаліція депутатських фракцій у Парламенті.

Мета та завдання. Метою статті є аналіз проблеми формування та функціонування парламентської коаліції як впливового інституту суспільно-політичного життя країни через призму політичного та правового складників.

Завданням дослідження є здійснення комплексного аналізу законодавчої бази та політичної і пра-

вової практики у новітній політичній історії України щодо формування, функціонування та статусу інституту коаліції депутатських фракцій у Парламенті.

Методи дослідження. Під час дослідження були використані такі методи: інституціональний метод (визначення статусу коаліції у політичному житті Парламенту); системний метод (для розуміння місця коаліції у політичній системі країни поряд з іншими інститутами державної влади в цілому); функціональний метод (для розкриття функцій коаліції у всіх її проявах); порівняльний метод (порівняння конституційних моделей 2004 та 2014 року в аспекті функціонування коаліції в Парламенті).

Результатом дослідження є виявлення проблеми правового регламентування важливого політичного інституту в політичній системі країни – коаліції депутатських фракцій у Парламенті, котрі мають вплив на формування Уряду, а також надання рекомендацій щодо усунення цих недоліків заради демократичних перетворень в країні. Зазначимо про відсутність окреслення параметрів функціонування коаліції у чинному Законі України «Про Регламент Верховної Ради України» та необхідність запозичення теоретичних напрацювань і практичного досвіду у роботі Парламенту згідно з його Постановою «Про Регламент Верховної Ради» від 16 березня 2006 року (втратила чинність 1 квітня 2008 року), котра чітко визначала правові підстави та межі повноваження коаліції депутатських фракцій у Парламенті.

Верховна Рада України діє відповідно до законів, котрі визначають її діяльність. Це такі закони: Конституція України, Закон України «Про Регламент Верховної Ради України», Закон України «Про комітети Верховної Ради України». Ці та інші закони мають стосуватися також парламентської коаліції. Натомість, попри існування цього політичного інституту у Парламенті та політичній системі в цілому, котрий формує виконавчу гілку влади, інститут парламентської коаліції відсутній практично у всьому чинному законодавстві, окрім Основного Закону. Оскільки законом, котрий регламентує діяльність Парламенту, є Закон України «Про Регламент Верховної Ради України», саме цей чинний Закон повинен містити окремі статті, котрі визначали б спосіб утворення, статус і повноваження коаліції депутатських фракцій у Парламенті.

Нормативно-правовим актом, котрий чітко визначав порядок формування та функціонування коаліції депутатських фракцій у Парламенті, була Постанова Верховної Ради України «Про Регламент Верховної Ради України» від 16 березня 2006 року (набрала чинності 15 квітня 2006 року). Це припало на період чинності змін до Конституції України, адже саме з 1 січня 2006 року Україна ставала парламентсько-президентською республікою, тому у Верховній Раді мала бути не лише

політично сформована, а й юридично закріплена більшість народних депутатів від конституційного складу Парламенту у формі коаліції депутатських фракцій. Проте зазначена Постанова втратила чинність 1 квітня 2008 року через визнання її Конституційним судом України неконституційною [11].

Положення зазначеної Постанови, котра втратила чинність, щодо формування інституту парламентської коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України має неабияке значення, адже статті Постанови «Про Регламент Верховної Ради України», що стосуються особливостей формування та функціонування коаліції депутатських фракцій у Парламенті, були чітко виписані з відповідним алгоритмом дій та рядом запобіжників, котрі варто було б внести у чинний Закон України «Про Регламент Верховної Ради України».

Що стосується позитивної практики Постанови Верховної Ради України «Про Регламент Верховної Ради України», то цікавими є положення щодо формування коаліції. Так, у статті 63 Постанови зазначається: «Коаліція формується після проведення депутатськими фракціями консультацій. За результатами проведених консультацій і за особистими підписами голів відповідних депутатських фракцій або за рішенням депутатської фракції одним із заступників голови депутатської фракції укладається угода про коаліцію депутатських фракцій у Верховній Раді (далі – коаліційна угода)» [6]. Саме у цьому акті містилося поняття коаліційної угоди депутатських фракцій, котрі мають на меті створити коаліцію у Верховній Раді.

Досить важливим у Постанові є положення про те, що саме має міститися у коаліційній угоді депутатських фракцій, котрі мають на меті сформувати коаліцію у Парламенті. Так, у частині 5 статті 61 Постанови «Про Регламент Верховної Ради України» зазначається: «У коаліційній угоді фіксуються узгоджені політичні позиції, що стали основою формування цієї коаліції, зокрема стосовно засад внутрішньої і зовнішньої політики, визначається політична спрямованість і принципи діяльності коаліції, а також порядок вирішення внутрішньоорганізаційних питань діяльності коаліції та порядок припинення її діяльності» [6]. Тобто, коаліційна угода є своєрідною внутрішньою конституцією тих фракцій, які погодились бути в одній коаліції. Така угода є не лише політичною, а й ідеологічною та ціннісною складовою частиною коаліції.

Досить важливо, що усі учасники такої коаліційної угоди у Парламенті, тобто народні депутати, а не лише фракції, які входять до коаліції, мають погодитись з нею, поставивши відповідний підпис. У Постанові про це зазначається так: «До коаліційної угоди додаються списки членів депутатських фракцій, що сформували коаліцію, з особистими підписами народних депутатів. Списки членів

депутатських фракцій є невід'ємною складовою частиною коаліційної угоди» [6]. Це важливо, тому що діє принцип рівності, відкритості та взаємної відповідальності як за долю самої коаліції, так і Уряду, який вона формує.

У статті 63 Постанови визначається, що «коаліція приймає рішення на своїх загальних зборах більшістю голосів народних депутатів, які входять до складу коаліції. З метою узгодження позицій депутатських фракцій, що входять до складу коаліції, утворюється Рада коаліції» [6]. Саме Рада коаліції є головним координаційним центром цього альянсу. Вона приймає компромісні рішення, які дозволяють коаліції бути монолітною політичною силою парламентської більшості і впливати на ухвалення законів, а також на дії виконавчої влади.

Постанова передбачає зміни у складі учасників парламентської коаліції. Так, у статті 65 зазначається: «Депутатська фракція, яка не є учасником коаліції, може за своїм бажанням та за згодою коаліції увійти до її складу, приєднавшись до коаліційної угоди. Якщо депутатська фракція, що не є учасником коаліції, виявила бажання стати її учасником на умовах, відмінних від викладених у коаліційній угоді, за згодою коаліції всі її учасники укладають новий текст коаліційної угоди» [6].

Якщо якась з фракцій припиняє участь у коаліції, то це може позначитись на урядовому складі, якщо був врахований квотний принцип формування Кабінету Міністрів (зокрема, від тієї фракції). Так, у статті 65 Постанови зазначається: «Після виходу чи виключення депутатської фракції з коаліції Верховна Рада в установленому законом порядку може прийняти рішення про звільнення з посад членів Кабінету Міністрів України, кандидатури яких були запропоновані депутатською фракцією, що вийшла чи була виключена з коаліції» [6].

Тобто положення Постанови, котрі регламентують процес формування та діяльність коаліції у Парламенті, є достатньо вичерпними і зачіпають різні сторони її діяльності. Проте ці положення не є чинними у поточному Законі «Про Регламент Верховної Ради України», адже, як вище зазначалося, Конституційний суд України ще 1 квітня 2008 року визнав Постанову з текстом Регламенту Верховної Ради України неконституційною [11], для чого він мав юридичні підстави, адже Верховна Рада України як орган державної влади (єдиний законодавчий орган країни) має діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України (згідно зі статтею 19 Конституції України), а не іншими нормативно-правовими актами, зокрема і постановами. Проте це не применшує значення позитивної політико-правової ідеї та практики створення та функціонування інституту коаліції у Верховній Раді України.

З приходом на посаду Президента України В. Януковича у 2010 році відбулося повернення не лише конституційної моделі зразка 1996 року, згідно з якою Україна ставала президентсько-парламентською республікою з розширеними повноваженнями Президента, зокрема і щодо формування виконавчої вертикалі влади, а й інших законів, котрі визначали діяльність органів державної влади. Оскільки за цією моделлю Президент одноосібно вносив до Парламенту пропозицію щодо затвердження Прем'єр-міністра, то необхідності у коаліції вже не було. 8 жовтня 2010 року був ухвалений Закон України «Про внесення змін до Регламенту Верховної Ради України» (набрав чинності 16 жовтня 2010 р.) [2], який у своєму тексті усував поняття коаліції як такої, а отже, скасовував і сам цей інститут.

Після «самоусунення» В. Януковича від його президентських обов'язків у лютому 2014 року (внаслідок Революції гідності) Верховна Рада України відновила положення конституційних змін, котрі діяли з 2006 року. Тобто Україна повернулася до парламентсько-президентської форми правління, проте закон, котрий визначав порядок функціонування єдиного законодавчого органу державної влади – Верховної Ради України, залишився у попередній редакції (від 8 жовтня 2010 р.). Отже, після 2014 року знову постала необхідність у формуванні коаліції депутатських фракцій у Парламенті, адже саме цей інститут (коаліції) мав обирати та пропонувати Президенту внести до Парламенту на розгляд кандидатуру Прем'єр-міністра.

У чинній моделі Конституції, зокрема у статті 83, зазначається: «Коаліція депутатських фракцій у Верховній Раді України відповідно до цієї Конституції вносить пропозиції Президенту України щодо кандидатури Прем'єр-міністра України, а також відповідно до цієї Конституції вносить пропозиції щодо кандидатур до складу Кабінету Міністрів України» [5]. Тобто можна говорити про те, що місце інституту коаліції у діючому Парламенті та в політичній системі країни досить вагоме. Крім того, можна стверджувати, що саме парламентська коаліція є своєрідним ядром Верховної Ради України.

Оскільки у Законі України «Про Регламент Верховної Ради України» так і не був повернений спосіб формування та функціонування коаліції депутатських фракцій у Парламенті, а до Конституції України з 2014 року повернувся інститут парламентської коаліції, вже сьомий рік на часі ухвалення відповідних змін до Регламенту щодо статусу коаліції у Верховній Раді України. Тому, на думку автора, доречним є використання напрацьованої та позитивної практики 2006–2008 рр. (хоча б на перехідний період), адже у статті 83 Конституції зазначається: «Засади формування, організації діяльності та припинення діяльності коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України

встановлюються Конституцією України та Регламентом Верховної Ради України» [5]. Отже, на часі вищезгадані зміни до Закону України «Про Регламент Верховної Ради України» щодо «засад формування, організації діяльності та припинення діяльності коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України» (як це зазначено у Конституції України).

Досить цікавим у контексті зазначеної теми є Рішення Конституційного суду України у справі за конституційним поданням 105 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень частин шостої, сьомої, дев'ятої статті 83 Конституції України (справа про коаліцію депутатських фракцій у Верховній Раді України) від 17 вересня 2008 року № 16-рп/2008. Конституційний суд України зазначив: «До складу коаліції депутатських фракцій можуть увійти лише ті народні депутати України, які є у складі депутатських фракцій, що сформували коаліцію. Саме належність народних депутатів України до цих фракцій відіграє роль депутатських фракцій в утворенні коаліції депутатських фракцій» [9]. Тобто саме кількісний склад народних депутатів у фракціях є визначальним у формуванні парламентської коаліції.

У висновку Конституційного суду України зазначається також, що він узгоджується з правовою позицією Конституційного суду України, згідно з якою «в процесі структурування та внутрішньої організації діяльності Верховної Ради України визначальну роль відведено депутатським фракціям, у тому числі й у формуванні коаліції депутатських фракцій <...> При цьому чисельність депутатської фракції є фактором реального її впливу на процеси утворення коаліції депутатських фракцій, виборів Голови Верховної Ради України та його заступників, створення комітетів та тимчасових спеціальних і тимчасових слідчих комісій Верховної Ради України» [9]. Це є показником того, що саме кількість учасників фракції, котра формує коаліцію, пропорційна її впливу на процес прийняття політичних та кадрових рішень. Тобто це свого роду відображає квотний принцип щодо формування парламентських та інших органів влади. Для підтвердження такого кількісного критерію наведемо позицію Конституційного суду України: «Ознаками коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України є формування її депутатськими фракціями і її чисельний склад, до якого входить більшість народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України» [4].

Також достатньо резонансним у політичній та правовій практиці стало Рішення Конституційного суду України від 6 квітня 2010 року № 11-рп/2010 щодо формування коаліції депутатських фракцій окремими народними депутатами. Зокрема, у Рішенні зазначається: «Окремі народні

депутати України, зокрема ті, які не перебувають у складі депутатських фракцій, що ініціювали створення коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України, мають право брати участь у формуванні коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України» [10]. Згідно з цим Рішенням не лише депутатські фракції формують коаліцію, а й окремі народні депутати, що досить розширює кількість учасників такої коаліції та є більш властивим для змішаної виборчої системи, зокрема щодо депутатів, котрі були обрані за мажоритарною системою під час виборів. Проте під час обрання народних депутатів за пропорційною виборчою системою, на думку автора, участь у коаліції депутатських фракцій окремих народних депутатів не відповідає логіці політичного процесу, адже це суперечить імперативному мандату, оскільки виборець під час виборів підтримував і наділяв відповідними повноваженнями конкретну політичну силу, а не окремого кандидата у народні депутати. Отже, щоб за пропорційної виборчої системи окремий народний депутат увійшов поза фракцією до складу коаліції у Парламенті (якщо така фракція не є членом такої коаліції), йому потрібно вийти з такої фракції і стати позафракційним депутатом. Проте, якщо народний депутат вийшов зі складу своєї фракції, він взагалі позбавляється статусу народного депутата, адже він був обраний саме за списком цієї партії під час виборів, а також отримав такий мандат з боку своїх виборців. Щодо цього у змінах до Конституції України існує положення статті 81, де зазначається таке: «У разі невходження народного депутата України, обраного від політичної партії (виборчого блоку політичних партій), до складу депутатської фракції цієї політичної партії (виборчого блоку політичних партій), або виходу народного депутата України із складу такої фракції його повноваження припиняються достроково на підставі закону за рішенням вищого керівного органу відповідної політичної партії (виборчого блоку політичних партій) з дня прийняття такого рішення» [5]. З огляду на це не зовсім зрозумілим є Рішення Конституційного суду України, що окремі народні депутати (незважаючи на виборчу систему) можуть входити до коаліції депутатських фракцій у Парламенті, особливо під час їх обрання за пропорційною виборчою системою.

Висновки. Таким чином, інститут коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України протягом останніх років (з 2008 року) існує виключно згідно з Конституцією України та не відображений у базовому законі, котрий визначає порядок функціонування єдиного законодавчого органу країни, у якому має діяти така коаліція, – Законі України «Про Регламент Верховної Ради України». Однак положення про порядок функціонування парламентської коаліції містилося окремою главою у попередній редакції Регламенту Верховної Ради

України. Це положення було скасоване Конституційним судом України за поданням народних депутатів через те, що воно було ухвалене Постановою Верховної Ради України, а не окремим законом, котрий має визначати діяльність органів державної влади. Після скасування цієї Постанови Парламенту, а також у зв'язку з поверненням у 2014 році Конституції України зразка 2004 року була відновлена коаліція лише згідно з Основним Законом, але не був відновлений цей статус згідно з чинним Регламентом Верховної Ради України. Останнє й досі унеможливує чітке розуміння засад формування, функціонування та розпуску такої коаліції. Окрім цього, незрозумілою є логіка Рішення Конституційного суду України щодо участі окремих народних депутатів у коаліції депутатських фракцій (незважаючи на виборчу систему в країні), адже це більше підходить для змішаної системи (для мажоритарної системи), ніж для народних депутатів, обраних виключно за пропорційною системою. Усе зазначене дозволяє говорити про те, що інститут парламентської коаліції існує більше у політичному полі України, ніж у правовому (лише за Конституцією). Проте розширення тлумачення механізмів функціонування цього інституту в парламентаризмі має відбуватися саме у Законі України «Про Регламент Верховної Ради», що, безумовно, унормувало б статус усіх учасників такої коаліції у правовій та демократичній державі. З огляду на це доречно було б запозичити теоретичні напрацювання і практичний досвід у роботі Парламенту згідно з його Постановою «Про Регламент Верховної Ради України» від 16 березня 2006 року (втратила чинність 1 квітня 2008 року), котра чітко визначала правові підстави та межі повноважень коаліції депутатських фракцій у єдиному законодавчому органі нашої держави.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Данічева К.П. Коаліція депутатських фракцій та Уряд України: особливості взаємодії. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. 2015. № 19. С. 54–57.
2. Про внесення змін до Регламенту Верховної Ради України : Закон України від 8 жовтня 2010 року № 2600-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2600-17#Text>.
3. Про Регламент Верховної Ради України. Закон України від 10 лютого 2010 р. № 1861-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17#Text>.
4. Коаліція депутатських фракцій / Конституційний Суд України. URL: <https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/5156-koaliciya-deputatskyh-frakciy>.
5. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / *Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr#Text>.
6. Про Регламент Верховної Ради України : Постанова Верховної Ради України від

16 березня 2006 р. № 3547-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3547-15#Text>.

7. Правосуддя: філософське та теоретичне осмислення : колективна монографія / А.М. Бернюков, В.С. Бігун, Ю.П. Лобода, Б.В. Малишев, С.П. Погребняк, С.П. Рабінович, В.С. Смородинський, О.В. Стовба ; відп. ред. В.С. Бігун. Київ, 2009. 316 с.

8. Про Кабінет Міністрів України : Закон України від 27 лютого 2014 р. № 794-VII / *Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 13. Ст. 222. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/794-18/paran62#n62>.

9. Рішення Конституційного суду України від 17 вересня 2008 року № 16-рп/2008. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/536>.

10. Рішення Конституційного суду України від 6 квітня 2010 року № 11-рп/2010. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-10#Text>.

11. Рішення Конституційного суду України від 1 квітня 2008 року № 4-рп/2008. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-08#Text>.

12. Чуба В.Д. Конституційно-правовий статус коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України: сутнісний і структурно-функціональний аспекти. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2016. Випуск 36. Том 1. С. 75–80.

REFERENCES:

1. Danicheva K.P. (2015). Koalitsiia deputatskykh fraktsii ta Uriad Ukrainy: osoblyvosti vzaiemodii. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V.N. Karazina*. [Coalition of parliamentary factions and the Government of Ukraine: features of interaction]. Vol. 19. pp. 54–57 [Kharkiv].
2. Zakon Ukrainy Pro vnesennia zmin do Rehlamentu Verkhovnoi Rady Ukrainy. 8 zhovtnia 2010 roku N 2600-VI. [Law of Ukraine On Amendments to the Rules of Procedure of the Verkhovna Rada of Ukraine]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2600-17#Text>.
3. Zakon Ukrainy Pro Rehlament Verkhovnoi Rady Ukrainy. [Law of Ukraine On Amendments to the Rules of Procedure of the Verkhovna Rada of Ukraine]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2010. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17#Text>.
4. Konstytutsiinyi Sud Ukrainy. Koalitsiia deputatskykh fraktsii. [Coalition of parliamentary factions]. URL: <https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/5156-koaliciya-deputatskyh-frakciy>.
5. Konstytutsiia Ukrainy : Zakon vid 28.06.1996 № 254k/96-VR. [Constitution of Ukraine]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 1996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr#Text>.
6. Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy. Rehlament Verkhovnoi Rady Ukrainy. 16.03.2006. [On Amendments to the Rules of Procedure of the Verkhovna Rada of Ukraine]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3547-15#Text>.
7. Pravosuddia: filosofske ta teoretychne osmyslennia: kolektyvna monohrafiia / A.M. Berniukov, V.S. Bihun, Yu.P. Loboda, B.V. Malyshev, S.P. Pohrebniak, S.P. Rabinovych, V.S. Smorodynskiy, O.V. Stovba ; vidp. red. V. S. Bihun. [Justice: philosophical and theoretical understanding]. Kyiv, 2009. 316 s.

8. Pro Kabinet Ministriv Ukrainy: Zakon vid 27.02.2014 № 794-VII. [Law on the Cabinet of Ministers of Ukraine]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2014. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/794-18/paran62#n62>.

9. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 17 veresnia 2008 roku № 16-rp/2008. [Decision of the Constitutional Court of Ukraine]. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/536>.

10. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 6 kvitnia 2010 roku. № 11-rp/2010. [Decision of the Constitutional Court of Ukraine]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-10#Text>.

11. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy. 1 kvitnia 2008 roku. N 4-rp/2008. [Decision of the Constitutional Court of Ukraine]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-08#Text>.

12. Chuba V.D. (2016). Konstytutsiino-pravovyi status koalitsii deputatskykh fraktsii u Verkhovnii Radi Ukrainy: sutnisnyi i strukturno-funktsionalnyi aspekty. [Constitutional and legal status of the coalition of parliamentary factions in the Verkhovna Rada of Ukraine: essential and structural-functional aspects]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriya "Pravo"*. Vol. 36. Tom 1. pp. 75–80.

Institute of parliamentary coalition in Ukraine: political and legal analysis

Voitenko Yurii Mykolaiovych

PhD in History, Associate Professor,
Associate Professor at the Department
of Political Science
Hryhorii Skovoroda University
in Pereiaslav
Sukhomlinskoho str., 30, Pereiaslav,
Kyiv region, Ukraine

Today, the only legislative body in the country – the Verkhovna Rada of Ukraine - has a coalition of parliamentary factions, which is crucial in forming the highest executive body - the Cabinet of Ministers of Ukraine and other public authorities in the country. After the constitutional changes in 2004, the institution of the parliamentary coalition acquired its legal definition in the legislation of Ukraine. The situation after 2014 restored this institution, which was only on the constitutional model of 2004. But this institution has no place in the law that determines the principles of the functioning of parliament – the Law of Ukraine on the Rules of Procedure of the Verkhovna Rada. After all, it is according to the current legislation that public authorities must act. As in the previous political and legal practice of Ukraine (2006-2008) there was a normative legal act in the form of a Parliamentary Resolution, which clearly defined the principles of formation and functioning of such a coalition, this is not the case now. This leads to arbitrary understanding and interpretation of powers by members of the parliamentary coalition, which is not in favor of both parliamentarism in Ukraine and democratic processes in the country as a whole.

The purpose of this article is to exacerbate the problem of formation and functioning of the parliamentary coalition as an influential institution of socio-political life of the country through the prism of the political and legal component.

During the study of political and legal features of the formation and functioning of the institution of the parliamentary coalition were used: institutional method (to determine the status of the coalition in the political life of parliament); system method (to understand its place in the political system of the country along with other institutions of state power in general); functional (in order to reveal the functions of the coalition in all its manifestations); comparative (according to which the constitutional models of 2004 and 2014 were compared in terms of the functioning of coalitions in parliament).

The result of the study is to identify the problem of legal regulation of an important political institution in the country's political system – a coalition of parliamentary parliamentary factions that influence the formation of government, as well as recommendations to address these shortcomings for democratic change in the country.

Key words: coalition, parliament, government, institute, law, constitution, factions, president.

Гедікова Наталя Пилипівна
Манасарян А. Є.

Соціально-політичні та конституційно-правові основи забезпечення прав та свобод людини і громадянина в сучасній Україні

УДК 342.7(477)
DOI <https://doi.org/10.24195/2414-9616.2021-6.3>

Гедікова Наталя Пилипівна
доктор політичних наук, професор
кафедри політичних наук і права
ДВНЗ «Південноукраїнський
національний педагогічний університет
імені К. Д. Ушинського»
вул. Старопортофранківська, 26,
Одеса, Україна

Манасарян А. Є.
аспірант кафедри політичних наук
і права
ДВНЗ «Південноукраїнський
національний педагогічний університет
імені К. Д. Ушинського»
вул. Старопортофранківська, 26,
Одеса, Україна

Метою статті є визначення соціально-політичних та конституційно-правових основ забезпечення прав та свобод людини і громадянина в сучасній Україні відповідно до міжнародно-правових актів. Наукові завдання: обґрунтувати, що характерною особливістю сучасного періоду розвитку української держави є проведення реформ в усіх сферах життєдіяльності і, зокрема, правовій, які ґрунтуються на ліберально-демократичних принципах і стандартах міжнародного права; дослідити безпосередній взаємозв'язок відповідальності держави перед особистістю та встановленням певних умов можливого обмеження прав і свобод людини і влади, суспільства і держави. Підкреслено, що головним завданням держави виступає наповнення реальним змістом проголошених українським законодавством особистих, політичних, економічних, соціальних і культурних прав та свобод людини і громадянина, створення необхідних умов і гарантій їх забезпечення, побудова механізмів їх захисту та реалізації.

Визначено, що в Україні в межах Основного Закону структура влади отримала впорядковану та ієрархізовану характеристику, хоча в реальності не завжди реалізується принцип розподілу функцій і повноважень влади. Сила демократичних інститутів влади полягає в наявності відповідних ресурсів, у підґрунті яких знаходиться головний її ресурс – людина як одична субстанція і весь народ в цілому (демографічний ресурс). Однак у силу того, що ні один з її ресурсів у сучасній Україні не має усталеної платформи свого успішного практичного розвитку, самі інститути влади слід характеризувати як слабоорганізовані, конфронтаційні і не послідовні у рішеннях, що приймаються. Виходячи із цього, наголошується, що реформування органів державної влади також слід вважати одним з першочергових завдань.

Зазначено, що в обставинах, які склалися в сучасній Україні, завдання держави і соціуму, включаючи всі її інститути, полягає в усвідомленні того, що не перерозподіл багатства є основою сучасної соціальної політики, а повернення людей до сфери праці і стимулювання зайнятості, яке може бути досягнуто лише через встановлення справедливості в ліберально-демократичному розумінні і оплати праці у відповідності з умовами ринку, що дозволяє не тільки забезпечити життєвий мінімум кожному індивіду, але й належний спосіб життя.

Ключові слова: Конституція як Основний Закон держави, основні права та свободи людини і громадянина, верховенство права, відповідальність, законність, правопорядок, органи державної влади, правова держава.

Вступ. Невід'ємними взаємопов'язаними складовими частинами системи механізму забезпечення основних прав та свобод людини і громадянина є механізми гарантування, реалізації, охорони та захисту. Основним механізмом у цій системі виступає верховенство права, який має на меті захист конституційних прав та свобод людини і громадянина, виходячи насамперед із засад справедливості, моральності, рівності можливостей. Неодмінною умовою існування і дії механізму забезпечення прав та свобод людини і громадянина є законність і правопорядок, без чого вести мову про правову державу неможливо. Виходячи з цього положення, правомочним є ствердження, що головним завданням держави виступає наповнення реальним змістом проголошених українським законодавством особистих, політичних, економічних, соціальних і культурних прав та свобод людини і громадянина, створення необхідних умов і гарантій їх забезпечення, побудова механізмів їх захисту та реалізації.

Мета та завдання дослідження. У юридичній і в міжнародно-правовій літературі немає чітких

критеріїв розмежування складових частин системи забезпечення основних прав та свобод людини і громадянина. Аби не заглиблюватися в дискусію щодо розв'язання цього питання, ми вважаємо за доцільне акцентувати увагу на аспекті єдиної системи механізму їх забезпечення. Виходячи з цього, метою статті є визначення соціально-політичних та конституційно-правових основ забезпечення прав та свобод людини і громадянина в сучасній Україні відповідно до міжнародно-правових актів. Задля реалізації зазначеної мети необхідно розв'язання таких завдань: обґрунтувати, що характерною особливістю сучасного періоду розвитку української держави є проведення реформ в усіх сферах життєдіяльності і, зокрема, правовій, які ґрунтуються на ліберально-демократичних принципах і стандартах міжнародного права; дослідити безпосередній взаємозв'язок відповідальності держави перед особистістю та встановленням певних умов можливого обмеження прав і свобод людини і влади, суспільства і держави.

Методи дослідження. У статті використано як загальнонаукові, так і спеціальні методи дослі-

дження – методи порівняння, аналізу та синтезу, а також аналітичний метод, системний метод, метод структурно-функціонального аналізу, які надали змогу розглянути зазначені питання в політико-правовому контексті.

Результати. Сучасна правова держава ґрунтується на певних принципах, найважливішими з яких є верховенство права в усіх сферах життєдіяльності; відповідність закону до права; рівність всіх перед законом і незалежним судом; пріоритет інтересів особистості в діяльності держави, гарантований законом, і реальне забезпечення її прав і свобод; демократизм; розподіл влади; стабільність, законність, правопорядок тощо. Все це передбачає високий рівень правової і політичної культури, розвиток громадянського суспільства, відповідальність держави перед особистістю, встановлення меж і умов можливого обмеження прав і свобод людини і влади, суспільства і держави. Вищими соціальними цінностями правової держави є людина і верховенство права. При цьому слід підкреслити, що друге є похідним від першого, внаслідок того, що право є механізмом забезпечення гідного життя і розвитку людини. Саме тому пріоритет прав людини у відношенні до суспільства і держави є первинною ознакою правової держави.

Незважаючи на те, що принципи і положення правової держави структуровані й регламентовані у вітчизняній нормативно-правовій базі (яка потребує певного доопрацювання і корегування), слід визнати, що верховенство права ще не стало беззаперечною нормою життя для української держави, суспільства і окремих громадян. Саме цей чинник і обумовив значну кількість проблем у питаннях забезпечення прав і свобод людини та громадянина в сучасній Україні, незважаючи на те, що у ст. 3 діючої Конституції України зазначено: «Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» [4].

У зв'язку із цим зазначимо, що одним із ефективних методів розв'язання проблем у процесі конституційно-правового регулювання прав та свобод людини і громадянина є застосування принципу верховенства права в усіх сферах суспільно-політичного життя і державного управління. Такі характерні складові, як гуманізм, справедливість, пропорційність, об'єктивна обґрунтованість та доцільність правового регулювання суспільного життя, на думку В. Сущенка, дають змогу виконати триєдину функцію верховенства права: по-перше, обмежити діяльність державної влади інтересами суспільства та правами і свободами окремої людини; по-друге, застосовувати формальну законність (тобто виконання законів

та інших нормативно-правових актів держави), що має гарантувати безпечність і передбачуваність усіх видів і форм суспільних відносин; по-третє, забезпечити верховенство правового закону, а не особи, хоч би ким вона була і хоч би яку посаду обіймала [7, с. 31].

Характерною особливістю сучасного періоду незалежності України є проведення реформ в усіх сферах життєдіяльності і, зокрема, правовій, які ґрунтуються на ліберально-демократичних принципах і стандартах міжнародного права. Тому основними елементами правової реформи є питання правового забезпечення ряду найважливіших напрямів формування та функціонування української державності і розвитку повноцінного громадянського суспільства, у тому числі:

- зміцнення основ і захист конституційного ладу;
- законодавче забезпечення системи прав людини в суспільстві, перш за все – реальних гарантій прав і законних інтересів особи;
- реформування державного управління;
- створення цілісної правової бази організації і діяльності судової системи і органів юстиції;
- забезпечення координації нормотворчої діяльності органів державної влади;
- формування правової бази й інституційна реформа правоохоронних органів;
- вироблення принципів напрямків і форм здійснення реформи місцевого самоврядування;
- розвиток системи правового виховання, у тому числі зміцнення системи юридичної освіти та юридичної науки та ін. [6, с. 102–103].

Зокрема, законодавче закріплення принципів, форм і механізмів забезпечення прав жінок у збройних конфліктах у ряді випадків потребує подальшої конкретизації та деталізації в нормативних правових актах нашої держави. Не менше значення має і та обставина, що, як правило, розробка нових або внесення змін до діючих національних законодавчих актів з питання, що розглядається, повинно здійснюватися з подальшою інкорпорацією в них узгоджених і деталізованих норм з прав людини і, зокрема, прав жінок, та права збройного конфлікту, забезпечуватися гармонізацією з загально-визнаними принципами і нормами міжнародного права [3, с. 87–88].

Уряд України формує і вдосконалює нормативно-правову базу у сфері, що розглядається, відповідно до міжнародно-правових актів, ратифікованих Україною. Але цілком очевидно, що проблема імплементації міжнародних стандартів прав людини лежить не лише в площині законодавчих положень. Багато в чому, на думку вже цитованої дослідниці М. Фокіної, можливість впливу міжнародних договорів з прав людини на національну правову систему залежить від готовності до цього судової влади, яка покликана забезпечити

їх застосування при розгляді конкретних судових справ. Однак більшість суддів України переконані у виключно факультативній ролі міжнародних договорів при врегулюванні внутрішньодержавних відносин, що призводить до ігнорування положень міжнародних договорів з прав людини. Крім того, навіть аналогічне врегулювання одного й того ж питання у внутрішньодержавному законодавстві і в міжнародному праві не повинно виключати можливості (в окремих випадках навіть необхідності) застосування положень міжнародних договорів, оскільки це підкреслює повагу правосуддя до прав людини і свідчить про сумлінне виконання зобов'язань держави у цій сфері. Проте слід уникати ситуацій, коли такі посилання є формальними, а для цього необхідне значне підвищення рівня правосвідомості юридичної спільноти України. Виходячи з цього, цитована авторка констатує, що значення міжнародно-правових договорів у сфері прав людини в регулюванні внутрішньодержавних відносин не повинно зводитися виключно до застосування їх положень у процесі подолання прогалів і колізій у національному законодавстві [8, с. 161].

Одним з основних принципів організації і діяльності правової держави був і є розподіл влади. В Україні у межах Основного Закону структура влади отримала впорядковану та ієрархізовану характеристику, хоча в реальності не завжди реалізується принцип розподілу функцій і повноважень влади. Сила демократичних інститутів влади полягає у наявності відповідних ресурсів, у підґрунті яких знаходиться головний її ресурс – людина як одинична субстанція і весь народ в цілому (демографічний ресурс). Однак у силу того, що ні один з її ресурсів у сучасній Україні не має усталеної платформи свого успішного практичного розвитку, самі інститути влади слід характеризувати як слабо організовані, конфронтаційні і не послідовні у рішеннях, що приймаються. Виходячи з цього, наголошуємо на тому, що реформування органів державної влади слід вважати першочерговим завданням. Про це йде мова вже не один рік, але говорите про реальні позитивні результати, на превеликий жаль, ще не має підстав.

Вирішення проблеми муніципалітетів представляється можливим за допомогою належного матеріального і фінансового ресурсного забезпечення, яке досягається на основі надання їм фінансової незалежності за рахунок створення власної достатньої податкової бази і врегулювання ступеню державної фінансової допомоги.

У цьому контексті цілком слушною є думка вітчизняного науковця О. Бригінця, який констатує, для забезпечення даного процесу варто передати на місцевий рівень практично всі податки від малого бізнесу. Звичайно, при цьому необхідно буде збалансувати повноваження. Якщо в органів місцевого самоврядування з'явиться більше

ресурсів, то і обсяг їх зобов'язань перед громадянами буде збільшений. Особливо необхідним є посилення економічної самостійності великих і середніх міст. Саме у них в основному зосереджений економічний потенціал держави і найбільш активні громадяни. Автор, що цитується, зазначає, що міста виступають джерелами економічного зростання і громадянських ініціатив, отже, передаючи їм більшість повноважень та фінансові ресурси, необхідно подбати, щоб це не обернулося беззахисністю громади міст перед місцевою владою [1, с. 54].

При цьому надати з даного питання предметну допомогу у проведенні муніципальної реформи може державна регіональна політика, якій останнім часом приділяється велика увага політиками, народними депутатами, вченими. Але у її здійсненні необхідно від початку виходити з усвідомлення її суті у класичному розумінні, яке склалося у розвинутих зарубіжних країнах. Разом з тим для того, щоб завдання регіональної політики були здійснені в Україні у практичній реальності, необхідно багато чого досягти у питаннях успішного розвитку самих регіонів, які за рядом критеріїв порівнюються з проблемами раціонального здійснення муніципальної реформи.

Важливим моментом у досягненні очікуваних перспектив від процесу здійснення муніципального реформування є комплексне проведення реформ у політичній сфері, виборчій системі, адміністративно-територіальному устрої, що базується на пріоритетах ліберальної демократії.

При цьому слід врахувати той факт, що сприятливий для суспільства в цілому результат практичних дій муніципальної реформи можливий тільки за таких умов: 1) індивіди будуть усвідомлено розуміти ті питання, що входять до компетенції місцевого самоврядування, і, виходячи з цього, усвідомлювати необхідність реформування того інституту влади, який є ближчим за всіх до населення; 2) об'єднання і координування зусиль усіх учасників процесу, удосконалення політико-владних відносин на державному, місцевому і регіональному рівнях.

У цілому, оцінюючи систему загального самоврядування, слід визнати, що вона є гарантією збереження громадського порядку і умовою захисту свобод і прав громадян, становлення громадянського суспільства. З другого боку, вона може ефективно функціонувати тільки за умов наявності розвинутих елементів громадянського суспільства.

Права та свободи людини і громадянина найбільш повно можуть бути забезпечені в організованих ними ж соціально-правових інститутах. Перш за все, такими є держава і громадянське суспільство.

В Основному Законі Україна визначається як суверенна, незалежна, демократична, соці-

альна, правова держава. Проте реалії сьогодення яскраво свідчать про те, що це лише декларування. В практичній реальності України не можна визнати ні соціальною, ні правовою державою. Оскільки самі по собі категорії не представляють собою ніякої цінності ні для держави, ні для її складових елементів (індивідів). Вони набувають своєї істинної значимості і призначення тільки за умови наповнення їх реальним змістом і запровадження (у відповідності з даними основними поняттями) механізмів і процедур реалізації суспільних відносин при розстановці акцентів у питаннях взаємодії особистості, суспільства, держави. Саме цього бракує Україні в подоланні цілого ряду проблем, які заважають їй набути де-факто статусу соціально-правової держави.

Розвиток суспільства зумовив можливість встановлення нових параметрів відносин між державою й особою, що пов'язувалися б з обов'язком держави вживати заходів та сприяти забезпеченню прав людини «нового покоління». Так виникає ідея соціальної держави, яка, на думку української дослідниці О. Волкової, є новим станом розвитку правової держави в нових історичних умовах [2].

Особливою ознакою сучасної соціальної держави є механізми реалізації принципів «соціальна справедливість» і «рівність можливостей». В орієнтації на суспільство рівних можливостей передбачається його заснування на принципах соціальної справедливості (рівність прав, яка є порівнянною з відповідальністю, і рівність стартових можливостей) і соціальної солідарності усіх без виключення громадян.

Важливим завданням соціальної держави є забезпечення кожному громадянину гідних умов існування, надання соціального захисту населенню, який забезпечується за рахунок податків і розвинутої і комплексної системи соціального страхування. Проте в контексті цього необхідно зазначити, що «це не просто односторонні обов'язки держави забезпечити соціальний захист громадян, а створення умов для їх взаємодії, усунення конфліктів, подолання інертності індивіда у вирішенні тих проблем, від яких безпосередньо залежить його благополуччя і гідність» [5, с. 13].

Реформування соціальної політики є першочерговим завданням для нашої країни, вирішення якого не може бути відкладено на перспективу. З яких би позицій і у якій би сфері не розглядали свободу індивіда, реально (ґрунтуючись на матеріалістичних позиціях) людина може усвідомити себе вільною лише через досягнення економічної свободи.

Рівень добробуту справляє помітний вплив на переконання і орієнтації людини, на її активність у прийнятті загально значимих рішень і ступінь участі у суспільних, державних процесах динаміки. Тому пріоритетною основою соціальної дер-

жави є матеріальне (фінансове) благополуччя громадян.

Але в обставинах, що склалися в сучасній Україні, завдання держави і соціуму, включаючи всі її інститути, полягає в усвідомленні того, що не перерозподіл багатства є основою сучасної соціальної політики, а повернення людей до сфери праці і стимулювання зайнятості, яке може бути досягнуто лише через встановлення справедливості у ліберально-демократичному розумінні і оплати праці у відповідності з умовами ринку, що дозволяє не тільки забезпечити прожитковий мінімум кожному індивіду, але й належний спосіб життя.

Важливою у вирішенні даної проблеми є й ефективність оподаткування. В Україні податок з прибутку має дуже високий коефіцієнт і перспективи його зниження поки залишаються непевними, тоді як практично всюди у соціальних державах здійснюється ефективно вирішення цього питання (система податків порівнюється з прибутками самих платників), яке досягається за рахунок дії закону і принципу рівної відповідальності.

І все ж слід визнати, що в Україні концепція соціальної держави має певні орієнтири і характерні особливості, хоча при цьому, як і інші інститути, вони не позбавлені суперечливих моментів. Разом із тим вбачається, що ефективність соціальної політики, яка базується на соціальних цінностях ліберальної доктрини і теорії демократії, можлива лише за наявності правової держави, у якій відображена (декларативно) і практично забезпечена уся сукупність демократичних прав і свобод, а також діють механізми правового регулювання соціально-економічних відносин, гарантом яких виступає держава в цілому.

Безумовно, забезпечити людині право на гідне особисте життя і свободу, право на її участь у політичному процесі і становленні громадянського суспільства, а також успіх у процесі подальшої демократизації соціальних і державних інститутів покликані економічні фактори.

Світова практика свідчить, що всі невдачі (внутрішні і зовнішні) у розвитку системи (держави, цивілізації в цілому), як правило, виникають в умовах економічної кризи. І, навпаки, від внутрішньої самодостатності держави, сталого економічного підйому безпосередньо залежить забезпечення його стабільності, добробуту, високий рівень розвитку системи і соціального забезпечення населення.

Важко не погодитися з М. Фокіною, що для того, щоб «успішно подолати прірву між прийнятими стандартами та реальним станом речей, українська влада має вжити всеосяжні та систематичні заходи. Здійснення відповідної політики потребує вироблення цілісної національної стратегії та плану дій щодо її реалізації. У цьому контексті

важливо підкреслити роль мережі національних інституцій з прав людини Ради Європи, створеної для обміну кращим досвідом між цими національними несудовими механізмами захисту прав людини» [8, с. 166].

В узагальнюючому вигляді мета прав людини і громадянина, в сучасному їхньому уявленні, полягає в забезпеченні справедливого ставлення до індивідів і організованим ними спільнотам, у захисті їх від неправомірних дій з боку інших індивідів, громадських і соціально-політичних інститутів. Разом із тим, як окремо взятий індивід, так і держава, і суспільство в цілому вимагають певних обмежень, які необхідні для регулювання відносин між індивідами, громадянами та сформованими ними етнонаціональними групами, державою, суспільством. Обмеження можуть носити як морально-етичний, так і правовий (законодавчо-регламентований) характер. Безперешкодно і в повному обсязі свого теоретико-практичного призначення конституційно-правове регулювання міжособистісних відносин, взаємин між особою, суспільством і державою, що повинно затвердитися як один з важливих механізмів в сучасній системі, покликане створити передумови для стабілізації суспільно-політичних процесів.

Отже, сучасний стан української реальності свідчить про те, що шлях до формування соціально-правової держави є складним, суперечливим, непередбачувальним, який вимагає спільних скоординованих дій держави, суспільства, громадян.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бригінець О.О. Правове забезпечення фінансової безпеки України : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.07. Ірпінь, 2017. 464 с.
2. Волкова О. Соціальна правова держава як важливий етап у розширенні свободи особи. *Віче*. 2014. № 4.
3. Гедікова Н.П. Забезпечення прав жінок у збройних конфліктах : матеріали Міжнародної наукової конференції «Гендер у революції, війні та миробудуванні» (Одеса, 6-8 жовтня 2017 р.). Одеса : ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського», 2017. С. 87–89.
4. Конституція України : чинне законодавство зі змінами та допов. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr>.
5. Пархоменко Н.М. Розвиток законодавства України в контексті конституціоналізації, євроінтеграції та забезпечення прав людей: монографія. Київ : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2016. 254 с.

6. Сердюк В.О. Правова реформа: теоретико-правові засади правового визначення терміну. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія : Право. 2013. Вип. 23. Ч. I. Т. 1. С. 99–103.

7. Сущенко В.М. Проблеми реалізації та захисту прав і свобод людини та громадянина в Україні (в контексті верховенства права). *Наукові записки НаУКМА*. Серія: *Юридичні науки*. 2012. Т. 129. С. 28–32.

8. Фокіна М.О. Права і свободи людини як об'єкт конституційно-правового регулювання : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Харків, 2016. 229 с.

REFERENCES:

1. Bryhinets O. O. (2017) *Pravove zabezpechennia finansovoi bezpeky Ukrainy*. [Legal support of financial security of Ukraine] : dys. ... dokt. yuryd. nauk : 12.00.07. Irpin. 464 s.
2. Volkova O. (2014) *Sotsialna pravova derzhava yak vazhlyvyi etap u rozshyrenni svobody osoby*. [The rule of law as an important stage in expanding individual freedom] *Viche*. № 4.
3. Hedikova N. P. (2017) *Zabezpechennia prav zhink u zbroynykh konfliktakh* [Ensuring women's rights in armed conflict]: materialy Mizhnarodnoi naukovoї konferentsii «Hender u revoliutsii, viini ta myrobuduvanni» (Odesa, 6–8 zhovtnia 2017 r.). Odesa : DZ «Pivdenoukrainskyi natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni K. D. Ushynskoho». S. 87–89.
4. *Konstytutsiia Ukrainy : chynne zakonodavstvo zi zminamy ta dopov*. [The Constitution of Ukraine: current legislation as amended and supplemented]. *Ofitsiyni sait Verkhovnoi Rady Ukrainy*. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr>.
5. Parkhomenko N. M. (2016) *Rozvytok zakonodavstva Ukrainy v konteksti konstytutsionalizatsii, yevrointehratsii ta zabezpechennia prav liudyny* [Development of Ukrainian legislation in the context of constitutionalization, European integration and human rights]: monohrafiia. Kyiv: In-t derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy. 254 s.
6. Serdiuk V. O. (2013) *Pravova reforma: teoretyko-pravovi zasady pravovoho vyznachennia terminu* [Legal reform: theoretical and legal principles of legal definition of the term]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu*. Serii : Pravo. Vyp. 23. Ch. I. T. 1. S. 99–103.
7. Sushchenko V. M. (2012) *Problemy realizatsii ta zakhystu prav i svobod liudyny ta hromadianyna v Ukraini (v konteksti verkhovenstva prava)* [Problems of realization and protection of human and civil rights and freedoms in Ukraine (in the context of the rule of law)]. *Naukovi zapysky NaUKMA*. Serii: Yurydychni nauky. T. 129. S. 28–32.
8. Fokina M. O. (2016) *Prava i svobody liudyny yak obiekt konstytutsiino-pravovoho rehuliuвання* [Human rights and freedoms as an object of constitutional and legal regulation] : dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.02. Kharkiv, 2

Socio-political and constitutional and legal basis of ensuring the rights and freedoms of man and citizen in modern Ukraine

Gedikova Natalia Pylypivna

Doctor of Political Sciences, Professor
at the Department of Political Science
and Law
South Ukrainian National Pedagogical
University named after K. D. Ushynsky
Staroportofrankivska str., 26,
Odesa, Ukraine

Manasaryan A. E.

Postgraduate Student at the Department
of Political Science and Law
South Ukrainian National Pedagogical
University named after K. D. Ushynsky
Staroportofrankivska str., 26,
Odesa, Ukraine

The purpose of the article is to determine the socio-political and constitutional and legal bases for ensuring the rights and freedoms of man and citizen in modern Ukraine in accordance with international legal acts. Scientific tasks: to substantiate that a characteristic feature of the modern period of development of the Ukrainian state is the implementation of reforms in all spheres of life and, in particular, legal, based on liberal-democratic principles and standards of international law; to study the direct relationship between the responsibility of the state to the individual and the establishment of certain conditions for possible restrictions on the rights and freedoms of man and government, society and the state.

It is emphasized that the main task of the state is to fill the real content of personal, political, economic, social and cultural rights and freedoms of man and citizen proclaimed by Ukrainian legislation, create the necessary conditions and guarantees for their provision, build mechanisms for their protection and implementation.

It is determined that in Ukraine, within the framework of the Basic Law, the structure of power has received an orderly and hierarchical characterization, although in reality the principle of separation of functions and powers of power is not always implemented. The strength of democratic institutions of power lies in the availability of appropriate resources, which are based on its main resource - man as a single substance and the people as a whole (demographic resource). However, due to the fact that none of its resources in modern Ukraine has an established platform for its successful practical development, the institutions of power themselves should be characterized as poorly organized, confrontational and inconsistent in decision-making. Based on this, it is emphasized that the reform of public authorities should also be considered one of the priority tasks.

It is noted that in the current circumstances in Ukraine, the task of the state and society, including all its institutions, is to realize that not the redistribution of wealth is the basis of modern social policy, and return people to work and employment, which can be achieved only through the establishment of justice in the liberal-democratic sense and wages in accordance with market conditions, which allows not only to provide a living wage for each individual, but also a proper way of life.

Key words: Constitution as the Basic Law of the state, fundamental rights and freedoms of man and citizen, state of law, responsibility, legality, law and order, public authorities.

Долженков Олег Олександрович

Політико-правове забезпечення розвитку місцевого самоврядування в Україні

УДК 352.07:(477)
DOI <https://doi.org/10.24195/2414-9616.2021-6.4>

Долженков Олег Олександрович
доктор політичних наук, професор,
завідувач кафедри освітнього
менеджменту та публічного управління
ДВНЗ «Південноукраїнський
національний педагогічний університет
імені К. Д. Ушинського»
вул. Старопортофранківська, 26,
Одеса, Україна

У статті зазначено, що правовою основою місцевого самоврядування в Україні є Конституція України, Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні», закони і підзаконні нормативно-правові акти, що приймаються на їх основі, а також акти органів місцевого самоврядування, що приймаються в рамках їх компетенції.

Робиться висновок про існування певного «люфту» між концептуальним науково-теоретичним та правовим забезпеченням, яке в цілому відповідає європейським і міжнародним стандартам та формально постулює цілком дієздатну систему місцевого самоврядування.

Дослідницькою метою є переосмислення та концептуалізація слабкості місцевого самоврядування в Україні як політичного інституту. Завданнями статті є розгляд ходу еволюції статусу місцевого самоврядування в Україні; виокремлення проблемних аспектів, що перешкоджають реалізації його потенціалу.

Визначено, що місцеве самоврядування не є чимось незмінним, раз і назавжди даним, оскільки з розвитком Української держави відбуватиметься й еволюція інститутів місцевого самоврядування та їх функцій.

Зроблено висновок, що будь-які форми державного правління і устрою, найкращі організаційні моделі можуть провалитися, якщо не буде вирішене одне з найважливіших питань сфери державного управління – співвідношення між центральними і місцевими державними органами, державним управлінням і самоврядуванням та інші питання співвідношення централізації і децентралізації у сфері державного управління.

Подальший розвиток місцевого самоврядування в Україні розглядається як необхідна передумова проведення економічних реформ, стабілізації соціально-економічної ситуації та побудови правової держави. Завдання розвитку місцевого самоврядування у кінцевому підсумку зводяться до проблеми постановки всієї влади під контроль населення. І тільки за цих умов влада працюватиме на вирішення соціальних проблем, а не на саму себе і збереження свого місця.

Ключові слова: місцеве самоврядування, державна влада, публічна влада, децентралізація, стабілізація, демократизація, політична система, політичне лідерство.

Вступ. Правовою основою місцевого самоврядування в Україні є Конституція України, Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні», закони і підзаконні нормативно-правові акти, що приймаються на їх основі, а також акти органів місцевого самоврядування, що приймаються в рамках їх компетенції.

Місцеве самоврядування складає, поряд із державною владою, окрему форму публічної влади та є одним із характерних атрибутів сучасної правової держави та громадянського суспільства, одним із найважливіших інститутів у структурі політичної системи. Сукупний світовий досвід демократизації суспільства засвідчує, що місцеве самоврядування відіграє надзвичайно важливу роль у взаєминах особи, суспільства і держави як на місцевому, так і на загальнодержавному рівнях.

Не дивно, що становлення інституту місцевого самоврядування, починаючи ще з часів демократизації пізнього СРСР, а згодом – вже в незалежних республіках, в т. ч. і Україні, розглядалося як нагальна потреба суспільного розвитку.

Поряд із цим незадовільний у цілому стан місцевого самоврядування в Україні дозволяє зробити висновок про існування певного «люфту» між концептуальним науково-теоретичним та правовим забезпеченням, яке в цілому відповідає європейським і міжнародним стандартам та фор-

мально постулює цілком дієздатну систему місцевого самоврядування, та реальним життям, коли наявні у місцевого самоврядування матеріальні, фінансові, організаційні ресурси явно недостатні, а органи державної влади та загальнодержавні політичні лідери, попри всю «прогресивну» риторику, дивляться на місцеве самоврядування з підозрою, увесь час намагаючись вбудувати його у сумнозвісну «вертикаль» в якості найнижчого щабля.

Результати. Аналізуючи стан наукової розробленості проблеми, слід наголосити на необхідності більш поглибленого дослідження тих глибоких факторів, які стоять на заваді тому, щоб місцеве самоврядування як політичний інститут зайняло гідне місце у структурі політичної системи України.

Це вимагає постановки дослідницької мети – переосмислення та концептуалізації очевидної слабкості місцевого самоврядування в Україні як політичного інституту. Відповідно до зазначеної мети доцільно вирішення таких дослідних завдань у статті:

- розглянути хід еволюції статусу місцевого самоврядування в Україні;
- виокремити проблемні аспекти, що перешкоджають реалізації його потенціалу.

Якою б ефективною не була влада у центрі, вона ніколи не зможе бути досконалою і демокра-

тичною у повному розумінні цього слова, якщо не враховуватиме досвіду забезпечення децентралізації влади, здійснюваного в сучасних розвинених країнах, а також проблем та прорахунків країн, які знаходяться в близьких до українських конкретно-історичних умовах.

З утворенням незалежної української держави як один із важливих напрямів демократизації політичної системи розпочалося становлення місцевого самоврядування. 7 грудня 1990 р. Верховна Рада України прийняла Закон про місцеві ради та місцеве самоврядування. Прийняття цього закону відкрило в Україні вперше серед республік колишнього Радянського Союзу шлях до створення правового ґрунту для впровадження і динамічного розвитку системи місцевого самоврядування. Незважаючи на певні юридичні неузгодженості із загальноприйнятими в демократичному світі нормами, що регулюють місцеве самоврядування і визначають його саме як недержавний і автономний інститут самоорганізації населення, день ухвалення згаданого закону можна вважати днем його відродження в Україні.

Прийняття цього закону означало першу спробу трансформувати місцеві ради всіх територіальних рівнів, які на той час входили до єдиної системи органів державної влади, в органи місцевого самоврядування. Разом із тим одним із найбільш уразливих у теоретичному відношенні положень цього закону було те, що відповідні ради визначалися і як представницькі органи державної влади, і як головна ланка місцевого самоврядування, тобто як органи, які належать одночасно до двох соціальних систем. Із практичною реалізацією самоврядування також виникли певні колізії. Введення інституту представників Президента призвело до невизначеності статусу рад, обмеження їхніх можливостей, знецінення самої ідеї самоврядування. Ради, формально маючи ознаки органів самоврядування, опинились у прямій залежності від державної виконавчої влади [1].

Ця двозначність, принаймні на законодавчому рівні, була усунута в Україні з прийняттям Конституції. Важливим кроком у розвитку місцевого самоврядування став Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України від 08.06.1995 р. «Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні». У цьому документі були визначені основні засади місцевого самоврядування. Широкі концептуальні засади місцевого самоврядування подає і Основний Закон країни – Конституція України, в якій місцеве самоврядування визначається як один з найважливіших напрямів реалізації влади народом і одна з основ конституційного ладу в державі. Конституція України дала відправні положення, спрямовані на

подальший розвиток місцевого самоврядування, і виявила передові підходи, заклавши за суттю підвалини юридично наповненої системи самоврядування для низки його структур – від будинкового органу самоорганізації жителів до обласних рад. Жодна інша конституція не передбачає такої безлічі гарантій. У деяких моментах українська модель системи органів самоврядування є справді новаторською. Це, зокрема, стосується права рад обласного та районного рівнів контролювати дії місцевих державних адміністрацій з питань, які вони (ради) віднесли до компетенції адміністрації. При цьому, звичайно, не слід забувати, що територія, на якій діють органи місцевого самоврядування, є частиною території держави, тому питання місцевого самоврядування дуже часто є продовженням державних справ.

Разом із тим, поряд із закріпленням концептуальних засад місцевого самоврядування, було затверджено лише певні політико-правові передумови для створення системи місцевого самоврядування в Україні. Покладаючи регулювання переважної більшості питань організації місцевого самоврядування, формування, діяльності та відповідальності його органів на поточне законодавство, Конституція тим самим залишила певний простір для вдосконалення інститутів місцевого самоврядування відповідно до потреб суспільства і держави на тому чи іншому історичному етапі.

Адже місцеве самоврядування не є чимось незмінним, раз і назавжди даним, оскільки з розвитком Української держави відбуватиметься й еволюція інститутів місцевого самоврядування, їхніх функцій.

Прийнятий 21 травня 1997 р. Закон України про місцеве самоврядування дав розгорнуту характеристику суті, змісту, структури, основ діяльності, повноважень, функцій місцевого самоврядування в Україні. У законі визначені також принципи місцевого самоврядування.

Однак, віддаючи належне зусиллям держави із забезпечення відносно прогресивної юридичної бази для розвитку місцевого самоврядування, не слід забувати про те, що місцеве самоврядування не накидається згори, а виникає знизу. В основі цього руху – усвідомлена потреба людей до самоорганізації, відповідальність громадян за вирішення питань їхнього повсякденного життя. Саме із цим чинником в Україні пов'язані основні проблеми в даному сегменті суспільного розвитку.

Світовий досвід свідчить: справжнє самоврядування можливе лише на основі безпосередньої творчої ініціативи самих місцевих жителів. Становлення демократичної системи місцевого самоврядування в нашій країні, перш за все, пов'язане з успіхом перманентної боротьби з всевладдям чиновників, відсутністю належної уваги державних чинників до людей, їхніх повсякденних потреб

та проблем. Неприйняття того, що відбувається, вкупі з відсутністю навиків суспільно-політичної самоорганізації, соціальна апатія викликають у багатьох громадян не тільки нерозуміння сутності, але й нерозуміння можливостей місцевого самоврядування.

Аналізуючи стан і перспективи розвитку місцевого самоврядування в Україні, ряд дослідників висловлює занепокоєність із приводу неоднозначного становища районного і обласного рівнів самоврядування. Обласні і районні ради позбавлені права створення власних виконавчих органів. На практиці обласні і районні ради перетворились на органи, які тільки створюють видимість місцевого самоврядування на обласному і районному рівнях. Вони позбавлені права створювати підконтрольні і підзвітні їм виконавчі органи. Такий конституційний статус обласних і районних рад не може не відбиватись на ефективності і дієздатності місцевого самоврядування на рівні сіл, селищ, міст. Адже територіальні громади та їхні виконавчі органи, не маючи у своєму розпорядженні достатньої кількості матеріальних і фінансових ресурсів, необхідних для реалізації наданих їм повноважень, змушені передавати їх районним і обласним радам, тобто відповідним місцевим державним адміністраціям.

Серед численних політичних проблем, які потребують якнайшвидшого розв'язання, є проблема вибору оптимальної моделі державного устрою України. Але будь-які форми державного правління і устрою, найкращі організаційні моделі можуть провалитися, якщо не буде вирішене одне з найважливіших питань сфери державного управління – співвідношення між центральними і місцевими державними органами, державним управлінням і самоврядуванням та інші питання співвідношення централізації і децентралізації у сфері державного управління.

Інститут самоврядування – це не лише форма децентралізації держави, тобто передачі завдань і повноважень державної адміністрації (зокрема й підрозділам на місцях), а й механізм суспільно-політичного ладу [2, с. 589–590].

Регіональний чинник, який об'єктивно склався в Україні, істотно впливає на вибір політичної лінії розвитку всього українського суспільства. Україна довго перебувала в епіцентрі боротьби кількох великих держав, різних ідеологій, а також під впливом православної, католицької і мусульманської культур, що втягували українців у свої силові поля. Врешті-решт, Україна сформувалася як поліетнічна держава з виразними регіональними інтересами й поліетнічною багатоманітністю у питаннях державного будівництва.

Відтак намагання регіонів самостійно вирішувати проблеми економічного та культурного життя без дріб'язкового огляду на центральну владу

цілком обґрунтовані. Причин тому багато: збереження значного розриву в рівнях соціального та економічного розвитку між окремими регіонами, що стимулює незадоволеність більш багатих територій несправедливим, з їхньої точки зору, розподілом національного доходу держави; відсутність ефективних правових актів, які б розмежували компетентність регіонів і центру у сфері управління економікою; недосконалість правового механізму бюджетного регулювання. Останнім часом особливої популярності набувала концепція формування бюджету «знизу». Центр не підтримував подібні ініціативи, що зумовлювало перехід активів регіонів до тіньової сфери.

Розвиток регіонів необхідно вирівнювати, бо в Україні процес регіоналізації в економічній сфері посилюється, втягуючи в це й політичну сферу. Центр повинен не стежити за перерозподілом бюджетних коштів, а створювати вигідні умови для розвитку бізнесу та ринкової інфраструктури, підтримувати міжрегіональні зв'язки.

Нова регіональна політика держави, суть якої полягає в розширенні і конкретизації повноважень регіонів (областей і районів), повинна передбачити зміну конституційної природи районних і обласних рад шляхом їх трансформації з органів, які покликані представляти спільні інтереси територіальних громад, у повноцінні органи регіонального самоврядування. Якщо не наповняти реальним змістом місцеве самоврядування районної і обласної ланки відповідно їхній частці в системі територіального управління, то може виникнути загроза деформування принципів державної регіональної політики. Суть останньої полягає в залученні населення відповідних територіальних утворень до вирішення питань регіонального розвитку безпосередньо або через обрані ними органи, а не вирішення зазначених питань місцевими державними адміністраціями.

Зауважимо, що відповідно до ст. 19 Конституції України органи державної влади та їхні посадові особи, у т.ч. й Президент, зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. Останні не передбачають серед повноважень Президента України права призначати тимчасово виконуючих обов'язки сільських, селищних, міських голів. На думку автора, мало місце грубе зловживання владою, антизаконність цього Указу була очевидною уже в момент опублікування [3]. До речі, цей указ згодом, у 2005 році, був-таки скасований наступним Президентом України як такий, що не відповідав законодавству, хоча сплигло понад 7 років і ефективно відновити порушені цим указом права окремих одеситів та територіальної громади в цілому уже не було реальної можливості.

Після подій Євромайдану розпочався національний проект «Децентралізація». Так, 1 квітня

2014, ухваливши Концепцію реформування місцевого самоврядування і територіальну організацію влади в Україні, урядом була визначена підтримка реформи децентралізації як одне зі пріоритетних завдань.

Через відсутність політичного консенсусу для прийняття змін до Конституції реформа продовжилась шляхом внесення змін до законодавчих актів. Після успішного втілення реформи у 2019 році Урядом України було повторно запропоновано закріпити хід реформи, внівши відповідні зміни до Конституції.

Під час засідання Ради розвитку громад та територій у межах Всеукраїнського форуму «Україна 30» Президент України В. Зеленський пропонував Верховній Раді ухвалити зміни до чинної Конституції стосовно проблем децентралізації.

17 липня 2020 року у рамках децентралізації Верховна Рада України скоротила кількість районів із 490 до 136 [4].

Протягом тридцяти років незалежності України за її політиками національного рівня уважно стежать як усередині країни, так і за її межами. І все ж демократія «знизу» повинна будуватися через лідерство на місцевому рівні. Досі не усунуто перешкоди, успадковані від попередніх десятиліть, зокрема, авторитарне прийняття рішень на найвищому рівні за відсутності якихось вагомих демократичних процедур – а такі умови навряд чи сприяють формуванню лідерів демократичного суспільства. Сьогодні Україна переживає період соціально-економічних змін, які вимагають бачення і мотивації на різних рівнях, і водночас їй бракує як громадян, так і урядовців, здатних стати лідерами своїх громад. В Україні відбувається складний і суперечливий процес формування місцевого лідерства, насамперед, в особі голів рад різних рівнів

Із розвитком місцевого самоврядування поступово забезпечується найбільш демократичний контроль за діяльністю всіх суб'єктів влади, в тому числі й політичних партій. У повсякденному житті під час розв'язання конкретних справ перевіряється доцільність політичних і управлінських рішень. Важливим напрямком залишається організаційно-політичне та ідейно-просвітницьке забезпечення розвитку місцевого самоврядування з боку політичних партій, що зумовлено процесами демократизації, які відбуваються в суспільстві, і, в першу чергу, децентралізацією управління. Не склалися цивілізовані, демократичні механізми взаємодії і співробітництва політичних партій з представницькими органами. Предметом політичного протиборства, як це не парадоксально звучить, стають самі ради. Лідери окремих партій принципово не хочуть їх розглядати як важливу ланку місцевого самоврядування.

Значною мірою територіальні громади в країні сьогодні існують лише на папері, вони ще не

стали спільнотами людей, об'єднаних не лише спільним проживанням, а й спільними інтересами та спільною участю у вирішенні питань місцевого значення, спільною відповідальністю за розвиток села, селища, міста, а в суспільній свідомості місцевого самоврядування ще ототожнюється з місцевими органами влади та їхніми посадовими особами. Внаслідок цього виникають обґрунтовані побоювання, що широкі самоврядні повноваження, які декларуються Конституцією України як права територіальних громад, в силу фактичної відсутності останніх та слабкої матеріальної і фінансової основи місцевого самоврядування можуть потрапити до рук місцевої бюрократії і здійснюватися в корпоративних інтересах. Ці обставини свідчать про доцільність розробки та прийняття окремого закону, в рамках якого можна було б чітко врегулювати всі питання статусу територіальної громади.

Розвиток місцевого самоврядування також стримується низкою факторів, які лежать у сфері політико-правової культури.

По-перше, населення досить слабо орієнтується у своїх правах та можливостях. Люди недостатньо чітко, а почасти навіть спрощено уявляють собі систему влади, повноваження, обов'язки та можливості усіх її рівнів, способи її формування. По-друге, правляча номенклатура не зацікавлена і не готова до реалізації в повному обсязі принципів місцевого самоврядування. Її представники, як правило, не йдуть на відкритий діалог із населенням, вбачають у місцевому самоврядуванні та притаманній йому усвідомленій активності людей посягання на свій статус.

Неможливість повноцінної реалізації права на місцеве самоврядування породжує у правлячій еліті України бажання реформувати систему його органів, наблизити її до норм Європейської хартії місцевого самоврядування.

Отже, за понад 30 років свого розвитку місцеве самоврядування в Україні пройшло значну еволюцію від нижнього щабля жорстко централізованої адміністративної системи влади до початків формування сучасної системи самоврядування як однієї з основ громадянського суспільства. Проте динаміку розвитку місцевого самоврядування в Україні у порівнянні з країнами Центрально-Східної Європи не можна визнати задовільною.

Висновок. Самоврядування за умов нестабільного стану суспільства реалізовується через конфлікт і протистояння з іншими гілками та структурами влади. Сучасне суспільство суперечливе, що позначається на його політичній та правовій нестабільності. Можна стверджувати, що зараз ми переживаємо своєрідний період становлення соціуму, коли в комплексі поєднуються проблеми соціальні і національні, культурні і цивілізаційні, державотворчі і регіональні. Це, безумовно, накладає відбиток на сам зміст реформ і вимагає максимальної

концентрації зусиль та мобілізації політичної волі для їх здійснення. Україна наближається до європейського типу самоврядування, який не чужий нашим національним традиціям, але їх слід збагачувати і удосконалювати, запозичуючи досвід розвинених демократичних країн.

Подальший розвиток місцевого самоврядування в Україні розглядається як необхідна передумова проведення економічних реформ, стабілізації соціально-економічної ситуації та побудови правової держави. Завдання розвитку місцевого самоврядування в кінцевому підсумку зводяться до проблеми постановки всієї влади під контроль населення. І тільки за цих умов влада працюватиме на вирішення соціальних проблем, а не на саму себе і збереження свого місця.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Актуальні проблеми становлення та розвитку місцевого самоврядування в Україні / За ред. В.В. Кравченка, М.О. Баймуратова, О.В. Батанова. Київ : Атіка, 2007. 864 с.
2. Біла С. Самоврядування. *Політологія. Навчальний енциклопедичний словник-довідник* / За

наук. ред. Н.М. Хоми. Львів : «Новий Світ–2000», 2015. 779 с.

3. Долженков О.О. Становлення місцевого самоврядування в Україні. *Актуальні проблеми політики*. URL: <http://nbuv.gov.ua/USRN/appol> 2013 50 1.

4. Система місцевого самоврядування в Україні. URL: <https://politovsita.ba.org.ua/decentralization/modul-12-systema-mistseвого-samovryaduvannya-ukrayiny/>.

REFERENCES:

1. Kravchenko V. V., Bajmuratov M. O., Batanova O. V. (2007) Aktualni problemy stanovlennja ta rozvytku misceвого samovryaduvannja v Ukraini. Kyiv: Atika. 864 s.

2. Bila S. Samovryaduvannja. (2015) Politologija. Navchalnyj encyklopedychnyj slovchnyk-dovidnyk. Lviv: «Novyj Svit–2000». 779 s.

3. Dolzhenkov O. O. Stanovlennja misceвого samovryaduvannja v Ukraini. Aktualni problemy polityky. URL: <http://nbuv.gov.ua/USRN/appol> 2013 50 1.

4. Systema misceвого samovryaduvannja v Ukraini. URL: <https://politovsita.ba.org.ua/decentralization/modul-12-systema-mistseвого-samovryaduvannya-ukrayiny/>

Political and legal support for the development of local self-government in Ukraine

Dolzhenkov Oleg Alexandrovich

Doctor of Political Sciences, Professor,
Head of the Department of Educational
Management and Public Administration
South Ukrainian National Pedagogical
University named after K.D. Ushinsky
Staroportofrankivska str., 26,
Odesa, Ukraine

The article states that the legal basis of local self-government in Ukraine is the Constitution of Ukraine, the Law of Ukraine "On Local Self-Government in Ukraine", laws and bylaws adopted on their basis, as well as acts of local self-government adopted within their competencies.

It is concluded that there is a certain "gap" between the conceptual scientific-theoretical and legal support, which generally meets European and international standards and formally postulates a fully operational system of local self-government.

The research goal is to rethink and conceptualize the weakness of local self-government in Ukraine as a political institution. The objectives of the article are to consider the evolution of the status of local self-government in Ukraine; identification of problematic aspects that hinder the realization of its potential.

It is determined that local self-government is not something immutable, given once and for all, because with the development of the Ukrainian state there will be an evolution of local self-government institutions and their functions. It is concluded that any form of government and organization, the best organizational models can fail if one of the most important issues in public administration is not resolved – the relationship between central and local government, public administration and self-government and other issues of centralization and decentralization in the field of public administration.

Further development of local self-government in Ukraine is seen as a necessary prerequisite for economic reforms, stabilization of the socio-economic situation and building the rule of law. The task of developing local self-government is ultimately reduced to the problem of putting all power under the control of the population. And only under these conditions will the government work to solve social problems, not on itself and preserve its place.

Key words: local self-government, state power, public power, decentralization, stabilization, democratization, political system, political leadership.

Модернізація національної безпеки України в умовах війни з Росією

УДК 351.861(477):327.5:355.01 – 025.26
DOI <https://doi.org/10.24195/2414-9616.2021-6.5>

Лісовський Володимир Миколайович
кандидат політичних наук, доцент,
доцент кафедри адміністративного
та конституційного права
Національного університету
кораблебудування
імені адмірала Макарова
просп. Героїв України, 9,
Миколаїв, Україна

Соціальне оновлення українського суспільства на сучасному етапі розвитку здійснюється у складний і кризовий період, який зумовлює психотравмуючий вплив як на соціум у широкому сенсі, так і на певну особистість зокрема. Війна на Сході України, соціально-політична нестабільність у суспільстві – це фактори, що призводять до фізичних і психологічних травм багатьох верств населення. Така ситуація безпосередньо відображається на соціально-політичному, соціально-правовому, соціально-економічному житті держави і суспільства. Зокрема, ця ситуація відзначається зниженням правової культури у суспільстві, знеціненням правових норм, цінностей, орієнтирів, концептуальної дезорієнтації особистості та загостренням криміналізації соціуму. На думку автора, наслідками кризи у різних сферах життя суспільства стають загальносоціальні модифікації різного характеру, а саме: зниження деперсоналізованої довіри до сучасних інститутів державності, деформація правової культури у суспільстві, знецінення актуальних правових норм, руйнація попередніх цінностей, згортання наявних орієнтирів. Усе це веде до падіння рівня соціального оптимізму, до загострення криміналізації соціуму тощо. З огляду на це головна ідея полягає у тому, що захист національних інтересів як основи національної безпеки України необхідно розглядати в ракурсі історичної взаємодії народностей. Звертається увага на національні інтереси України щодо збереження стратегічної рівноваги в наявному геополітичному оточенні в питаннях зміцнення національної і міжнародної безпеки. Натомість системний підхід показав свою ефективність під час визнання такого багатогранного явища, як цілісність території України, а також під час розробки комплексного підходу до ідентифікації загроз цілісності території держави. Автор виокремлює основні загрози територіальній цілісності України на сучасному етапі державотворення, такі як: вторгнення Росії на окремі українські території; розв'язання військової агресії на Сході України; інформаційна війна проти України, загроза кібербезпеці та безпеці інформаційних ресурсів, які фактично є знаряддям захисту на територіальну цілісність України. Найбільшою загрозою національній безпеці та територіальній цілісності України, на думку автора, є масова підтримка сепаратистських проявів в Україні.

Ключові слова: державний суверенітет, територіальна цілісність держави, фактори ризику, міжнародна безпека, сепаратизм.

Вступ. Багатовіковий досвід людства дає підстави стверджувати, що безпека – це одна з найголовніших цілей, невід'ємна складова частина діяльності людей, суспільств, держав, світової спільноти народів, основна умова їх існування. Якщо брати до уваги українське суспільство, то завдання збереження території Батьківщини для нащадків завжди розглядалося українськими поколіннями як загальнонаціональне завдання. На жаль, упродовж століть з різних мотивів територія української державності не раз була васалом інших держав, а народ був у неволі на своїй же рідній землі. Тому сьогодні ми – український народ – не можемо допустити, щоб ще раз сталося поневолення з боку Росії. На нашу думку, нове століття проявило духовно-ціннісну кризу, котра призвела людство до падіння моральності та поширення екстремізму, сепаратизму, шовінізму, радикалізму та тероризму. Поява багатополлярної глобалізаційної системи в світі торкнулася всіх сфер людського буття. Розвиток інформаційних технологій, зокрема поява інтернету практично у кожній родині, здійснив революцію у людській свідомості та змусив владу у державах світу «прокинутися» та почати працювати відповідно до вимог часу у питаннях внутрішньої та зовнішньої політики з метою націо-

нального захисту держав. Традиційна війна змінилася принципово новими формами протистояння, перемога в яких досягається не за допомогою зброї та звичних способів ведення війни, а шляхом масованого використання нових засобів інформаційної зброї. Ця зброя не вбиває людину, а впливає на її психіку та свідомість. Це відбувається, як правило, коли у країні політична криза або йде війна. Така ситуація безпосередньо відображається на соціально-політичному житті держави та суспільства. Ідеться про знецінення правових норм, цінностей, орієнтирів, концептуальну дезорієнтацію особистості та загострення криміналізації соціуму. Крім того, значна частина населення опинилась у стані хронічної невизначеності, безпорадності. Яскравим прикладом упровадження інформаційних технологій за допомогою шпигунства, диверсій і кібератак є Російська Федерація, котра шляхом замаскованої пропаганди призвела до того, що молоде покоління на окупованих територіях виховується в душі «руського мира». Аналізуючи гібридну війну Путіна, коли Росія окупувала частину території України – Автономну Республіку Крим і місто Севастополь, розв'язала воєнну агресію на Сході України, слід мати на увазі один дуже важливий аспект, що ця війна стала, на превеликий

жаль, тимчасово успішною для агресора завдяки підтримці місцевого населення як Криму, так і Донбасу. Кожен аспект має свої вигоди та ризики для національної безпеки, дає простір для співпраці держав та породжує протиріччя в їхніх інтересах.

Шеф британської розвідки М ІС Е. Паркер вперше за 107 років діяльності служби виступив із публічною заявою 1 листопада 2016 року у виданні "The Guardian", де наголосив, що Росія веде сьогодні діяльність по всій Європі та у Великій Британії. Він зауважив: «Вона (Росія) використовує весь спектр державних органів для просування своєї зовнішньої політики за кордоном у все більш агресивний спосіб – за допомогою пропаганди, шпигунства, диверсій і кібератак [20].

Мета та завдання. Метою дослідження є аналіз загроз територіальної цілісності держави, апробація комплексного підходу до ідентифікації цих загроз, надання пропозицій щодо зниження ризиків порушення територіальної цілісності України за умов глобалізації. Про безпеку держави, її єдність, проблеми взаємовідносин органів державної влади України сьогодні дуже часто наголошують учені та політики. Ці проблеми висвітлюються у спеціальних публікаціях та у засобах масової інформації. Однак є ще чимало невивчених питань та тих, які не отримали однозначного вирішення та потребують поглибленого теоретичного опрацювання. Відповідно до поставленої мети до пріоритетних завдань дослідження належать такі: аналіз змісту поняття «безпека держави»; розробка методологічних аспектів комплексного підходу до ідентифікації небезпек та загроз територіальної цілісності України.

Методи дослідження. Цілісність території України забезпечує багато механізмів, серед яких на перший план виходить нація з її культурною самоідентифікацією та політичною системою суспільства, основним атрибутом якої є держава. Інституційний підхід став необхідним для дослідження впливу міжнародних та регіональних організацій на цілісність території України та осмислення причин виникнення територіальних проблем держави в умовах її трансформації.

Результати. Зауважимо, що зниження рівня небезпеки цілісності території України можна досягти тільки завдяки постійному збору інформації про виклики, небезпеки та загрози; аналізу та уявленню про картину загроз; розробці пропозицій політичного керівництва країни про вибір пріоритетів, методів та засобів реагування на загрози. Загроза – це явище, тенденції і чинники, що унеможливають чи ускладнюють або спроможні унеможливити чи ускладнити реалізацію національних інтересів і збереження національних цінностей держави. Загрози територіальній цілісності України були актуалізовані фактом окупації частин Донецької та Луганської областей, а також анек-

сією Автономної Республіки Крим і міста Севастополя з боку Російської Федерації. Ці події та явища свідчать про гостру потребу розробки та впровадження системної та дієвої політики забезпечення територіальної цілісності України, а також вказують на недоліки та недостатність тих засобів, що спрямовані на захист територіальної цілісності держави в межах чинної системи національної безпеки. Сьогодні українське суспільство перебуває не в кращому стані, адже його продовжує трясти соціально-політична криза, з якої Україна повністю не вийшла. Інформаційні війни породили необхідність розробки та проведення державних заходів у сфері забезпечення інформаційної безпеки, які б відповідали вимогам часу. Під час розробки шляхів та методів модернізації держави перед Президентом та Урядом країни постало таке питання: «Яку політичну систему потрібно створити, щоб державна влада, правляча партія та інші політичні інститути змогли найефективніше сприяти політичному, економічному, військовому, соціальному та культурному розвитку?» Під час пошуку відповіді на це питання закономірно почали з'являтися концепції політичної модернізації, центральною проблемою яких став аналіз політичних систем сучасного періоду. Ускладнення цього процесу розкриті у роботі С. Гантінгтона «Політичний порядок у мінливих суспільствах». Американський політолог аналізує взаємозв'язок між політичним та економічним розвитком та роль, яку відіграють суспільні зв'язки й залученість громадян у політику. Він досліджує те, як відбувається перехід від країн третього світу до розвинених, а також те, який вплив мають політичні інституції та форми правління на процеси становлення держав.

Отже, вибір пріоритетних чинників залежить від характеру правлячої еліти, зацікавленої у продовженні свого панування, від міжнародного визнання і від зменшення ймовірності внутрішніх заворушень [4]. Якщо спробувати дати загальне визначення політичної модернізації, то можна виокремити головні моменти, котрі характеризують її суть. Політична модернізація – це зростання здатності політичної системи постійно й успішно адаптуватися до нових зразків соціальних завдань і створювати нові види інститутів, завдань, що забезпечують не тільки контроль над ресурсами, але й канали для ефективного діалогу між урядом і населенням [7]. Таким чином, задоволення соціальних вимог, централізована держава й політична участь – це головні характеристики формування модернізації у політичній сфері. Для обґрунтування пропозицій щодо державного реагування на загрози територіальній цілісності України здійснимо аналіз актуальних проблем забезпечення територіальної цілісності України. Глобалізаційні процеси, що залучають державу в нові геополітичні виміри, де, окрім позитивних моментів,

є і деструктивні фактори цілісності території, про які в середовищі вчених поки що не склалися ясні уявлення, диктують необхідність теоретично осмислити те, що відбувається, і усвідомити те, наскільки сучасна геополітика є безпечною. У теорії національної безпеки виникла потреба у переосмисленні методологічних підходів до дослідження сутності захисту політичних, економічних, військових та інших інтересів держави та створенні правової бази, котра була б спрямована на формування середовища забезпечення національної безпеки в умовах глобалізації. Базовим нормативно-правовим документом із зазначеної проблеми є Конституція України [10]. Закон України «Про національну безпеку України» відповідно до Конституції України визначає основи та принципи національної безпеки і оборони, цілі та основні засади державної політики, що гарантують суспільству і кожному громадянину захист від загроз. У Законі визначаються та розмежовуються повноваження державних органів у сфері національної безпеки і оборони та створюється основа для євроатлантичної інтеграції [8]. Крім того базовими нормативно-правовими документами із зазначеної проблеми є укази президента, Стратегія національної безпеки України «Безпека людини – безпека країни» (документ, що визначає актуальні загрози національній безпеці України та відповідні цілі, завдання, механізми захисту національних інтересів України та є основою для планування і реалізації державної політики у сфері національної безпеки) [16]. Також визначальними у цій сфері є такі документи: Стратегія воєнної безпеки України «Воєнна безпека – всеохоплююча оборона» (документ, у якому визначена система поглядів на причини виникнення, сутність і характер сучасних воєнних конфліктів, принципи і шляхи запобігання їх виникненню, підготовку держави до можливого воєнного конфлікту, а також на застосування воєнної сили для захисту державного суверенітету, територіальної цілісності) [17]; Стратегія кібербезпеки України (документ довгострокового планування, що визначає загрози кібербезпеці України, пріоритети та напрями забезпечення кібербезпеки України з метою створення умов для безпечного функціонування кіберпростору, його використання в інтересах особи, суспільства та держави, адже забезпечення кібербезпеки є одним із пріоритетів у системі національної безпеки України) [18]; Стратегія зовнішньополітичної діяльності України (утвердження України у світі як сильної та авторитетної європейської держави, здатної забезпечити сприятливі зовнішні умови для стійкого розвитку і реалізації свого потенціалу, економіки та українського суспільства. В основі зовнішньополітичної діяльності України лежить стратегічний курс держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі (ЄС) та в Організації Пів-

нічноатлантичного договору (НАТО), закріпленого у Конституції України [19].

За сучасних умов, що склалися для «стабілізаційних заходів», новостворені правові документи є найбільш прийнятними, адже вони відображають загальний стратегічний курс держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору. Суть стратегій полягає в тому, щоб зіграти на випередження своїх опонентів із врахуванням як обмежених спроможностей України, так і міжнародної підтримки (санкції, місії спостерігачів тощо). Перевагами вказаних стратегій є те, що кожна дія супротивника знаходить адекватну відповідь у військовому, політичному, дипломатичному, економічному вимірах завдяки узгодженим діям України з партнерами, що надають міжнародну підтримку. Також ці стратегії дозволяють вирішити проблемні питання мирним шляхом в рамках міжнародного права.

Упродовж багатьох років під час створення та існування незалежної України домінував спрощений підхід до ідентифікації небезпек та загроз цілісності території країни. Політики аналізували лише ті загрози, які їх цікавили, а потім пропонували заходи щодо їх нейтралізації. У результаті склалося фрагментарне уявлення про загрози. Цей недолік призвів до ситуації, у якій заходи, що вживалися державою, були спрямовані проти одних загроз, а реальна небезпека виникла в іншому напрямку. Російські війська під час війни в Криму та на Сході України фактично перетворили Крим і ОРДЛО на дослідницькі полігони для тестування нового російського озброєння та військової техніки, а також для перевірки нових концепцій застосування російських військ та проведення спеціальних операцій. Генеральний секретар НАТО Єнс Столтенберг у телефонній розмові з Президентом України Володимиром Зеленським 6 квітня 2021 р. висловив серйозну стурбованість військовою діяльністю Росії в Україні та навколо неї, особливо постійним порушенням режиму припинення вогню. «НАТО, – затвердив Єнс Столтенберг, – твердо підтримує суверенітет і територіальну цілісність України. Ми залишаємося відданими нашому тісному партнерству» [3]. Прагнучи перешкодити волі Українського народу до європейського майбутнього, Росія намагається зруйнувати єдність демократичного світу, ревізувати світовий порядок, підірвати основи міжнародної безпеки. Великий договір «Про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і РФ» від 1997 р., який був ідеологічною основою й опорною конструкцією всієї системи договірно-правових відносин Києва і Москви, став практично зруйнованим. Закріплені в численних спільних деклараціях базові дружні цінності втратили навіть формальний сенс [6]. У цій ситуації стає все більш зрозумілим, що сучасна криза є не

стільки економічною, скільки кризою системи цінностей та системи уявлень про глобальні процеси, тобто гуманітарною кризою. Президент Володимир Зеленський під час виступу на форумі «Україна 30. Міжнародна політика» у Києві звернув увагу на глобальні та регіональні конфлікти в сучасному світі. Президент України зробив спробу попередити країни, що напруга та кількість конфліктів зростають, а окремі держави нав'язують підходи до міжнародних взаємин, що порушують глобальний правопорядок. Протидія агресорові, забезпечення суверенітету й відновлення територіальної цілісності України є найвищим пріоритетом роботи української влади і народу в цілому [1]. Слід зауважити, що з точки зору теорії систем будь-який конфлікт являє собою процес виведення системи-конкурента зі стану рівноваги з метою її подальшого повалення та отримання перемоги. Так, на нашу думку, відбувалося за часів президенства Віктора Януковича та його уряду. Це призвело до дестабілізації суспільно-політичної, економічної та військової систем, які завжди були найважливішими у зміцненні держави. Таке порушення державної рівноваги призвело до Євромайдану, а згодом до Революції гідності як боротьби українських громадян за свої права, що стала наймасштабнішою подією в новітній історії України. Український народ довів свою відданість свободі, свою гідність, заплативши, однак, на превеликий жаль, за такі цінності найвищу ціну – життя учасників акцій протесту, героїв України, названих Небесною Сотнею. Революція гідності відкрила вікно можливостей для якнайважливіших змін в Україні, але не змогла зупинити ворога на південному та східному напрямках. Анексія Росією Криму і міста Севастополь, розв'язання воєнної агресії на Сході України стали, на жаль, тимчасово успішними для агресора завдяки підтримці місцевого населення як Криму, так і Донбасу. Усе це потребує розробки нових підходів у політиці деокупації і реінтеграції Донбасу з урахуванням як зовнішніх обставин, так і процесів усередині України та тенденцій на окупованих територіях [13]. Доведено, що глобалізація як явище, що об'єктивно склалося у світовому співтоваристві, істотно впливає на формування середовища забезпечення національної безпеки будь-якої держави і безпосередньо позначається на всіх основних сферах суспільного життя – політичній, економічній, оборонній (військовій), державній та духовній. Аналізуючи сценарії розвитку глобальних проблем, Президент Володимир Зеленський на 76 сесії Генасамблеї ООН дуже влучно прокоментував слова Президента РФ Володимира Путіна, сказані в Мюнхені у 2007 р. та на Генасамблеї ООН у 2015 р.: «Любая война может привести к обрушению всей архитектуры международных отношений. Тогда у нас действительно не останется никаких правил, кроме права сильного. Это

будет мир, в котором вместо коллективной работы будет главенствовать эгоизм, мир, в котором будет всё больше и больше диктата, и всё меньше равноправия, меньше реальной демократии и свободы. Ведь что такое государственный суверенитет? Это прежде всего вопрос свободы, свободного выбора своей судьбы для каждого человека, для народа, для государства» [2].

Цією промовою російського лідера Президент України Володимир Зеленський застерігає уже не вперше лідерів держав світу, що будь-яка війна сьогодні – це найбільша загроза всій цивілізації. Це означає, що у світі більше ніхто не почуватися в безпеці і не може заховатися за міжнародним правом, як за кам'яною стіною [2].

Сьогодні з урахуванням того, що в світі постійно відбуваються конфлікти різного характеру, котрі переростають у війни, питаннями безпеки та територіальної цілісності займаються науковці та державні діячі майже всіх країн світу. З появою перших держав у світі з'явилося поняття «безпека». Це поняття упродовж багатьох століть отримало багато смислових відтінків, які досі доповнюються. Серед яких можна виокремити такі: безпека як внутрішнє самовідчуття людини, безпека як необхідна умова індивідуальної свободи, безпека як умова розвитку соціуму, безпека як відсутність загроз та небезпек, техногенна безпека, національна безпека, безпека як стан держави або міжнародного співтовариства держав. Ще Аристотель, Н. Макіавеллі, Б. Спіноза, Дж. Лок та інші мислителі минулого виявили, що за сильної держави з мудрим керівництвом надійно забезпечується цілісність, суверенність суспільства, його процвітання. «Безпека – головна чеснота держави», – зазначав Б. Спіноза, а Ж.-Ж. Руссо вважав «турботу про самозбереження» найважливішою турботою держави [9]. На нашу думку, найбільш доступно у політико-правовому напрямі розкрив поняття «безпека» та «права людини у державі» третій президент США Томас Джефферсон, який є автором Декларації незалежності США 1776 р. Він вклав у документ таку норму: «Усі люди створені рівними, і всі вони обдаровані своїм Творцем деякими невідчужуваними правами, до числа яких належать такі: життя, свобода і прагнення до щастя. Для забезпечення цих прав серед людей засновані уряди, що застосовують свою справедливу владу за згодою керованих. Якщо ж дана форма уряду стає згубною для цієї мети, то народ має право змінити або знищити її і заснувати новий уряд, заснований на таких принципах і з такою організацією влади, які, на думку цього народу, більше можуть сприяти його безпеці й щастю» [5]. Поняття «безпека» сучасними вченими та практиками розглядається з різних позицій. Однак найпоширенішим став підхід, який закріплений у статті 1 Закону України «Про національну безпеку України»: «Національна без-

пека України – це захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз» [8]. Безумовно, величезний досвід вирішення проблем забезпечення безпеки в різних сферах життєдіяльності суспільства нагромаджено у дослідженнях вітчизняних вчених, таких як В. Горбулін, Г. Ситник, О. Власюк, О. Литвиненко, С. Кононенко, В. Фурашев, В. Горовенко, О. Дзьобань, Б. Парохонський, М. Требін, В. Абрамов, С. Борисович, А. Дацюк, В. Мандрагеля, Р. Марутян, Ю. Мельник, О. Соснін та ін. Найбільш повне та змістовне визначення поняття «безпека держави» міститься в праці В. Горбуліна, О. Власюка, С. Кононенка «Україна і Росія: дев'ятий вал чи Китайська стіна», де розглянуто політико-теоретичні, геополітичні, культурно-історичні й зовнішньополітичні аспекти збройного конфлікту на Донбасі. У широкому розумінні національна безпека України – це спосіб самозбереження українського народу, який досягнув рівня організації у формі незалежної держави, від можливих реальних і потенційних, внутрішніх та зовнішніх загроз [14]. Український науковець Григорій Ситник вважає, що «безпека – це, з одного боку, тенденції розвитку й умови життєдіяльності соціуму, котрі визначаються відповідними настановами, за яких забезпечується збереження їх якісної визначеності та вільне, тобто таке, що відповідає їх природі, функціонування, а з іншого боку, – це захищеність цього функціонування від потенційних і реальних загроз» [15]. Інший підхід до трактування поняття «безпека» пропонують вчені А. Дацюк, В. Мандрагеля, Р. Марутян, Ю. Мельник, В. Фурашев, які розуміють безпеку як систему гарантій захисту життєво важливих інтересів держави, суспільства та особистості всередині та поза межами країни. Вона може виявлятися на таких рівнях: світової спільноти, регіону, окремої держави, соціальної спільноти та особистості [12]. Осмислюючи феномен безпеки крізь призму категорій «цінності», «національні інтереси», «розвиток», «суверенітет», «потреби», «права і свободи», «людина і суспільство», вчені заклали основу для введення в обіг та концептуалізації поняття «національна безпека». Національна безпека – це здатність країни своєчасно виявляти, запобігати і нейтралізувати реальні та потенційні загрози національним інтересам. Національна безпека – це захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам. Національна безпека забезпечується шляхом проведення виваженої державної політики відповідно до прийнятих в установленому порядку доктрин, концепцій, стратегій і програм у політичній, еконо-

мічній, соціальній, військовій, екологічній, науково-технологічній, інформаційній та інших сферах [11].

Висновки. Таким чином, розробка засад стратегії національної безпеки відповідно до національних інтересів, базових геополітичних і зовнішньополітичних пріоритетів є сьогодні одним з найважливіших завдань України. Аналіз використання поняття «безпека» свідчить про те, що не існує безпеки, відокремленої від життєдіяльності людини, а категорія безпеки детермінується усіма об'єктивними і суб'єктивними чинниками життя людини, суспільства та держави. Саме тому безпека набуває змістовного вираження тільки у зв'язку з конкретними чинниками цієї життєдіяльності. Однозначне вирішення геополітичної дилеми, тобто повернення до європейського цивілізаційного простору як повноправного суб'єкта євроатлантичної геополітики, сьогодні є правильним і логічним вибором українського народу. Внутрішнє і зовнішнє середовище України зумовлює її геополітичну стратегію, котра характеризується як багатовекторна. Вона продиктована необхідністю збереження стратегічної рівноваги в наявному геополітичному оточенні і спрямована на зміцнення національної і міжнародної безпеки. По-перше, проблеми національної безпеки знаходяться сьогодні у центрі уваги більшості цивілізованих країн світу, міждержавних утворень та громадських об'єднань. Причиною такої уваги стало саме глобальне середовище безпеки, що сьогодні містить у собі велику кількість загроз і викликів різноманітного характеру. По-друге, в сучасному безпекознавстві, що є міждисциплінарною наукою про безпеку, існує досить велика кількість подекуди суперечливих підходів у сферах дослідження проблем національної безпеки держави. Зокрема, це виявляється у великій кількості різноманітних дефініцій та точок зору стосовно сутності національної безпеки держави. По-третє, взагалі поняття «національна безпека» має велику кількість вимірів та аспектів, різниця між якими полягає, в тому числі, у відповідних позиціях, із яких розглядається дане питання.

Наші подальші дослідження спрямовуються на соціогуманітарний аспект забезпечення національної безпеки в контексті сучасних демократичних перетворень в умовах глобальних викликів та геополітичних змін щодо оптимізації механізмів забезпечення державного суверенітету та територіальної цілісності України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Виступ Президента України Володимира Зеленського на форумі «Україна 30. Міжнародна політика» 5 липня 2021 року. URL: <https://www.president.gov.ua>.
2. Виступ президента України Володимира Зеленського на 76-й сесії Генеральної Асамблеї ООН 23 вересня 2021 р. URL: <https://www.president.gov.ua>.

3. Військова загроза з боку Росії : телефонна розмова Генерального секретаря НАТО Єнса Столтенберга з Президентом України Володимиром Зеленським 6 квітня 2021. URL: <https://www.ukrinform.ua>.

4. Гантінгтон С. Політичний порядок у мінливих суспільствах : підручник / перекл. з англ. Т. Цимбал. Київ : Наш формат, 2020. 448 с. URL: <https://nashformat.ua/products/politychnyj-poryadok-u-minlyvykh-suspilstvah-709244>.

5. Декларація незалежності США від 4 липня 1776 р. (Declaration of independence of the United States of America, July 4, 1776). URL: <http://www.hai-nyzhnyk.in.ua>.

6. Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_006#Text.

7. Друк Ю.Я. Зміст та основні складові модернізації політичної системи України. *Актуальні проблеми державного управління* : збірник наукових праць Харківського інституту державного управління. 2008. Вип. 1. С. 78–87.

8. Про національну безпеку України : Закон України від 21 червня 2018 р. № 2469-VIII / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 31. С. 5. Ст. 241.

9. Історія вчень про державу і право : підручник / за ред. проф. Г.Г. Демиденка, проф. О.В. Петришина. Харків : Право, 2009. 256 с.

10. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

11. Корнієвський О. Національна безпека. *Політична енциклопедія / редкол. : Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін.* Київ : Парламентське видавництво, 2011. 489 с.

12. Мурашко А.М. Державна безпека України як захищеність національних інтересів від реальних і потенційних загроз. *Юність науки – 2021: соціально-економічні та гуманітарні аспекти розвитку суспільства* : збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів і молодих вчених, м. Чернігів, 25–26 березня 2021 р. : у 2-х частинах. Чернігів : ЧНТУ, 2021. Ч. 1. С. 391–392.

13. Революція Гідності – Національний меморіальний комплекс. URL: <https://maidanmuseum.org>.

14. Горбулін В.П., Власюк О.С., Кононенко С.В. Росія у війні з Україною: оцінки, наслідки та прогнози. *Україна і Росія: дев'ятий вал чи Китайська стіна*. Київ : НІСД, 2015. 132 с.

15. Ситник Г.П. Державне управління у сфері Національної безпеки (концептуальні та організаційно-правові засади) : підручник. Київ : Вид-во НАДУ, 2012. 730 с.

16. Про Стратегію національної безпеки України «Безпека людини – безпека країни» : Указ президента України від 14 вересня 2020 р. №392/2020 URL: <https://www.president.gov.ua>.

17. Про Стратегію воєнної безпеки України «Воєнна безпека – всеохоплююча оборона» : Указ Президента України від 25 березня 2021 року № 121/2021. URL: <https://www.president.gov.ua>.

18. Про Стратегію кібербезпеки України : Указ Президента України від 26 серпня 2021 року № 447/2021. URL: <https://www.president.gov.ua>

19. Про Стратегію зовнішньополітичної діяльності України : Указ Президента України від 26 серпня 2021 року № 448/2021. URL: <https://www.president.gov.ua>

20. The Guardian, 1 november 2016. URL: <https://www.theguardian.com/uk-news/2016/oct/31/andrew-parker-increasingly-aggressive-russia-a-growing-threat-touk-says-mi5-head>.

REFERENCES:

1. Vystup Prezydenta Ukrainy Volodymyra Zelenskoho na forumi "Ukraina 30 (2021) – Mizhnarodna polityka" 5 lypnia 2021roku [Speech by the President of Ukraine Volodymyr Zelensky at the Forum "Ukraine 30 – International Politics" on July 5, URL: <https://www.president.gov.ua>.

2. Vystup prezydenta Ukrainy Volodymyra Zelenskoho na 76-y sesii Heneralnoi Asamblei OON (2021) [Speech of the President of Ukraine Volodymyr Zelensky at the 76th session of the UN General Assembly. URL: <https://www.president.gov.ua>.

3. Viiskova zahroza z boku Rosii: telefonna rozmova Heneralnoho sekretaria NATO Yensa Stoltenberha z prezidentom Ukrainy Volodymyrom Zelenskym (2021) Russia's military threat: NATO Secretary General Jens Stoltenberg's telephone conversation with Ukrainian President Volodymyr Zelensky. URL: <https://www.ukrinform.ua>.

4. Hantington S. (2020) "Politychnyi poriadok u minlyvykh suspilstvakh". Pidruchnyk. Pereklad z anh. Taras Tsymbal. ["Political order in changing societies" Textbook. Translation from English Taras Tsimbal] – K. : Nash format. 448 s. URL: <https://nashformat.ua/products/politychnyj-poryadok-u-minlyvykh-suspilstvah-709244>

5. Deklaratsiia nezalezhnosti SShA (1776) [Declaration of independence of the United States of America, July 4, 1776]. URL: <http://www.hai-nyzhnyk.in.ua>

6. Dohovir pro druzhbu, spivrobotnytstvo i partnerstvo mizh Ukrainoiu i Rosiisko Federatsiieiu (1997) Prypynennia dii Dohovoru pro druzhbu, spivrobotnytstvo i partnerstvo mizh Ukrainoiu i Rosiiskoiiu Federatsiieiu (2019) [Treaty of Friendship, Cooperation and Partnership between Ukraine and the Russian Federation-Kyiv-May 31, 1997; Termination of the Treaty of Friendship, Cooperation and Partnership between Ukraine and the Russian Federation.

7. Druk Yu.Ya (2008) Zmist ta osnovni skladovi modernizatsii politychnoi systemy Ukrainy [Content and main components of modernization of the political system of Ukraine] / Yu.Ya. Druk // Aktualni problemy derzhavnoho upravlinnia : zb. nauk. pr. Khar NADU. Vyp. 1. Kh. : Mahistr, pp. 78–87.

8. Zakon Ukrainy „Pro natsionalnu bezpeku Ukrainy” (2021) [Law of Ukraine „On National Security of Ukraine”] // Vidomosti Verkhovnoi Rady № 1702-IX.

9. Istoriia vchen pro derzhavu i parvo (2009) pidruchnyk [History of the doctrine of state and law: a textbook] / za red. prof. H.H. Demydenka, prof. O.V. Petryshyna. Kharkiv : Pravo, 256 s.

10. Konstytutsiia Ukrainy (1996) Pryiniata Verkhovnoiu Radoiu Ukrainy [Constitution of Ukraine. Adopted by the Verkhovna Rada of Ukraine on June 28, 1996] // Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. № 30 S. 141.

11. Korniiievskiy O. (2011) Natsionalna bezpeka // Politychna entsyklopediia. [National Security // Political Encyclopedia] Redkol.: Yu. Levenets (holova), Yu. Shapoval (zast. holovy) ta in. – K. : Parlamentske vydavnytstvo, 489s.

12. Murashko A.M. (2021) Derzhavna bezpeka Ukrainy yak zakhshchenist natsionalnykh interesiv vid realnykh i potentsiinykh zahroz. Yunist nauky [State security of Ukraine as protection of national interests from real and potential threats. Youth of Science] – 2021: sotsialnoekonomichni ta humanitarni aspekty rozvytku suspilstva: zbirnyk tez Mizhnarodnoi naukovo praktychnoi konferentsii studentiv, aspirantiv i molodykh vchenykh, m. Chernihiv, 25–26 bereznia 2021r. u 2-kh chastynakh. m. Chernihiv: ChNTU, Ch.1, pp. 391–392.

13. Revoliutsiia Hidnosti – Natsionalnyi memorialnyi kompleks . Borotba ukraïnskykh hromadian za svoi prava, yaka oderzhala nazvu “levromaidan”, a zghodom “Revoliutsiia Hidnosti”, bula naimasshtabnishoiu podiieiu v novitnii istorii Ukrainy [Revolution of Dignity – National Memorial Complex. The struggle of Ukrainian citizens for their rights, called Euromaidan and later the Revolution of Dignity, was the largest event in the recent history of Ukraine] URL: <https://maidanmuseum.org>

14. Rosiia u viini z Ukrainoiu otsinky, naslidky ta prohnozy (2015) U kn.: Ukraina i Rosiia: deviatyi val chy Kytaiska stina [Russia in the war with Ukraine: assessments, consequences and forecasts / In the book:

Ukraine and Russia: the ninth shaft or the Great Wall] / V. P. Horbulin, O. S. Vlasiuk, S. V. Kononenko. K. : NISD, 132 s.

15. Sytnyk H.P. (2012) Derzhavne upravlinnia u sferi Natsionalnoi bezpeky (Kontseptualni ta orhanizatsiino – pravovi zasady): pidruchnyk [Public administration in the field of National Security (Conceptual and organizational – legal principles): textbook] Kyiv : Vyd-vo NADU, 730 s.

16. Ukaz prezydenta Ukrainy № 392 (2020) „Stratehiia natsionalnoi bezpeky Ukrainy – Bezpeka Liudyny – Bezpeka Krainy” URL: <https://www.president.gov.ua> >

17. Ukaz Prezydenta Ukrainy № 121 “Stratehiia voiennoi bezpeky Ukrainy – Voienna bezpeka – Vseokhopliiuchaoborona”(2021)[Decree of the President of Ukraine of March 25, 2021 № 121/2021 “Military Security Strategy of Ukraine – Military Security – Comprehensive Defense”] URL: <https://www.president.gov.ua>.

18. Ukaz Prezydenta Ukrainy № 447 “Stratehiia kiberbezpeky Ukrainy” (2021) [Decree of the President of Ukraine of August 26, 2021 № 447/2021 “Cyber Security Strategy of Ukraine”.] URL : <https://www.president.gov.ua>

19. Ukaz Prezydenta Ukrainy № 448 “Pro Stratehiu zovnishnopolitychnoi diialnosti Ukrainy” (2021) [Decree of the President of Ukraine of August 26, 2021 № 448/2021 “On the Strategy of Foreign Policy of Ukraine”] URL: <https://www.president.gov.ua>.

20. The Guardian (2016) URL: <https://www.theguardian.com/uk-news/2016/oct/31/andrew-parker-increasingly-aggressive-russia-a-growing-threat-touk-says-mi5-head>.

Modernization of Ukraine’s national security during the war with Russia

Lisovskiy Volodymyr Mykolaiovych

Candidate of Political Science,
Associate Professor,
Associate Professor at the Department
of Administrative and Constitutional Law
Admiral Makarov Shipbuilding
National University
Heroiv Ukrainy Ave., 9, Mykolaiv, Ukraine

Social renewal of Ukrainian society at the present stage of development is carried out in a difficult period of crisis, which causes a traumatic impact on society in the broadest sense and on the individual in particular. There is a war in eastern Ukraine, socio-political instability in society, factors leading to injuries (physical and psychological) of many segments of the population. This situation is directly reflected in the socio-political, socio-legal, socio-economic life of the state and society. It is, first, the decline of legal culture in society, the devaluation of legal norms, values, guidelines, conceptual disorientation of the individual and the exacerbation of criminalization of society. According to the author, the consequences of the crisis in various spheres of society are general social modifications of various kinds: reduction of depersonalized trust in modern institutions of statehood, deformation of legal culture in society, devaluation of current legal norms, destruction of previous values, collapse of existing landmarks. All this leads to a fall in the level of social optimism, to the exacerbation of criminalization of society and etc. In this regard, the main idea is that the protection of national interests, as the basis of national security of Ukraine, should be considered in the perspective of nationalities historical interaction. Attention is paid to the national interests of Ukraine in maintaining the strategic balance in the existing geopolitical environment in strengthening national and international security. Instead, the system approach has shown its effectiveness in recognizing such a multifaceted phenomenon as the integrity of the territory of Ukraine, as well as in developing a comprehensive approach, identifying threats to the integrity of the state. The author highlights the main threats to the territorial integrity of Ukraine at the present stage of state formation, such as Russia’s invasion of certain Ukrainian territories; resolution of military aggression in eastern Ukraine; information war against Ukraine, threat to cybersecurity and security of information resources, which are, in fact, instruments of encroachment on the territorial integrity of Ukraine. According to the author, the greatest threat to the national security and territorial integrity of Ukraine is the mass support for separatist manifestations in Ukraine.

Key words: state sovereignty, territorial integrity of the state, risk factors, international security, separatism.

Мельничук Василь Іванович

Чинники формування регіональної самоврядності в Україні

УДК 352.07(477)
DOI <https://doi.org/10.24195/2414-9616.2021-6.6>

Мельничук Василь Іванович
аспірант кафедри політичних
інститутів та процесів
ДВНЗ «Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника»
вул. Шевченка, 57, Івано-Франківськ,
Україна

У статті наголошено, що обсяг функцій та повноважень інституцій самоврядування на місцях є нагальним питанням для України у контексті реалізації реформи децентралізації. Водночас зауважено, що поряд із законодавчо врегульованим і категоризованим поняттям «місцеве самоврядування» варто актуалізувати більш комплексне явище регіональної самоврядності. Якщо ключовим аспектом місцевого самоврядування є правоздатність його здійснення (що визначено у Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні»), то регіональна самоврядність включає також послідовно темпоральний вимір інституційної та фінансово-матеріальної спроможності громад. Наголошено на важливості здобуття і поглиблення досвіду функціонування системи місцевого самоврядування, автономізації регіонального розвитку у поєднанні з налагодженням співпраці з центральною владою в умовах унітарної держави, а також на важливості підкріплення можливості керувати майном, здатності його утримувати тощо.

Серед чинників, які з часу здобуття незалежності держави впливали на формування регіональної самоврядності, аргументовано такі: нормативно-правовий (законодавче забезпечення діяльності органів місцевого самоврядування), інституційний (розбудова організаційної структури місцевого самоврядування), фінансово-майновий (передача майна й інших ресурсів у безпосереднє підпорядкування спочатку органам місцевого самоврядування, а потім громадам). Зроблено висновок про те, що регіональна самоврядність конструюється у динамічному середовищі, яке в Україні тривалий час перебуває у парадигмі пошуку обґрунтування права громад на самоврядування, кращих форм та засобів реалізації такого права, чинників посилення спроможності регіонів як локальних суб'єктів управління. У проєкції такої точки зору на рівень центральної влади йдеться про інтеграцію принципу субсидіарності у державотворчу систему суспільно-політичних відносин.

Пріоритетами розвитку регіональної самоврядності названо розширення ресурсної бази та підвищення потенціалу громад для самостійного виконання власних ініціатив, зокрема через формування кваліфікованих кадрів з числа місцевих управлінських еліт, гармонізацію законодавства та подолання суперечностей у застосуванні вимог децентралізаційної реформи, положень Європейської хартії місцевого самоврядування та норм Конституції України через внесення змін до останньої.

Ключові слова: регіональна самоврядність, місцеве самоврядування, децентралізація, територіальна громада, принцип субсидіарності, локальна демократія, інституціональна спроможність.

Вступ. З огляду на сучасний стан реалізації реформи децентралізації можна стверджувати, що система місцевого самоврядування (далі – МСВ) в Україні еволюціонує з дотриманням відцентрових тенденцій. На відміну від присутньої у науці та політиці думки, що відлік формування регіональної самоврядності варто починати з 1 квітня 2014 р., коли було ухвалено Концепцію реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні, варто звернутися до аргументації, яка б враховувала чинники усього шляху конструювання самоврядування на рівні регіональної суспільно-політичної організації. Ідеться про нарощування потенціалу щодо здатності, спроможності та можливості для впровадження ініціатив громади власними силами або без погодження з умовним центром.

Мета та завдання. Мета дослідження полягає в тому, щоб проаналізувати шлях формування регіональної самоврядності в Україні від зародження інституціональних форм у системі місцевого самоврядування до виникнення передумов децентралізації влади та створення життєздатних громад.

У контексті реалізації дослідницької мети необхідно конкретизувати зміст поняття «регіональна самоврядність», зіставивши його з сутністю місцевого самоврядування, а також дослідити питання суб'єктності регіональної самоврядності й окреслити перспективи подальшої її розбудови в Україні.

Методи дослідження. Значний обсяг проаналізованих джерел стосується унормування діяльності органів місцевого самоврядування та загалом цього політичного інституту, що зумовило активне використання інструментарію нормативного підходу, котрий доцільно був поєднаний з методом ретроспективного аналізу. Інституційний метод дозволив обґрунтувати суб'єктність регіональної самоврядності. Системний та структурно-функціональний підходи уможливили визначення конструктивних особливостей предмету дослідження, а компаративний підхід дозволив з'ясувати схожі та відмінні риси між поняттями / явищами місцевого самоврядування та регіональної самоврядності. За допомогою застосування прийомів узагальнення на основі аналізу ключових аспектів реалізації самоврядних повноважень на місцях

були виокремлені чинники формування регіональної самоврядності в Україні.

Результати. Регіональна самоврядність – тема дискусійна. Ми оперуємо поняттям «регіон», позаяк воно змістовніше і більш відповідне політичній науці, аніж географічне поняття «місцевість». М. Кармазіна вказує, що «чинниками, які зумовлюють формування регіонів, є історичні, культурні, інституційні, які є відмінними у кожній державі. Регіони, на думку європейців, – елемент демократії, децентралізації, самовизначення. Вони виконують найрізноманітніші функції, можуть як брати участь в інститутах держави (на субнаціональному рівні), так і бути суб'єктами міжнародної діяльності [3, с. 7]. Декларація Асамблеї європейських регіонів про регіоналізм в Європі визначає, що регіони дозволяють населенню відчувати себе спільністю та розширюють можливості їхньої участі у громадському житті [12]. Політологи оформлювали термін «регіон» емпірично, послуговуючись критеріями електорального вибору, зовнішньополітичного тяжіння через близькість кордонів чи переважання тих чи інших впливів.

З одного боку, можна говорити про ототожнення регіональної самоврядності з місцевим самоврядуванням. З іншого боку, доцільно звернути увагу на концепт локальної, або місцевої, демократії. Як зауважує К. Буря, ці та низка інших теорій мають допомогти дати відповідь на питання щодо рівності доступу політичних сил до місцевих ресурсів, забезпечення прозорості та конкурентності політичних взаємодій на місцевому рівні, стандартів процесів демократизації на рівні конкретних населених пунктів та органів представництва, підвищення рівня політичної участі на локальному рівні тощо [1, с. 27–28]. Акцентуємо, що різниця у сутності локальної демократії та регіональної самоврядності полягає у їхніх носіях та рушійних силах, де у першому випадку такими є потенціал громадянського активізму та усе громадянське суспільство у регіоні, а у другому – історичні передумови, політико-правові умови та консолідовані потреба, право, спроможність та можливість здійснювати управлінські повноваження на місцях з опорою на місцеві як фінансові, так і кадрові ресурси. Показово, що поняття «самоврядність» в українському законодавстві категоризується як принцип утворення і діяльності громадських об'єднань, який означає «право учасників громадського об'єднання самостійно чинити управління його діяльністю відповідно до заявлених цілей, а також невтручання органів державної влади та місцевого самоврядування в діяльність громадського об'єднання, крім випадків, передбачених законом» [6]. Таке визначення цілком відповідає характеристиці регіональної самоврядності.

Аналогічно пропонуємо уточнити риси подібності та відмінності між поняттями «міське

самоврядування» і «регіональна самоврядність». Відповідно до тексту Закону України «Про місцеве самоврядування» останнє визначається як «гарантоване державою право та реальна здатність територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища, міста – самостійно або під відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України». Міське самоврядування здійснюється територіальними громадами як безпосередньо, так і через відповідні ради та їхні виконавчі органи (Ст. 2) [8]. У Законі акцентується основоположний чинник, який уможливорює самостійне управління справами на місцях, – правоздатність. Що стосується регіональної самоврядності, то, на нашу думку, це поняття має розширити комплекс умов, які зумовлюють суб'єктність сфери місцевого самоврядування. Отже, пропонуємо об'єднати у понятті «регіональна самоврядність» правоздатність, інституційну та фінансово-матеріальну спроможність місцевих громад у послідовно-темпоральному розвитку. Такий підхід актуалізує політико-правові умови існування системи МСВ у комплексі з досвідом її функціонування, автономізацію регіонального розвитку зі специфікою співпраці та діалогу з центральною владою в умовах унітарної держави, можливість керувати майном зі здатністю його утримувати тощо.

Таким чином, регіональна самоврядність – це динамічне середовище, яке в Україні перебуває у парадигмі пошуку обґрунтування права громад на самоврядування, кращих форм та засобів реалізації такого права, чинників посилення спроможності регіонів самостійно відповідати за ініційовані зміни. Отже, ідеться про впровадження принципу субсидіарності у державотворчу систему суспільно-політичних відносин. Ключовими питаннями, відповіді на які пояснюють суб'єктність регіональної самоврядності, є такі:

1) *хто/що уособлює регіональну самоврядність?* Наразі йдеться про те, що вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України уповноважені територіальні громади сіл, селищ, міст, сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи, районні та обласні ради, органи самоорганізації населення, які у своїй сукупності й уособлюють регіональну самоврядність [8];

2) *що легітимує регіональну самоврядність?* Еволюція законодавства та окремих норм, які регламентують діяльність системи місцевого самоврядування, втілена у понад трьох сотнях документів [2], у тому числі й ратифікованих Україною міжнародних хартіях та договорах. Серед ключових документів, які визначили сучасний формат місцевого самоврядування в Україні, – Конституція

України, Європейська Хартія місцевого самоврядування, закони України «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про органи самоорганізації населення», «Про співробітництво територіальних громад», «Про засади державної регіональної політики», «Про добровільне об'єднання територіальних громад», «Про місцеві вибори», Бюджетний та Виборчий кодекси, Концепція реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні, Державна стратегія регіонального розвитку тощо;

3) *хто/що є об'єктом реалізації управлінських функцій у контексті регіональної самоврядності?* Попри те, що різні аспекти повноважень описані у згаданих вище законах, вичерпно об'єкти управління, що входять до повноважень суб'єктів регіональної самоврядності, описані у Конституції України. Це рухоме і нерухоме майно, доходи місцевих бюджетів, інші кошти, земля, природні ресурси, що є у власності територіальних громад сіл, селищ, міст, районів у містах, а також об'єкти їхньої спільної власності, що перебувають в управлінні районних і обласних рад (Ст. 142). Окрім того, Основний Закон закріплює за органами місцевого самоврядування право здійснювати владу (Ст. 5), вирішувати питання місцевого значення (Ст. 140), розпоряджатися надрами та природними ресурсами (Ст. 13) [4]. Тенденції децентралізації розширюють повноважні можливості громад та їхніх представницьких органів, однак невирішеними залишаються питання відповідності таких параметрів, як функції та спроможність громад, про що йтиметься далі;

4) *які засоби та інструменти забезпечують регіональну самоврядність?* По-перше, тут ми знову звертаємося до законодавства, яке уможливорює виконання функцій та здійснення повноважень органами місцевого самоврядування. По-друге, наголошуємо на формах колективної дії, таких як громадські слухання, референдум як законодавчо визначена форма вирішення територіальною громадою питань місцевого значення. По-третє, виконавчі органи рад різних рівнів уповноважені розробляти та реалізовувати програми соціально-економічного та культурного розвитку, виконувати бюджетну діяльність тощо. По-четверте, регіональна самоврядність може здійснюватися через управління майном й інфраструктурою у законодавчих межах.

Підвалини формування в Україні регіональної самоврядності були закладені низкою чинників, які частково окреслені у контексті відповідей на питання, що визначають суб'єктність місцевого самоврядування. Так, у 1995 р. був укладений Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України «Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до

прийняття нової Конституції України», сьомий розділ якого регламентував функціонування, структуру та повноваження місцевих органів державної виконавчої влади та місцевого самоврядування і з часом трансформувалася у відповідні положення Конституції України 1996 р. Сучасна редакція Основного Закону держави послуговується поняттям «територіальна громада», яка як первинний суб'єкт місцевого самоврядування є провідним носієм його функцій і повноважень [4; 8]. У 1998 р. в Україні набула чинності Європейська Хартія місцевого самоврядування, яка, як і інші ратифіковані нашою державою міжнародні договори, стала частиною національного законодавства (що передбачено у Ст. 9 Конституції України). Приведення у відповідність до положень Хартії правил функціонування місцевого самоврядування активізувалося з ухваленням курсу на децентралізацію влади. Це зменшило обсяг суперечностей між вітчизняною та європейською самоврядною парадигмами. Водночас важливий аспект у формулюваннях і досі залишається неврегульованим. Ідеться про чітку фіксацію об'єкта захисту інтересів інститутом місцевого самоврядування. У стразбурзькому документі таким об'єктом є місцеве населення (Ст. 3). У Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні» серед принципів місцевого самоврядування закріплене поєднання місцевих і державних інтересів (Ст. 4) [13; 8]. Принциповість вказаних формулювань полягає у чиннику цілепокладання та пов'язаності його з принципом субсидіарності як ключовим чинником у здійсненні місцевого самоврядування в країнах ЄС.

Інтеграція у норми вітчизняного законодавства принципу субсидіарності – це гарантія того, що управлінські та стратегічні рішення ухвалюються на рівні, максимально наближеному безпосередньо до громадян, а дії центральної влади достеменно відповідають потребам і можливостям регіонального, місцевого та локального просторів політики [15]. Для України інкорпорація принципу субсидіарності у сферу місцевого самоврядування – одна з цілей системних реформ. До прикладу, протокол Лісабонського договору вимагає від Єврокомісії «враховувати регіональний та місцевий вимір усіх проєктів законодавчих актів та докладно зазначати, як дотримується принцип субсидіарності». У цьому ж документі зазначено, що національним парламентам дозволяється заперечувати проти пропозицій на тій підставі, що вони порушують вказаний принцип, в результаті чого пропозиції мають бути розглянуті і можуть бути підтримані, змінені або відкликані Єврокомісією, заблоковані Європейським парламентом або Радою [14, с. 206–209]. Водночас в Україні, яка разом із децентралізаційною реформою системно форсує євроінтеграційний курс, принцип субсидіарності вперше був артикульований у Розпорядженні Кабінету Міні-

стрів України «Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні» від 1 квітня 2014 р., а потім у Законі України «Про засади державної регіональної політики» від 5 лютого 2015 р. [2]. Однак у текстах державних стратегій регіонального розвитку до 2020 р. і на 2021–2027 рр. звернення до цього принципу відсутні. Принагідно вкажемо, що в ініційованому Президентом у 2015 р. проєкті Закону «Про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади)» містилася норма про «розмежування повноважень між органами місцевого самоврядування громад, районів, областей на основі принципу субсидіарності» [10].

Хоча політико-правове підґрунтя для функціонування системи місцевого самоврядування не є вичерпним і має недоліки й суперечності, які потребують доопрацювання та усунення, воно уможливило й зумовило формування організаційної структури МСВ. Стаття 140 Конституції України визначає, що місцеве самоврядування здійснюється територіальною громадою в порядку, встановленому законом, як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування – сільські, селищні, міські ради – та їх виконавчі органи. Органами місцевого самоврядування, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ та міст, є районні та обласні ради [4]. Органами самоорганізації населення згідно з відповідним законом є будинкові, вуличні, квартальні комітети, комітети мікрорайонів, районів у містах, сільські, селищні комітети [9]. Якщо нові представницькі органи, що відповідають нормам нового законодавства, формуються на основі попереднього досвіду функціонування органів місцевого самоврядування та їхніх виконкомів, то практика самоорганізації населення сягає своїм корінням ще радянського минулого і є фрагментарно збереженою. Отже, зараз конструкт інституцій місцевого самоврядування перебуває на етапі адаптації нових повноважень до наявного потенціалу – управлінського, фінансового, комунікаційного.

Реформа децентралізації та пов'язані із нею зміни у здійсненні державної влади в Україні – трансформації, які чи не найвище були оцінені міжнародною експертною спільнотою та зарубіжними партнерами. Системний вимір реформи характеризується високою законодавчою активністю і таким же рівнем діалогу між центром і регіонами. Однак внутрішні аспекти перебудови регіональної самоврядності у таких темпах реформування пов'язані з виникненням протиріч між спроможністю громад і їхніх об'єднань не лише реалізовувати свої розширені повноваження, але і управляти та утримувати передане майно й інфраструктурні об'єкти. Загальні критерії передбачають, що організаційна структура виконавчих органів органу місцевого самоврядування повинна віддзеркалювати набуті

повноваження, забезпечуючи інституційно їх ефективне виконання. Тобто кожне повноваження органу місцевого самоврядування має закріплюватися за певним структурним підрозділом / посадовою особою задля забезпечення його конструктивної реалізації [5]. На практиці реформовані органи МСВ зіткнулися з проблемою неспроможності громад утримувати колишні об'єкти спільної власності та неузгодженості суб'єктів такої власності. Наразі чинне законодавство не напрацювало чітких правил і порядку щодо джерел спільної власності територіальних громад, її поділу, відчуження, повноважень органів місцевого самоврядування різних рівнів в управлінні таким майном.

Серед проблемних галузей опинилися охорона здоров'я, особливо у частині функціонування районних лікарень в межах вже нового районування, а також заклади культури, які громади можуть створювати окремо відповідно до власних потреб і можливостей, дублюючи наявні установи. Дискусії викликає й реалізація ініціатив щодо створення місцевих пожежно-рятувальних формувань у громадах, яким передбачено передачу спецзасобів від підрозділів ДСНС у розпорядження об'єднаних територіальних громад, які, з одного боку, отримують додаткові галузеві повноваження, а з іншого боку, матимуть власними силами утримувати не лише техніку, але й будівлі, співробітників нових структур тощо. Аналогічна ситуація може виникнути й щодо наміру створити в Україні 350 центрів безпеки, які об'єднають пожежну й екстрену медичну допомогу та поліцію в єдину модель безпекової комунікації [11]. Уникненню деструктивних чинників у розбудові однаково повноважних і спроможних громад сприятиме галузевий аналіз потреб громади, чітке розуміння того, хто є суб'єктами отримання послуг і скільки їх на певній самоврядній території, підготовка і залучення відповідних кадрів та інші заходи у контексті другого етапу децентралізації в Україні.

Таким чином, зараз можна обґрунтовано виокремити три групи чинників, які зумовили сучасний стан регіональної самоврядності:

- нормативно-правові, що створили законодавчу основу для формування та розвитку системи місцевого самоврядування. Ці чинники перебувають у стані еволюції, підпорядковані двом масштабним процесам – децентралізації та євроінтеграції;

- інституційні, що передбачають розбудову організаційної структури місцевого самоврядування відповідно до його розширених повноважень;

- фінансово-майнові, що зумовили передачу майна й інших ресурсів органам МСВ і безпосередньо громадам. Ідеться про найбільш суперечливу ланку децентралізаційної реформи, адже стрімкий її перебіг продукує дисбаланс у ключових параме-

трах самоврядності – повноваженнях та всебічній спроможності їх виконувати.

Акцентовані у дослідженні завдання підвищення рівня життєздатності акторів самоврядування місцевого рівня можуть бути вирішені через дотримання урядової методики формування спроможних територіальних громад, яка в оцінці враховує:

- здатність органів місцевого самоврядування вирішувати суспільні питання, які належать до їхньої компетенції, для задоволення потреб населення відповідних адміністративно-територіальних одиниць;

- історичні, географічні, соціально-економічні, природні, екологічні, етнічні, культурні особливості розвитку відповідних територій;

- розвиток інфраструктури та фінансове забезпечення адміністративно-територіальних одиниць;

- трудову міграцію населення;

- результати попередньої оцінки рівня спроможності територіальних громад;

- оптимальні мережі соціальної інфраструктури та доступності публічних послуг у відповідних сферах [7].

Для завершення створення та вдосконалення самоврядних громад і територій, на думку фахівців з регіонального розвитку, актуальними є практики ефективного маркетингу, популяризації потенціалу регіону, якісного брендингу і сталої системи міжрегіональних комунікацій як шляху до започаткування спільних ринків, інвестиційних майданчиків, запобіжників сучасним кризовим явищам. Неодмінною запорукою успішності децентралізаційної реформи є формування у регіонах своєрідних локусів локальної демократії – активної громади, конструктивного громадського активізму, розгалуженої системи самоорганізації громадян, які у взаємодії з органами місцевого самоврядування будуть здатні спільно вирішувати актуальні питання й формувати стратегії регіонального розвитку.

Висновки. Для України, яка з 2014 р. реформує владу у напрямі її децентралізації, залишаються нагальними для вирішення колізії щодо управління колись спільною власністю, розподілу повноважень між радами різних рівнів, контролю за діяльністю виконавчих структур та ін. Усе це – аспекти регіональної самоврядності, яка реалізується інституціонально, тобто через вже сформовані політико-нормативні умови, та інституційно, тобто через створені суб'єкти місцевого самоврядування. Пріоритетом подальшого розвитку регіональної самоврядності для України є розширення ресурсної бази та підвищення потенціалу громад для самостійного впровадження власних ініціатив (зокрема, через формування кваліфікованих кадрів з числа місцевих управлінських еліт), гармонізація законодавства та подолання супереч-

ностей у застосуванні вимог децентралізаційної реформи, положень Європейської хартії місцевого самоврядування та норм Конституції України через внесення змін до останньої щодо децентралізації.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Буря К. Політико-правові засади легітимації локальної демократії в умовах політичних трансформацій : дис. ... докт. філософії. Дніпро : Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, 2021. 220 с.

2. Про добровільне об'єднання територіальних громад : Закон України від 5 лютого 2015 р. № 157-VIII. URL: https://decentralization.gov.ua/legislations?year=&legislation_type=&legislation_state=&legislation_topic=&legislation_name=&legislation_number= (дата звернення: 8.12.2021).

3. Кармазіна М. Політичний регіон: підстави формування та функціонування. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса*. 2018. № 1 (81). С. 4–23.

4. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

5. Критерії ефективних організаційних структур виконавчих органів місцевого самоврядування України : аналітична записка. *Децентралізація* : офіційний вебпортал. 2019. URL: https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/476/new_KO.pdf (дата звернення: 8.12.2021).

6. Про громадські об'єднання : Закон України від 22 березня 2012 р. № 4572-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17#Text> (дата звернення: 8.12.2021).

7. Про затвердження Методики формування спроможних територіальних громад : Постанова Кабінету Міністрів України від 8 квітня 2015 р. № 214. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/248113527> (дата звернення: 8.12.2021).

8. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21 травня 1997 р. № 280/97-ВР (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 3.12.2021).

9. Про органи самоорганізації населення : Закон України від 11 липня 2001 р. № 2625-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2625-14#Text> (дата звернення: 8.12.2021).

10. Про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади) : проєкт закону від 1 липня 2015 р № 2217а. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=55812 (дата звернення: 8.12.2021).

11. Чернишов О. Наша наступна мета – створити у громадах додатково 350 центрів безпеки. *Децентралізація* : офіційний вебпортал. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/14187> (дата звернення: 8.12.2021).

12. Declaration of the Assembly of European regions on regionalism in Europe (Basel, 4.12.1996). *Assembly of European Regions* : website. URL: www.aer.eu/fileadmin/user_upload/PressComm/Publications/Dec

larationRegionalism/.dam/l10n/ua/DR_UKRAINE[1].pdf (дата звернення: 8.12.2021).

13. European Charter of Local Self-Government (Strasbourg, 15.10.1985). *Council of Europe Portal*. URL: <https://rm.coe.int/european-charter-of-local-self-government-gbr-a6/16808d7b2d> (дата звернення: 8.12.2021).

14. On the application of the principles of subsidiarity and proportionality (Protocol 12008E/PRO/02). *Official Journal of the European Union*. 2008. № 115. P. 206–209.

15. Subsidiarity. Glossary of summaries. *EUR-Lex*. Access to European Union law. URL: <https://eur-lex.europa.eu/summary/glossary/subsidiarity.html> (дата звернення: 08.12.2021).

REFERENCES:

1. Buria K. (2021) *Polityko-pravovi zasady lehytmatsii lokalnoi demokratii v umovakh politychnykh transformatsii* [Political and legal principles of legitimation of local democracy in the conditions of political transformations]. Dys. na zdobuttia nauk. st. d-ra filosofii [Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy]. Dnipro: Dniprovskiy natsionalnyi universytet imeni Olesia Honchara [Oles Honchar Dnipro National University].

2. Zakonodavstvo pro detsentralizatsiiu [Decentralization legislation]. *Detsentralizatsiia. Ofitsiyni veb-portal*. Retrieved from: https://decentralization.gov.ua/legislations?year=&legislation_type=&legislation_state=&legislation_topic=&legislation_name=&legislation_number= (accessed 8 December 2021).

3. Karmazina M. (2018) Politychni rehion: pidstavy formuvannia ta funktsionuvannia [Political region: grounds for formation and functioning]. *Naukovi zapysky*. vol. 1(81). pp. 4–23.

4. Konstytutsiia Ukrainy vid 28.06.1996 r. (Verkhovna Rada Ukrainy) [Constitution of Ukraine of June 28, 1996 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. vol. 30. p. 92.

5. Kryterii efektyvnykh orhanizatsiinykh struktur vykonavchykh orhaniv mistsevoho samovriaduvannia Ukrainy: Analitichna zapyska [Criteria of effective organizational structures of executive bodies of local self-government of Ukraine: Analytical note] (2019). *Detsentralizatsiia. Ofitsiyni veb-portal*. Retrieved from: https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/476/new_KO.pdf (accessed 8 December 2021).

6. *Pro hromadski obiednannia* [About public associations] (2012) Zakon Ukrainy № 4572-VI vid 22.03.2012 r. [Law of Ukraine No. 4572-VI of March 22, 2012]. Zakonodavstvo Ukrainy. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17#Text> (accessed 8 December 2021).

7. *Pro zatverdzhennia Metodyky formuvannia spromozhnykh terytorialnykh hromad* [About the statement of the Methodology of formation of capable territorial communities] (2015) Postanova Kabinetu ministriv Ukrainy № 214 vid 8.04.2015 r. [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 214 of April 8, 2015]. Uriadovyi portal. Retrieved from: <https://www.kmu.gov.ua/npas/248113527> (accessed 8 December 2021).

8. *Pro mistseve samovriaduvannia v Ukraini* [About local self-government in Ukraine] (1997) Zakon Ukrainy vid 21.05.1997 r. № 280/97-VR (zi zminamy) [Law of Ukraine of May 21, 1997 No. 280/97-VR (as amended)]. Zakonodavstvo Ukrainy. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text> (accessed 3 December 2021).

9. *Pro orhany samoorhanizatsii naseleennia* [On the bodies of self-organization of the population] (2001) Zakon Ukrainy № 2625-III vid 11.07.2001 r. [Law of Ukraine No. 2625-III of July 11, 2001]. Zakonodavstvo Ukrainy. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2625-14#Text> (accessed 8 December 2021).

10. *Proekt Zakonu pro vnesennia zmin do Konstytutsii Ukrainy (shchodo detsentralizatsii vlady) № 2217a vid 01.07.2015 r.* [Draft Law on Amendments to the Constitution of Ukraine (on Decentralization) No. 2217a vid 01.07.2015] Zakonodavstvo Ukrainy. Retrieved from: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=55812 (accessed 8 December 2021).

11. Chernyshov O. (2021) Nasha nastupna meta – stvoryty u hromadakh dodatkovu 350 Tsentriv bezpeky [Our next goal is to create an additional 350 Security Centers in the communities]. *Detsentralizatsiia. Ofitsiyni veb-portal*. Retrieved from: <https://decentralization.gov.ua/news/14187> (accessed 8 December 2021).

12. *Declaration of the Assembly of European regions on regionalism in Europe (Basel, 4.12.1996)*. Assembly of European Regions: web-site. Retrieved from: [www.aer.eu/fileadmin/user_upload/PressComm/Publications/Declaration_Regionalism/.dam/l10n/ua/DR_UKRAINE\[1\].pdf](http://www.aer.eu/fileadmin/user_upload/PressComm/Publications/Declaration_Regionalism/.dam/l10n/ua/DR_UKRAINE[1].pdf) (accessed 8 December 2021).

13. *European Charter of Local Self-Government (Strasbourg, 15.10.1985)*. Council of Europe Portal. Retrieved from: <https://rm.coe.int/european-charter-of-local-self-government-gbr-a6/16808d7b2d> (accessed 8 December 2021).

14. On the application of the principles of subsidiarity and proportionality (Protocol 12008E/PRO/02) (2008). *Official Journal of the European Union*. vol. 115. pp. 206–209.

15. Subsidiarity (2021). Glossary of summaries. *EUR-Lex*. Access to European Union law. Retrieved from: <https://eur-lex.europa.eu/summary/glossary/subsidiarity.html> (accessed 8 December 2021).

Factors of regional self-government formation in Ukraine

Melnychuk Vasyl Ivanovych

Postgraduate Student at the Department
of Political Institutions and Processes
Vasyl Stefanyk Precarpathian National
University
Shevchenko str., 57, Ivano-Frankivsk,
Ukraine

It has been emphasized that the range of functions and authority of the local self-government institutions is the urgent issue for Ukraine in the context of the implementation of decentralization reform. At the same time, it has been pointed out that along with the legally regulated and categorized concept of "local self-government" a more complex phenomenon of regional self-government is worth of being actualized. If the key aspect of local self-government is the legal capacity of its implementation (as defined by the Law of Ukraine "On Local Self-Government in Ukraine"), then regional self-government also includes consistently temporal dimension of institutional and financial capacity of communities. Thus, the author emphasizes the importance of gaining and deepening experience of functioning of the system of local self-government, autonomy of regional development in combination with the set-up of cooperation with the central government in the conditions of a unitary state, strengthening the ability to manage property, to maintain it and more.

Among the factors which have been influencing the formation of regional self-government since the state had gained its independence, there are regulatory (legislative support of activity of local self-government bodies), institutional (development of organizational structure of local self-government), financial and property (transfer of property and other resources to direct subordination of, at first, local self-government bodies, and then – of communities), which are pointed to and argued. It is concluded that regional self-government is constructed in the dynamic environment which, for a long time in Ukraine, has been in the paradigm of finding justification for the right of communities for self-government, of better forms and means of implementation of such rights, factors of strengthening the capacity of regions as local governments. The projection of such point of view at central government is about the integration of the principle of subsidiarity into the state-building system of socio-political relations.

The priorities of the development of regional self-government are the expansion of resource base and increase of capacity of communities to implement their own initiatives, in particular through the formation of qualified staff from among local government elite, harmonization of legislation and overcoming contradictions in the application of the requirements of decentralization reform, the clauses of the European Charter of Local Self-Government and norms of the Constitution of Ukraine by means of making changes to the latter.

Key words: regional self-government, local self-government, decentralization, territorial community, principle of subsidiarity, local democracy, institutional capacity.

Мовчан Уляна Ігорівна

Децентралізація в українській неопатримоніальній демократії: переваги, недоліки та шлях до потенційного миру

УДК 342.25

DOI <https://doi.org/10.24195/2414-9616.2021-6.7>

Мовчан Уляна Ігорівна
кандидат політичних наук,
доцент кафедри політології
Харківського національного
університету імені В.Н. Каразіна
пл. Свободи, 4, Харків, Україна

У статті розглянуто реформу децентралізації з двох позицій – її потенціалу забезпечити демократичний розвиток та її перспективи для захоплення влади місцевими елітами, особливо в державах з неопатримоніальною демократією. Мета дослідження полягає в тому, щоб визначити переваги та недоліки реформи децентралізації в Україні, а також її можливість сприяти розбудові миру на Сході України. Вказується, що основною метою реформи децентралізації є гарантування ефективного надання державних послуг шляхом передачі влади від «центру» до місцевих структур. Але в умовах слабкої інституціоналізації партійної системи та непрозорої діяльності Уряду потреби місцевих жителів не задовольняються, а відбувається захоплення влади місцевою елітою, яка отримує користь від доступу до бюджету та суспільних благ. Визначено, що основним успіхом реформи децентралізації в Україні стала фіскальна автономія місцевих громад. Недоліками реформи є те, що основні риси неопатримоніалізму – клієнтелізм, корупція, орієнтованість еліт на отримання ренти – зберігаються на місцевому рівні. Головними проблемами визначаються такі: не всі території були готові до об'єднання; об'єднання більшості територій відбувається «зверху», а саме елітами, а не завдяки ініціативам «знизу»; склад місцевих рад не змінився, немає опозиції всередині місцевих рад; олігархи продовжують впливати на прийняття політичних рішень. Одним зі способів зробити управління за неопатримоніалізму більш демократичним є створення ситуації, коли існуватиме конкуренція між патронажно-клієнтарними мережами (на національному рівні це можливо за умов подвійної виконавчої влади Президента та Прем'єр-міністра). На місцевому рівні також можна створити подібний принцип. Створення різних основ легітимності у взаємовідносинах між місцевою владою та представниками центральної влади на місцях дозволить розділити владу та відійти від принципу «переможець отримує все». Робиться висновок про те, що децентралізація в цілому сприяє створенню інклюзивного миру, де різні групи отримують можливість доступу до влади та є включеними в управління.

Ключові слова: децентралізація, неопатримоніальна демократія, патронажно-клієнтарні мережі, місцева влада, патронаж.

Вступ. Багато представників громадянського суспільства та влади в Україні вважає реформу децентралізації успішним прикладом демократичного розвитку. Але реальна практика свідчить, що замість демократичних перетворень відбувається захоплення влади місцевою елітою у багатьох регіонах України. Багато дослідників зазначає, що це звичайна практика для держав з неопатримоніальним режимом, де патронаж і корупція замінюють участь громадськості у прийнятті рішень.

Передача влади від «центру» до нижчого рівня управління та фіскальна спроможність місцевої влади стали тими інституціональними чинниками, які були у центрі урядових реформ та ініціатив у країнах, що розвиваються. Вважалося, що якщо при владі місцева еліта, то населення є набагато ближчим до влади [12, с. 384]. Але замість того, щоб запровадити демократію на місцевому рівні, такі реформи просто зробили місцевих політиків схожими на політичних «брокерів», які мобілізували мережу місцевих виборців в обмін на фінансові виплати та патронажні посади [11, с. 229–230]. Коли процес децентралізації відбувається в політичній системі, де існують патронажно-клієнтарні мережі, тоді рішення

приймаються та впроваджуються виключно однією групою [6].

Варто зазначити, що політика в конкурентних авторитарних режимах відрізняється на національному та провінційному рівнях. Субнаціональні чиновники більш обмежені, ніж національні. Вони обмежені законодавчими імперативами у формі федеральних законів [5, с. 118]. Причина, чому децентралізація може призвести до захоплення влади місцевими елітами, криється в особливостях місцевого самоврядування. Це може статися через відсутність системи стримувань і противаг або недостатньо плюралістичну місцеву владу, коли немає різноманіття ЗМІ на місцевому рівні. У такому разі патронаж стає стійкою ознакою управління [3, с. 267].

Політики прагнуть використовувати державні ресурси для політичної вигоди, а електоральна поведінка характеризується короткостроковими перевагами, а не широкими політичними міркуваннями. Таким чином, клієнтелізм і цілеспрямований перерозподіл тягнуть за собою значні витрати для суспільства [11, с. 229]. Враховуючи все сказане, можна зробити висновок, що децентралізація не обов'язково веде до демократичного розвитку.

Звичайно, децентралізація в неопатримоніальних режимах не завжди призводить до захоплення влади місцевою елітою. Ступінь захоплення влади місцевими елітами залежить від рівня соціальної та економічної нерівності в суспільстві, традицій політичної участі та обізнаності електорату, а також від прозорості прийняття рішень місцевою владою [4, с. 194]. Іншим фактором регулювання можуть бути сильні місцеві соціальні організації, тоді децентралізація може зменшити прояви клієнтелізму (наприклад, місцеві організації працюють з місцевою громадою, щоб зменшити домінування місцевої еліти в органах місцевого самоврядування [6], або сильні соціальні інститути замінюють офіційні інститути, такі як вільні та чесні вибори [12, с. 385]). Прикладом цього може бути Китай, який показує, що, коли сільські управлінці конкурують з елітами, які не входять до мережі місцевої еліти, то захоплення землі як одного з основних ресурсів у сільському Китаї такими місцевими елітами є менш імовірним або є інший спосіб забезпечити відповідальність сільських лідерів у деяких китайських провінціях – використати неформальні стимули храмовим організаціям [12]. Інші приклади можна знайти в Індії, Бразилії тощо, але спільна риса всіх випадків – це сильна громадська організація, яка діє в місцевій політиці та здійснює процес підзвітності чи формування політики [6].

Мета та завдання. Мета дослідження полягає в тому, щоб визначити переваги та недоліки реформи децентралізації в Україні, а також її можливість сприяти розбудові миру на Сході України. Поставлена мета потребує вирішення таких завдань: визначити, яким чином неопатримоніальна демократія сприяє чи не сприяє захопленню влади місцевими елітами в Україні; визначити, чи є реформа децентралізації успішною та чи сприяє вона вирішенню конфлікту на Донбасі.

Методи дослідження. Для досягнення мети дослідження були використані загальнонаукові та власне політичні методи дослідження, зокрема метод аналізу, компаративістський метод, нормативний метод та метод кейсів.

Результати. Неопатримоніальна демократія – це стандартна модифікація прем'єр-президентської системи в клієнтелістичних рамках, де отримання ренти є основною метою політиків. Політичні суб'єкти конкурують через офіційний виборчий механізм, але захоплення держави є їхньою головною метою як основа для отримання доходу. Конституція 2004 року закріпила співіснування конкурентних патронажно-клієнтарних мереж [8, с. 115]. Результатом цих конституційних поправок стало те, що один патрон вже не міг концентрувати владу в своїх руках або така концентрація ускладнювалася. Формальна незалежність кожного поста (президента та прем'єр-міністра) створила певні стимули для мереж до поділу, а не до об'єднання

та створила тенденцію до забезпечення політичної конкуренції. [10, с. 129]. Генрі Хейл стверджує, що конституція з розділеним урядом не дозволяє створити єдину (уніфіковану) ренто орієнтовану коаліцію [10, с. 13]. Водночас час існування домінуючої партії порушує логіку прем'єр-президенталізму та робить можливим встановлення суперпрезидентського правління [8, с. 116].

Після 2014 року українська неопатримоніальна демократія є цікавим прикладом моделі патронажного президентства, в якій відносна незалежність президента від політичних партій (незважаючи на слабкість чи силу його власної партійної бази) у поєднанні з незалежним джерелом легітимності (через всенародні вибори) доповнюється значним неформальним впливом на поведінку та співпрацю партійних гравців як на національному, так і на регіональному рівні. Це досягається політикою використання патронажу для розподілу ресурсів та ренти, шантажу через правоохоронні органи та прокуратури з метою «дисциплінувати» національну та регіональну еліту.

Тема децентралізації виникла з моменту проголошення незалежності України. Ще в 1990-х роках Крим вимагав автономії чи входження до складу Росії, а Луганська та Донецька області – розширення автономії. Але, зрештою, з прийняттям Конституції України 1996 року разом із Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» 1997 року все зводилося до централізації влади. Згідно з цим Законом місцеві ради володіли обмеженим колом повноважень. Через відсутність місцевих бюджетів вони торгувалися з районними адміністраціями, делегуючи їм частину своїх повноважень, оскільки останні фінансувалися з державного бюджету і мали можливість виконувати ці функції. Така ситуація лише посилила централізацію, що сприяла полегшенню доступу до ресурсів, особливо до державного бюджету. Крім того, президент неформально змушував місцевих чиновників мобілізувати населення на виборах і, наприклад, «чиновників, які не набрали достатньої кількості голосів на перевиборах Кучми в 1999 році, відправили у відставку» [14, р. 302].

Але, окрім проблем із самим законодавством, були й такі проблеми із радянською спадщиною: відсутність єдиної концепції регулювання адміністративно-територіальних одиниць, їх правового статусу; невизначеність критеріїв та відсутність прозорого механізму створення районів, недосконалість формування та процедури віднесення населених пунктів до сіл, селищ, міст, що зменшило можливість управління занадто роздробленими територіальними одиницями; недосконалість нормативно-правового забезпечення у сфері розподілу повноважень між органами виконавчої влади та місцевого самоврядування, що сприяла зниженню рівня відповідальності, дублюванню їх

функцій, зростанню бюрократії та корупції; значні диспропорції у формуванні фінансово-економічного потенціалу та у соціально-демографічному розвитку адміністративно-територіальних одиниць одного рівня; низький рівень фінансової підтримки місцевого самоврядування, низька матеріальна підтримка розвитку місцевого самоврядування [2, с. 85]. Але питання про розподіл влади між центром та регіонами піднімалося лише в 1991–1996 роках, а потім після кризи влади 2014 року.

1 квітня 2014 року Кабінет Міністрів України затвердив Концепцію реформування місцевого самоврядування та організації територіальної влади в Україні. Основним завданням реформи децентралізації стало досягнення оптимального розподілу повноважень між органами місцевого самоврядування та органами виконавчої влади, а також формування такої бази адміністративно-територіального устрою, як територіальна громада [1, с. 57].

Реформа включає дві такі складові частини: внесення змін до Конституції та пакету нових законопроектів про об'єднанні територіальні громади (ОТГ), а також реорганізацію їх функцій. В результаті відбулася консолідація у великі території та переорієнтація адміністративних і фінансових ресурсів на такі великі громади [13, с. 372]. Метою об'єднання муніципалітетів в ОТГ та передачі їм влади та ресурсів є вирішення двох проблем у самоврядуванні. По-перше, це неможливість місцевих рад отримати прибуток, яка існувала до 2014 року. По-друге, це відсутність фахівців на рівні міської виконавчої влади. Після внесення деяких змін до податкового законодавства багато податків перераховується і залишається в місцевому бюджеті. Реформа допомогла досягти значних результатів у фінансовій автономії, але досі не вдалося досягти політичної автономії [3, с. 262]. А успіх реформи децентралізації полягав у тому, що бюджети та фінансова автономія стали більшими [13, с. 263].

Перешкодою в імplementації реформи децентралізації стало те, що не всі території в Україні були готові до об'єднання. У деяких випадках перешкодами стали соціальні і культурні фактори. Так було тоді, коли поселення, мешканці яких відрізнялися за етнічними, мовними, релігійними та культурними ознаками, не хотіли об'єднуватися. Подекуди етнічні особливості структури місцевого населення негативно впливали на процес створення об'єднаних територіальних громад, але соціально-економічні чинники залишаються головними перешкодами [1].

Також реформа децентралізації не змінила того, що місцеві олігархи завжди або самі керують, або контролюють тих, хто перебуває у владі [3, с. 269]. На виборах вони використовують свою владу. Основними характеристиками виборів у гро-

мадах були численні порушення виборчого законодавства (прямий і непрямий підкуп виборців, незаконна агітація, необґрунтована видача бюлетенів, порушення таємниці голосування, перевезення виборців у день виборів, голосування поза виборчими дільницями) [1, с. 84].

Ще одна проблема реформи – невизначеність меж повноважень голови місцевої ради. Це дозволяє головам зміцнити свої позиції та створити всі умови для переобрання. Утворення ОТГ не принесло змін до складу органів місцевої влади, тому голови переобираються, використовуючи патронаж. Також немає опозиції всередині ОТГ, а більшість у місцевій раді належить тій політичній силі, яку представляє голова ради [3]. Їхню позицію посилює той факт, що після реформи виконавчу владу призначає місцева влада, а не Президент України.

Крім зазначених проблем, можна помітити, що формування ОТГ відбувається за ініціативою еліт, а не громадян [3, с. 278]. Таким чином, там, де голови місцевих рад мали достатню підтримку серед населення, процес об'єднання відбувався швидше, місцева еліта намагалася сприяти цьому процесу, а голови райдержадміністрацій та голови і депутати районних рад були серед противників децентралізації. Вони боялися втратити контроль над ресурсами, повноваженнями та посадами у разі створення ОТГ та подальшого укрупнення районів чи ліквідації райдержадміністрацій [1, с. 109].

Згідно з поетапним проведенням реформи на останньому етапі передбачаються деякі важливі покращення, наприклад, запровадження принципу субсидіарності. Крім того, реформа передбачає введення посади префекта, якого призначає і звільняє Президент (префект є підзвітним Президенту) [13]. До повноважень префекта входить право контрастнації документів, які прийматиме місцева влада [14, с. 310].

Слід зазначити, що в контексті захоплення влади місцевою елітою введення посади префекта може мати неоднозначні наслідки для політичної системи. Префект як особа Президента України може представляти мережу, що конкурує з локальною патронажно-клієнтарною мережею, що може створити можливість для двох вершин піраміди (патронажно-клієнтарні мережі зможуть конкурувати одна з одною, а отже, вони створять можливість демократії навіть на неконкурентній основі) [9]. З іншого боку, може утворитися так званий картель еліт, а субсидування з державного бюджету відбуватиметься так само, як і за централізованої системи 1996–2014 років.

Що стосується реформи децентралізації та взагалі децентралізації як засобу досягнення миру на Донбасі, то тут необхідно зробити певні ремарки. Як показує Лукан Вей, як формальна централі-

зація влади не є ключовою у запобіганні сецесії, так вона і «не переконає повстанців у Донецьку та Луганську відмовитися від територій, які знаходяться під їх контролем» [14, с. 309], бо війна була не результатом відсутності місцевої автономії, а саме агресії з боку Російської Федерації. Водночас необхідно зазначити, що реформу децентралізації часто пов'язують з побудовою миру. Наприклад, така реформа має потенціал до зменшення конфлікту, а іноді й до трансформації конфлікту, збільшує публічну участь (як груп меншин, так і маргіналізованих частин суспільства), змінює динаміку у владних відносинах згідно з вимогами на місцях та робить державу більш представницькою щодо потреб громадян на місцевому рівні [7, с. 204–205]. Тобто важливо зрозуміти, що якщо децентралізація не допомагає в досягненні миру або реінтеграції тимчасово окупованих територій, то наступним кроком має бути дослідження того, яким чином вона може зробити державні інститути та державу саму по собі сильнішою. Іншим аспектом дослідження може стати вивчення можливостей, які може дати децентралізація (територіальна автономія) для політичної інклюзії різних соціально-політичних груп українського суспільства.

Висновок. Підводячи підсумок, зазначимо, що на даний момент реформа децентралізації в Україні не дає бажаних результатів. Вона запровадила фіскальну автономію та збільшила надходження до місцевого бюджету. Однак з точки зору демократизації результат реформи є далеким від бажаного.

Порівняно з іншими посткомуністичними державами, де відбулась повна ліквідація комуністичної спадщини та радянської структури влади, Україна просто намагалася інкорпорувати деякі демократичні інститути в політичну систему, що залишилася після СРСР. І, як наслідок, реформа децентралізації в Україні зіткнулася з проблемами неопатримоніальних засад політики на місцевому рівні. У майбутньому інститут префектури може змінити констеляцію еліт, але він сприятиме конкуренції між патронажно-клієнтарними мережами, а не розбудові демократії.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Горбатюк М.В. Проведення реформи децентралізації в Україні в умовах суспільної кризи: досягнення і проблеми (2014–2020). *Політичне поле України у ситуації суспільної кризи: влада, опозиція, політичні партії, громадські організації* / за ред. О.М. Майбороди. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2020. 264 с.
2. Лобунець В. Оцінка результативності реформи місцевого самоврядування та зміни адміністративно-територіального устрою в Україні. *Менеджмент та підприємництво: тренди розвитку*. 2019. № 1 (7), С. 80–92.

3. Bader M. Decentralization and a Risk of Local Elite Capture in Ukraine. *Decentralization, Regional Diversity, and Conflict. Federalism and Internal Conflicts* / ed. by H. Shelest, M. Rabinovych. Palgrave Macmillan, Cham, 2020.

4. Bardhan P. Decentralization of Governance and Development. *Journal of Economic Perspectives*. 2002. № 16. P. 185–206.

5. Bilev G. Politics in the Provinces: Subnational Regimes in Russia, 1992–2005. *Inside Countries: Subnational Research in Comparative Politics* / ed. by A. Giraudy et al. Cambridge : Cambridge University Press, 2019. 258 с.

6. Brinkerhoff D., Goldsmith A. Clientelism, Patrimonialism and Democratic Governance: An Overview and Framework for Assessment and Planning. *Report to United States Agency of International Development (USAID)*. Washington, 2002. 274 p.

7. Dressler M. Decentralising power: building inclusive peace? The European Union's support to governance reform in Eastern Ukraine. *Peacebuilding*. 2018. № 6 (3). P. 201–217.

8. Fisun O. Ukrainian Constitutional Politics: Neopatrimonialism, Rent-seeking, and Regime Change. *Beyond the Euromaidan: Comparative Perspectives on Advancing Reform in Ukraine* / ed. by H. Hale and R. Ortung. Stanford University Press, 2016. 156 p.

9. Hale H. Formal Constitutions in Informal Politics: Institutions and Democratization in Post-Soviet Eurasia. *World Politics*. 2011. V. 63. № 4. № 581–617.

10. Hale H. Constitutional Performance after Communism: Implications for Ukraine. *Beyond the Euromaidan: Comparative Perspectives on Advancing Reform in Ukraine* / ed. by H. Hale, R. Ortung. Stanford University Press, 2016. 164 p.

11. León G. Wantchekon L. Clientelism in Decentralized States. *Decentralized Governance and Accountability : Academic Research and the Future of Donor Programming* / ed. by J.A. Rodden, E. Wibbels. Cambridge : Cambridge University Press, 2019. 145 p.

12. Mattingly D.C. Elite Capture How Decentralization and Informal Institutions Weaken Property Rights in China. *World Politics*. 2016. № 68 (3), pp. 383–412.

13. Palermo F. The Elephant in the Room: Ukraine between Decentralization and Conflict. *Ethnopolitics*. 2020. № 19 (4). P. 369–382.

14. Way L.A. Dealing with Territorial Cleavages: The Rise and Fall of Ukraine's Faustian Bargain. *Territory and power in constitutional transitions* / ed. by G. Anderson. Oxford : Oxford University Press, 2019. 145 p.

REFERENCES:

1. Horbatiuk, M.V. (2020). Provedennia reformy decentralizatsii v Ukraini v umovah suspilnoi kryzy: dosiagnennia i problemy. [Decentralization Reform in Ukraine in the Condition of Social Crisis: Achievements and Problems]. *Politychne pole Ukrainy u sytuatsii suspilnoi kryzy: vlada, opozyttsiia, politychni partii, hromadski organizatsiil* za red. O.M. Maiborody. Kyiv : Instytut politychnyh i etnonatsionalnyh doslidzhen im. I.F. Kurasa NAN [in Ukrainian]
2. Lobunets, V.I. (2019). Otsinka rezultatyvnosti reform mistsevoho samovriaduvannia ta zminy administratyvno-terytiralnoho ustroiu v Ukraini

[Assessment of the results of administrative territorial system and local government reform in Ukraine], Management and entrepreneurship: trends of development, 1 (07), pp. 80–92. [in Ukrainian]

3. Bader, M. (2020). Decentralization and a Risk of Local Elite Capture in Ukraine. In Shelest H., Rabinovych M. (eds) *Decentralization, Regional Diversity, and Conflict. Federalism and Internal Conflicts*. Palgrave Macmillan, Cham.

4. Bardhan, P. (2002). Decentralization of Governance and Development. *Journal of Economic Perspectives*. 16, pp. 185–206.

5. Bilev, G. (2019). Politics in the Provinces: Subnational Regimes in Russia, 1992–2005. In Giraudy, Agustina et al. (arg.). *Inside Countries: Subnational Research in Comparative Politics*. Cambridge : Cambridge University Press

6. Brinkerhoff, D. and Goldsmith, A. (2002). Clientelism, Patrimonialism and Democratic Governance: An Overview and Framework for Assessment and Planning, *Report to United States Agency of International Development (USAID)*, Washington

7. Dressler, M. (2018). Decentralising power: building inclusive peace? The European Union's support to governance reform in Eastern Ukraine. *Peacebuilding*. 6 (3), pp. 201–217.

8. Fisun, O. (2016). Ukrainian Constitutional Politics: Neopatrimonialism, Rent-seeking, and Regime

Change. In *Beyond the Euromaidan: Comparative Perspectives on Advancing Reform in Ukraine*. Stanford University Press.

9. Hale, H. (2011). Formal Constitutions in Informal Politics: Institutions and Democratization in Post-Soviet Eurasia. *World Politics*, 63, no. 4, pp. 581–617.

10. Hale, H. (2016). Constitutional Performance after Communism: Implications for Ukraine. In *Beyond the Euromaidan: Comparative Perspectives on Advancing Reform in Ukraine*. Stanford University Press. 2016. 164 p.

11. León, G. and Wantchekon, L. (2019). Clientelism in Decentralized States. In Rodden, J. A. and Wibbels, E. (arg.). *Decentralized Governance and Accountability: Academic Research and the Future of Donor Programming*, Cambridge : Cambridge University Press.

12. Mattingly, D.C. (2016). Elite Capture How Decentralization and Informal Institutions Weaken Property Rights in China. *World Politics*. 68 (3), pp. 383–412.

13. Palermo, F. (2020). The Elephant in the Room: Ukraine between Decentralization and Conflict. *Ethnopolitics*. 19 (4), pp. 369–382.

14. Way, L.A. (2019). Dealing with Territorial Cleavages: The Rise and Fall of Ukraine's Faustian Bargain. In Anderson, George (arg.) *Territory and power in constitutional transitions*. Oxford: Oxford University Press.

Decentralization in Ukraine's neo-patrimonial democracy: advantages, drawbacks, and prospects for peace-building

Movchan Uliana Igorivna

PhD in Political Sciences,
Associate Professor at the Department
of Political Science
V. N. Karazin Kharkiv National University
Svobody sq., 4, Kharkiv, Ukraine

The article explores decentralization reform from two perspectives: its potential for democratic development and its ability for local elites capture, especially in neo-patrimonial democracies. The purpose of the research is to identify the advantages and disadvantages of decentralization reform in Ukraine, as well as its ability to promote peace-building in eastern Ukraine. The article states that the main goal of decentralization reform is to ensure the efficient deliver of public services by transferring power from the center to local governments. But with the weak institutionalization of the party system and the low government transparency, the needs of local communities are not taking into account, and local elites capture state power by benefiting from access to the budget and public goods. It is determined that the main success of the decentralization reform in Ukraine was the fiscal autonomy of local communities (hromada). The disadvantages of the reform are that the main features of neo-patrimonialism (clientelism, corruption, elite rent-seeking) remain at the local level. The main problems are the following: not all territories were ready for amalgamation; the amalgamation of most territories takes place "top-down" from elites, not due to initiatives of "bottom-up"; the composition of local councils has not changed; there is no opposition within local councils, and the oligarchs continue to influence political decision-making. One way to make neo-patrimonial governance more democratic is to create competition between patron-client networks (at the national level, this is possible under the dual executive power of the president and prime minister). A similar principle can also design at the local level. Creating different bases of legitimacy between local authorities and representatives of the center will allow separation of power and move away from the principle of "winner-take-all". It is argued that decentralization, in general, contributes to an inclusive peace where different groups have access to power and are involved in decision-making.

Key words: decentralization, neo-patrimonial democracy, patron-client networks, local authorities, patronage.

Омельченко Станіслав Валентинович

Політична безпека: внутрішньополітичні виклики та загрози

УДК 323.212

DOI <https://doi.org/10.24195/2414-9616.2021-6.8>

Омельченко Станіслав Валентинович
аспірант кафедри політології
Дніпровського національного
університету імені Олеся Гончара
просп. Гагаріна, 72, Дніпро, Україна

У статті аналізується суспільна та макрополітична стабільність, значення якої, попри істотну диференціацію політичних інтересів в інституційній структурі політики, залишається незмінно високим. Вивчено ознаки незадовільного стану політичної стабільності та «тривожні симптоми» у вигляді масштабних кризових явищ у системі політичного представництва та прийняття рішень. Встановлено дисфункційні елементи політико-інституційної системи з метою завчасного виявлення тенденції до втрати рівноваги між сукупністю політичних дій та рівнем задоволеності ними суспільства. З'ясовано специфіку безпекових викликів, які виступають середовищем, що набуває критичного значення для перспектив сталого демократичного розвитку. Під час дослідження використано загальнонаукові методи та фахові методи сучасних політичних наук. Зокрема, був використаний інституційний аналіз для встановлення особливостей інституційних запобіжників стану політичної безпеки, а також компаративний метод для порівняння значення та впливу безпекових викликів на середовище та ключові внутрішні елементи політичної системи. Загальнонаукові методи включають факторний аналіз та метод екстраполяції. Вони допомагають визначити значення станів стабільності та нестабільності політичної системи, встановити сутність та характер безпекових викликів у рамках політичних трансформацій у прогностичній площині. Увага приділяється особливостям взаємодії гілок влади та магістральним напрямкам розвитку суспільства, які потребують захисту. Розглянуто «червоні лінії», які не можуть бути усунені або подолані без досягнення конституційного консенсусу та вагомих консультацій. Встановлено дестабілізуючий вплив деструктивної політичної поведінки, невірною обрання політичних альтернатив, односторонніх дій без консультацій з рештою учасників політичного процесу на основі власних егоїстичних міркувань та потреб. Доведено, що залученість урядів та відповідних виконавчих інституцій до питань безпеки вимагає доповнення у вигляді активної участі громадських структур. Встановлено, що діалог між політичними опонентами в умовах трансформації ускладнений через низький рівень політичної культури й відсутність стратегічного мислення в еліті. Розкрито значення домінування неформальних групових структур, які здійснюють управління політичними суб'єктами – учасниками виборів та парламентськими фракціями. З'ясовано, що запобігання зовнішньому втручанням забезпечується відповідною кваліфікацією та ресурсною підготовкою політичних акторів. Доведено, що в умовах чергової фази політичної стабільності політичні актори намагаються діяти відповідно до балансу інтересів.

Ключові слова: політична стабільність, політичні інститути, політичні інтереси, політичний консенсус, політична рівновага, політичні цінності.

Вступ. Доктрини сучасної політичної стабільності визначають основні елементи дотримання незмінними основних макропараметрів політичного розвитку. Ідеться про утримання від з масштабних радикальних змін, які передбачають істотні соціально-економічні витрати суспільства на політичні перетворення, які за межами парадигми демократії можуть бути надто значними. В цілому суспільна та макрополітична стабільність означає, що, попри істотну диференціацію політичних інтересів, інституційна структура політики залишається незмінною. Вона спрямована на представництво політичних вимог на основі соціальних потреб та порядку денного економічного розвитку. Ознаками незадовільного стану політичної стабільності та «тривожними симптомами» є масштабні кризові явища у системі представництва та прийняття рішень. В умовах сучасних політичних трансформацій політична нестабільність виникає внаслідок неадекватного представлення вимог та інтересів, замовчування проблем, тривалої консервації неналежного стану та розриву зв'язків між публіч-

ним урядуванням та громадською думкою. У таких умовах через відсутність механізмів компенсації соціальної та політичної напруги вектор розвитку й демократизації може бути змінений в напрямку згортання реформ, зниження рейтингів глобальної конкурентоспроможності країни. Виникає потреба у розгляді дисфункційних елементів політико-інституційної системи з метою завчасного виявлення тенденції до втрати рівноваги між сукупністю політичних дій та рівнем задоволеності ними суспільства.

У рамках аналізу наявних публікацій слід вказати, що баланс між внутрішньополітичними й зовнішньополітичними чинниками політичної безпеки цікавить широкий загал зарубіжних науковців. Зокрема, Т. Гедас да Коста розглядає політичну безпеку як невизначену концепцію з розширенням проблем [9]. П. Вайз, А. Шіл, Н. Саутард, Е. Бендевід, Дж. Велш, С. Стедман розглядають політичні та безпекові аспекти гуманітарної реакції системи охорони здоров'я на насильницький конфлікт [11]. Ф. Гутьєррес-Санін та Е.Дж. Вуд дають відповідь

на питання про те, що потрібно розуміти під схемою політичного насильства [10]. Попри названі доробки, на сучасному етапі необхідно звернути увагу на внутрішньополітичні виклики та загрози як чинники формування цілісного стану політичної безпеки.

Мета та завдання. Метою статті є виявлення викликів для політичної стабільності в середовищі політико-інституційної структури трансформаційної демократії.

Методи дослідження. У статті використані загальнонаукові методи та фахові політологічні методичні засоби. Зокрема, інституційний аналіз дозволяє встановити особливості інституційних запобіжників стану політичної безпеки, а компаративний метод дозволяє порівняти значення та вплив безпекових викликів на середовище та ключові елементи політичної системи. Загальнонаукові методи включають факторний аналіз та метод екстраполяції. Вони надають можливість визначити значення станів стабільності та нестабільності політичної системи, встановити сутність та характер безпекових викликів у рамках політичних трансформацій.

Результати дослідження. Концептуалізація поняття «політична безпека» здійснюється в сучасній політичній науці на основі міждисциплінарного підходу та особливостей предметної сфери. Безпекові виклики виступають середовищем, яке набуває критичного значення для перспектив сталого демократичного розвитку. Розуміння витоків небезпеки формує уявлення про адаптацію політичної системи до них. О. Полтораков зазначає: «Поняття національної безпеки як політологічною категорією сьогодні стали оперувати в практиці управління державою як визначальним параметром управління, тоді як раніше ця категорія мала певною мірою абстрактний характер» [6, с. 24].

На національному рівні політико-інституційні важелі формування політичної безпеки з'являються на певному етапі політичних трансформацій. Цей етап характеризує інституційну спроможність на основі наявності механізмів ухвалення рішення, добору сприятливих політичних альтернатив. Як справедливо вважає О. Полтораков, «політична безпека як наукова категорія політології є видовою складовою частиною національної безпеки, однак сама політологічна категорія «безпека» була імпортована в політичну науку з суміжних галузей суспільних наук, а саме: з одного боку, з міжнародно-політичної науки, де категорія «безпека» поряд з категорією «національний інтерес» посідає центральне місце, а з іншого боку, з воєнної науки» [6, с. 26]. З огляду на це доцільно розрізняти внутрішньополітичні й зовнішньополітичні загрози для виявлення адекватних інструментів протидії та забезпечення внутрішньополітичної рівноваги.

Вагоме місце у формуванні політико-інституційних запобіжників викликам політичної безпеки відіграють конституційні правові основи та дизайн політичної системи. Вони визначають особливості взаємодії гілок влади та магістральні напрями розвитку суспільства, які потребують захисту. Важко сперечатися з В. Антоновим, який вказує на «особливе значення проблем, пов'язаних із розглядом національної безпеки як конституційно-правової гарантії забезпечення функціонування політичної системи української держави. Аналізуючи цей аспект, слід зазначити, що політична система України являє собою певну сукупність державних і недержавних соціальних інститутів, які здійснюють політичну владу, управління суспільством, регулюють відносини між громадянами, соціальними та етнічними групами, забезпечують стабільність українського суспільства, відповідний порядок у ньому» [1, с. 75].

На макрорівні конституційно-правові гарантії політичної безпеки відіграють роль правил гри, які визначають поведінку автономних політичних суб'єктів. Це «червоні лінії», які не можуть бути усунені або подолані без досягнення конституційного консенсусу та вагомих консультацій. За В. Антоновим, «політичній системі української держави притаманні певні особливості, зокрема: вона відображає найбільш суттєві аспекти економічного ладу української держави; визначає зміст та джерело утвердження державної влади; закріплює на законодавчому рівні принципи діяльності інститутів політичної влади та їх спрямованість; закладає конституційно-правове підґрунтя системи забезпечення національної безпеки та оборони України; визначає засади внутрішньої та зовнішньої політики держави» [1, с. 75].

Розбіжності між конституційно-правовим визначенням та політичною практикою створюють додаткові умови для появи викликів політичній безпеці. Ними можуть бути деструктивна політична поведінка, невірне обрання політичних альтернатив, односторонні дії без консультацій з рештою учасників політичного процесу на основі власних егоїстичних міркувань та потреб. Як стверджує В. Антонов, «більшість сучасних політичних партій характеризується як де-факто виборчі проєкти, мета яких – отримання влади, а не лобювання інтересів тієї чи іншої спільноти та пошук суспільного консенсусу. Влада використовується ними як засіб отримання (розподілу) матеріальних ресурсів, а не як інструмент суспільного розвитку держави» [1, с. 76].

Особливістю трансформаційного політико-інституційного дизайну, яка впливає на розвиток координації щодо формування стану політичної безпеки, є виняткова роль держави. Залученість урядів та відповідних виконавчих інституцій до питань безпеки вимагає доповнення у вигляді

активної участі громадських структур. Це спричиняє ситуацію переосмислення ролі держави в контексті формування стану політичної безпеки. Згідно з ключовими меседжами сучасних міждисциплінарних досліджень «характер комбатантів і тактика, яку вони використовують, також змінюються і вимагають нових гуманітарних стратегій; розповсюдження та роздробленість озброєних недержавних суб'єктів та зміна їх моделей застосування насильства можуть ускладнити переговори щодо доступу до населення та захисту гуманітарних працівників і об'єктів; ці складнощі можуть посилюватися, коли комбатанти активно беруть участь у злочинній діяльності» [1, с. 76].

Можливості формування стану політичної безпеки як стану захисту принципів засад державності та демократії в суспільстві зростають за умов високого рівня консолідації політичних сил. А. Курас зазначає: «Значно гіршою є ситуація із консолідацією українського політикуму. Політична боротьба в Україні перетворилася фактично на недобросовісну політичну конкуренцію, метою якої є політичне знищення опонентів і здобуття влади в будь-який спосіб. У вітчизняних реаліях боротьба за владу є фактично боротьбою за доступ до розподілу ресурсів, за власну користь учасників цієї боротьби» [4, с. 311]. Діалог між політичними опонентами в умовах трансформації ускладнений через невідповідний рівень політичної культури й відсутність стратегічного мислення в еліти.

Специфіка політичної конкуренції в кожній країні формує перелік викликів політичній безпеці з боку непередбачуваної поведінки політичних акторів. Укладання пактів про ненапад або нейтралітет та інших декларацій щодо збереження громадянського миру не є ефективною технологією в умовах домінування неформальних групових структур, які здійснюють управління політичними суб'єктами – учасниками виборів та парламентськими фракціями тощо. А. Курас цілком справедливо наголошує, що «слабкість демократичних інститутів України – ще одна проблема внутрішньополітичного розвитку нашої держави, що ослаблює рівень національної безпеки. Найбільшою загрозою у цій сфері є слабкість українського парламентаризму, яка виявляється у різних формах непарламентської політичної конкуренції в Парламенті» [4, с. 311].

Низька інституційна спроможність відображається на функціонуванні політичної системи в цілому та її результативності в контексті демократичних реформ. На прикладі України можна побачити, що порядок денний Парламенту досить часто захарашений дріб'язковими питаннями, які не мають стосунку до стратегічних завдань європейської інтеграції та вступу до структур євроатлантичної безпеки. Як обґрунтовано (на основі аналізу стану законодавчої бази і практичних

дій державних органів і громадських організацій в питаннях забезпечення воєнної безпеки, сьогоднішнього соціально-політичного і економічного стану України) стверджує А. Курас, «на даний час необхідна глибока перебудова системи забезпечення воєнної безпеки України, котра ґрунтуватиметься на удосконаленні як законодавчої бази України, так і практичної діяльності органів державної влади і громадських організацій» [4, с. 311].

Комплекс завдань з політико-інституційного забезпечення політичної безпеки не може бути вирішений без адекватних механізмів комунікаційного захисту. Інформаційна безпека формує смислове тло для політичної безпеки. І. Боднар та О. Вовчанська слушно окреслюють основні напрями діяльності органів державної влади в інформаційній сфері на основі вивчення державної політики забезпечення інформаційної безпеки країни: «Ці напрями зумовлені змістом національних інтересів держави, суспільства та особистості. Основою гарантування інформаційної безпеки є мінімізація шкоди через неповноту, несвоєчасність або недостовірність інформації чи негативного інформаційного впливу через наслідки функціонування інформаційних технологій, а також несанкціоноване поширення інформації. Саме тому інформаційна безпека передбачає наявність певних державних інститутів і умов існування її суб'єктів, що встановлені міжнародним і вітчизняним законодавством» [3, с. 29]. Як бачимо, інформаційна сфера визначає перелік актуальних або другорядних питань для суспільного обговорення, визначення ціннісного тла суспільства, значення поточних подій та їх тлумачення.

Здатність політичних інститутів протидіяти викликам інформаційної безпеки вимірюється на основі контролю над політичним порядком денним. Можливість запобігання зовнішньому втручанням в інформаційний простір суспільства забезпечується відповідною кваліфікацією та ресурсною підготовкою політичних акторів. І. Боднар та О. Вовчанська пояснюють забезпечення інформаційної безпеки потребою «забезпечення національної безпеки України в цілому. Завдання інформаційної безпеки – створення системи протидії інформаційним загрозам та захист власного інформаційного простору, інформаційної інфраструктури, інформаційних ресурсів держави. У разі виникнення криз, загострення конфліктів інформаційна боротьба може перерости в інформаційну війну, яка ведеться за допомогою інформаційної зброї. Показниками виступають цілеспрямованість, масштабність та комплексність дій тощо» [3, с. 31].

Координація дій політичних інститутів у контексті політичної безпеки визначається рівнем усвідомлення масштабів інформаційної агресії та її можливих наслідків. В. Степанов зазначає: «Організація сучасної інформаційної безпеки держави є,

безперечно, складним, системним, багаторівневим феноменом, на стан, динаміку й перспективи розвитку якого безпосередньо впливає багато зовнішніх і внутрішніх чинників, найважливішими з яких є політична обстановка у світі, наявність потенційних зовнішніх і внутрішніх загроз, стан і рівень інформаційно-комунікаційного розвитку країни, внутрішньополітична ситуація» [8, с. 5]. Зазначене вимагає від представників експертно-аналітичних підрозділів політичних інститутів серйозної фахової підготовки та цілеспрямованої дослідної діяльності.

Здатність підтримувати державницький характер інформаційної політики та просувати патріотичні політичні смисли також є параметром інституційної спроможності політичної безпеки. В. Степанов слушно зазначає: «Інтереси суспільства в інформаційній сфері полягають у захисті життєво важливих інтересів особистості в цій сфері, забезпеченні реалізації конституційних прав і свобод людини та громадянина в інтересах зміцнення демократії, створенні правової соціальної держави, досягненні і підтримці суспільної злагоди, в духовному оновленні України, досягненні і підтримці громадської згоди, підвищенні творчої активності населення» [8, с. 7]. Ця здатність виникає на основі консенсусу політичних сил стосовно першочергових загроз та макрополітичних орієнтирів суспільно-політичного та економічного розвитку.

Можливість корекції політико-інституційного виміру захисту політичної безпеки з'являється, коли політична еліта та провідні громадські групи усвідомлюють наслідки неконструктивної поведінки та розбалансування макрополітичної згоди. Такі наслідки формують обстановку невпевненості, яка може стати передумовою для кризового розвитку подій.

Висновки. Термінологічні дискусії щодо політичної стабільності обґрунтовують її як певний процес узгодження черговості задоволення потреб політичних акторів на основі ресурсної бази суспільства. За умови невідповідності вимог та ресурсів виникають спроби тіншового або непублічного пошуку компенсаторних механізмів та усунення нерівності в доступі до ключових рішень. Виникає дисфункційна політична діяльність, спрямована на задоволення егоїстичних інтересів. В умовах чергової фази політичної стабільності політичні актори намагаються діяти відповідно до балансу інтересів.

Адекватною відповіддю на виклики з боку стану політико-інституційної системи є ініціативність, постійний моніторинг, забезпечення першості у прийнятті рішень та реалізації інтересів. Втрата кредиту довіри суспільства до політичної влади та політичної еліти стає очевидною, якщо відбувається відрив від середовища, яке обрало правлячу групу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Антонов В.О. Національна безпека як конституційно-правова гарантія політичної системи України. *Часопис Київського університету права*. 2014. № 4. С. 75–79.
2. Білик Р.І. Економічна безпека регіону у системі сучасної регіональної політики України. *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. 2013. № 2. С. 31–37.
3. Боднар І.Р., Вовчанська О.М. Державна політика та інформаційна безпека України: післякризові виклики. *Вісник Львівської комерційної академії. Серія «Економічна»*. 2014. Вип. 46. С. 28–32.
4. Курас А.І. Національна безпека України: військово-політичні аспекти. *Гілея: науковий вісник*. 2014. Вип. 81. С. 309–312.
5. Овчиннікова О., Соболева С. Національні інтереси: пріоритети і безпека. Еволюція державної зовнішньоекономічної політики Росії. *Актуальні проблеми державного управління*. 2014. Вип. 2. С. 127–132.
6. Полтораков О. Реконцептуалізація поняття «безпека» в сучасному політико-політологічному дискурсі. *Політичний менеджмент*. 2009. № 5. С. 19–28.
7. Птіцин О.О., Волинець Н.В. Психологічна безпека особистості в умовах соціально-політичної нестабільності. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна»*. 2016 № 12. С. 160–162.
8. Степанов В.Ю. Інформаційна безпека як складова державної інформаційної політики. *Державне будівництво*. 2016. № 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeBu_2016_2_4.
9. Guedes da Costa T. Political Security, an Uncertain Concept with Expanding Concerns / Brauch H.G. et al. (eds). *Globalization and Environmental Challenges. Hexagon Series on Human and Environmental Security and Peace*. Vol 3. Springer, Berlin, Heidelberg, 2008. URL: https://doi.org/10.1007/978-3-540-75977-5_42.
10. Gutiérrez-Sanín F., Wood E.J. What should we mean by “pattern of political violence”? *Repertoire, targeting, frequency, and technique. Perspect Polit.* 2017. № 15. 20–41.
11. The political and security dimensions of the humanitarian health response to violent conflict / P.H. Wise, A. Shiel, N. Southard, E. Bendavid, J. Welsh, S. Stedman. *Women's and Children's Health in Conflict Settings*. Volume 397. Issue 10273. P 511–521.

REFERENCES:

1. Antonov, V.O. (2014) Natsionalna bezpeka yak konstytutsiino-pravova harantiia politychnoi systemy Ukrainy. [National security as a constitutional and legal guarantee of the political system of Ukraine] *Chasopys Kyivskoho universytetu prava*. № 4. S. 75–79 (in Ukrainian).
2. Bilyk, R.I. (2013) Ekonomichna bezpeka rehionu u systemi suchasnoi rehionalnoi polityky Ukrainy. [Economic security of the region in the system of modern regional policy of Ukraine] *Visnyk Akademii pratsi i sotsialnykh vidnosyn Federatsii profspilok Ukrainy*. № 2. S. 31–37 (in Ukrainian).
3. Bodnar, I.R., Vovchanska, O.M. (2014) Derzhavna polityka ta informatsiina bezpeka Ukrainy:

pisliakryzovi vyklyky. [State policy and information security of Ukraine: post-crisis challenges] Visnyk Lvivskoi komertsiianoi akademii. Seriia ekonomichna. Vyp. 46. S. 28–32(in Ukrainian).

4. Kuras, A.I. (2014) Natsionalna bezpeka Ukrainy: viiskovo-politychni aspekty [National security of Ukraine: military and political aspects] Hileia: naukovyi visnyk. Vyp. 81. S. 309–312(in Ukrainian).

5. Ovchynnikova, O., Soboleva, S. (2014) Natsionalni interesy: priorytety i bezpeka. Evoliutsiia derzhavnoi zovnishnoekonomichnoi polityky Rosii [National interests: priorities and security]. Evolution of Russia's foreign economic policy Aktualni problemy derzhavnoho upravlinnia. Vyp. 2. S. 127–132(in Ukrainian).

6. Poltorakov, O. (2009) Rekontseptualizatsiia poniattia "bezpeka" v suchasnomu polityko-politolohichnomu dyskursi. [Reconceptualization of the concept of "security" in modern political and political discourse] Politychnyi menedzhment. № 5. S. 19–28(in Ukrainian).

7. Ptitsyn, O.O., Volynets, N.V. (2016) Psykholohichna bezpeka osobystosti v umovakh sotsialno-politychnoi nestabilnosti. [Psychological security of the individual in conditions of socio-political

instability] Zbirnyk naukovykh prats Khmelnytskoho instytutu sotsialnykh tekhnolohii Universytetu "Ukraina". № 12. S. 160–162 (in Ukrainian).

8. Stepanov, V.Yu. (2016) Informatsiina bezpeka yak skladova derzhavnoi informatsiinoi polityky. [Information security as a component of state information policy] Derzhavne budivnytstvo. № 2. Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeBu_2016_2_4 (in Ukrainian).

9. Guedes da Costa, T. (2008) Political Security, an Uncertain Concept with Expanding Concerns. In: Brauch H.G. et al. (eds) Globalization and Environmental Challenges. Hexagon Series on Human and Environmental Security and Peace, vol 3. Springer, Berlin, Heidelberg. https://doi.org/10.1007/978-3-540-75977-5_42 (in English).

10. Gutiérrez-Sanín, F., Wood, E.J. What should we mean by «pattern of political violence»? Repertoire, targeting, frequency, and technique. *Perspect Polit.* 2017; 15: 20–41 (in English).

11. Wise, P.H., Shiel, A., Southard, N., Bendavid, E., Welsh, J., Stedman S. The political and security dimensions of the humanitarian health response to violent conflict. *Womens And Childrens Health In Conflict Settings* Volume 397, Issue 10273, P. 511–521(in English).

Political security: domestic political challenges and threats

Omelchenko Stanislav Valentinovich

PhD in Political Science,
Associate Professor at the Department
of Political Science
Oles Honchar Dnipro National University
Haharina avenue, 72,
Dnipro, Ukraine

Social and macro-political stability is analyzed, the importance of which, despite the significant differentiation of political interests in the institutional structure of politics, remains high. Signs of unsatisfactory state of political stability and "alarming symptoms" in the form of large-scale crises in the system of political representation and decision-making have been studied. Dysfunctional elements of the political-institutional system have been identified in order to identify in advance the tendency to lose the balance between the set of political actions and the level of public satisfaction with them. The specifics of security challenges, which are critical to the prospects of sustainable democratic development, have been identified. The article uses general scientific methods and professional methods of modern political science. In particular, institutional analysis (establishes the features of institutional safeguards of political security), comparative method (compares the importance and impact without peak challenges for the environment and key elements of the political system). General scientific methods include factor analysis and extrapolation. They help to determine the significance of the states of stability and instability of the political system, to establish the nature and nature of security challenges in the framework of political transformations. Attention is paid to the peculiarities of the interaction of branches of government and the main directions of development of society that need protection. A kind of "red lines" are considered, which cannot be eliminated or overcome without reaching a constitutional consensus and meaningful consultations. The destabilizing influence of destructive political behavior, incorrect choice of political alternatives, unilateral actions without consultation with the rest of the participants in the political process based on their own selfish considerations and needs has been established. It is proved that the involvement of governments and relevant executive institutions in security issues requires complementarity in the form of active participation of public structures. It is established that the dialogue between political opponents in the conditions of transformation is complicated due to the low level of political culture and the lack of strategic thinking of elites. The importance of the dominance of informal group structures that manage political entities participating in elections and parliamentary factions is revealed. It was found that the prevention of external interference is provided by appropriate qualifications and resource training of political actors. It is proved that in the next phase of political stability, political actors try to act in accordance with the balance of interests.

Key words: political stability, political institutions, political interests, political consensus, political balance, political values.

Миграционные процессы на Южном Кавказе в современный период: научно-политологический анализ

УДК 323

DOI <https://doi.org/10.24195/2414-9616.2021-6.9>

Рзаханов Расим Назим оглы
диссертант кафедры на соискание
степени доктора философии
международных отношений
Бакинского Государственного
университета
ул. З. Халилова, 23, Баку, Азербайджан

Цель статьи – проанализировать некоторые аспекты миграционных процессов на Южном Кавказе в современный период. Отмечается, что миграционные процессы с 1990-х годов XX века на постсоветском пространстве стали приобретать новое содержание и значение. Подчеркивается, что на обширной территории развалившегося большого государства, где постоянно происходили внутрисоюзные миграционные процессы, основным направлением миграции из Азербайджана, Грузии и Армении являлся Россия. А миграция из России в эти республики в основном была связана с сектором услуг и военно-промышленным комплексом.

Методической основой исследования являются такие методы: статистический, картографический, исторический, сравнительный, а также методы моделирования, типологической группировки.

Научная новизна исследования заключается в следующем: впервые была сделана попытка детально исследовать региональные особенности миграционных процессов на Южном Кавказе по районам, зонам и регионам, что позволило сформулировать основные направления региональной миграционной политики; на основе сравнительного анализа показаны изменения демографической ситуации в регионе; с учетом миграционных тенденций составлен прогноз динамики численности населения на среднесрочную перспективу по каждой стране региона.

Подводя итоги, автор отмечает, что миграционные процессы, происходящие на постсоветском пространстве в современный период, носят сезонный или постоянный характер. Сезонная миграция, как правило, была направлена в Россию из Азербайджана, Грузии и Армении. Согласно статистическим данным за 1999–2001 годы, число людей, прибывающих и покидающих Россию по различным причинам в течение этого периода, в среднем составляло более 2 миллионов человек за год.

Статья обосновывает переселение граждан Южного Кавказа в Россию из-за множества экономических ресурсов и рабочих мест в этой стране. В статье также отмечается, что кавказские иммигранты, занимающиеся теневой трудовой деятельностью, входят в реальный рынок труда без регистрации, без профессионально-технической подготовки, в результате чего работодатели уклоняются от уплаты налогов и платежей в органы социального обеспечения.

Ключевые слова: миграция, миграционная политика, Южный Кавказ, Россия, постсоветское пространство, перемещение населения, нелегальное перемещение населения, перепись, пресса, демография, конфликт.

Введение. Оглядываясь на минувшую историю 30-летней давности, можно подчеркнуть, что миграционные процессы в Советском Союзе до 90-х годов XX века протекали внутри содружества и состояли в основном из трудовой миграции и размещения. В результате распада СССР на некогда обширной территории было создано 15 союзных государств, в политический лексикон было включено понятие «постсоветское пространство», где миграционные процессы, эмиграция и размещение населения стали приобретать новое содержание и сущность.

Цель статьи – сделать научно-политологический анализ миграционных процессов на Южном Кавказе в современный период.

Методы исследования. Методической основой исследования являются такие методы: статистический, картографический, исторический, сравнительный, а также методы моделирования, типологической группировки.

Научная новизна исследования заключается в следующем: впервые была сделана попытка

детально исследовать региональные особенности миграционных процессов на Южном Кавказе по районам, зонам и регионам, что позволило сформулировать основные направления региональной миграционной политики; на основе сравнительного анализа были показаны изменения демографической ситуации в регионе; с учетом миграционных тенденций составлен прогноз динамики численности населения на среднесрочную перспективу по каждой стране региона.

Научно-политический анализ материалов, собранных в процессе исследования, показывает, что одним из регионов на постсоветском пространстве, в которых постоянно происходят миграционные процессы, является регион Южного Кавказа. По данным статистических управлений государств Южного Кавказа и России можно сделать вывод, что основным направлением миграции из Азербайджана, Грузии и Армении является Россия. Переселение из России в эти республики в основном связано с сектором услуг и отражает довольно низкие показатели. Отме-

тим, что миграционные процессы из Азербайджана и Армении в Грузию и наоборот также носят продолжительный характер. Однако миграция из России в Грузию также усиливается.

Согласно статистическим показателям России, эмиграция из республик Южного Кавказа в Россию достигла в 1992–2001 гг. 435 000 человек, что составляло 0,3% населения России [1, с. 336–337]. Среди эмигрирующих в Россию преобладали армяне, что было связано с этнополитическими конфликтами, происходящими в регионе. В течение указанного периода в Россию иммигрировало 291000 армян [1, с. 336–337]. Однако статистика по количеству иммигрантов в республиках Южного Кавказа носит общий характер, особенно для начала прошлого века. Данная ситуация создает необходимость проведения сравнения со статистикой, полученной из различных источников. В 1992–2001 годах число азербайджанцев, эмигрировавших в Россию, составляло 90 000 человек, а грузин – 53 000 человек. Наибольший поток армян и грузин в Россию был в 1994 году, а азербайджанцев – в 1996 году. С 1996 года число иммигрантов в Россию стало сокращаться, а в 2001 году оно сократилось до минимума [1, с. 324].

Согласно статистическим данным основным местом проживания мигрантов с Южного Кавказа является Московская область. Численность кавказцев в этом регионе согласно показателям последних пяти лет в 10 раз выше, чем в предыдущий период. В современных условиях, когда нелегальная иммиграция стала фактом, особенно трудно получить точную информацию. Однако по данным таможенных органов только в 2000 году в результате миграции в Россию прибыло 54,6 тысяч иммигрантов, из которых 37,8 тысяч были с Южного Кавказа [2, с. 98]. В этом смысле миграция является одним из важных факторов, способствующих росту населения России.

Миграционные процессы с Южного Кавказа в Россию означали не только размещение населения. Это также было связано с тем, что данный регион стал одним из самых сложных мест с точки зрения потенциальных и острых конфликтов. Межгосударственные территориально-пограничные конфликты, хаос и углубление социально-экономического кризиса в независимых государствах, возникших в результате распада Советского Союза, сыграли важную роль в притоке населения из национальных окраин в Россию. Появление многочисленных беженцев и вынужденных переселенцев в результате конфликтов Абхазии, Южной Осетии и Аджарии в Грузии, армяно-азербайджанского конфликта из-за Нагорного Карабаха в Азербайджане сыграли важную роль в региональных миграционных процессах. Общее количество людей из республик

Южного Кавказа, которые эмигрировали в Россию в начале 1990-х годов, превысило 820 000 человек [3]. В России их размещение и трудоустройство стало довольно серьезной проблемой.

Результаты. Поскольку статистические данные о реальном состоянии миграционных процессов, происходящих в регионе, были различны и противоречивы, трудно сделать обобщения и прогнозы относительно размещения населения. Отметим, что такая статистика за десятилетний период между 1989–1999 годами носила неточный характер из-за хаоса на постсоветском пространстве. Эта идея, в особенности, относится к 1989–1992 годам. В условиях беспорядочной ситуации в регионе, как указала пресса, «каждый ехал туда, куда глаза глядят». В ходе распада Советского Союза Россия совершила трагические происшествя и расправы во всех государствах национальных окраин. В сложившихся условиях русское население, проживающее в соседних государствах, опасаясь мести со стороны местного населения, оставив свои города и населенные пункты, переехало в Россию. Этот процесс был довольно интенсивным в начале 90-х годов прошлого века. Хотя этот процесс позже затих, но полностью он не прекратился. Действия российских властей по предотвращению этого процесса не дали серьезных результатов. Как известно, после распада СССР более 24 миллионов русскоязычного населения проживало за пределами России, выступая в качестве социально-политической поддержки России в «ближнем зарубежье» [4], а российские службы использовали различные средства для предотвращения миграции русскоязычного населения.

Собранные материалы, связанные с миграционными процессами, происходящими на постсоветском пространстве, позволили выявить характерные особенности сезонной или постоянной миграции. Сезонная миграция обычно была направлена в Россию из Азербайджана, Грузии и Армении. Согласно статистическим данным за 1999–2001 годы число людей, прибывающих и покидающих Россию по различным причинам в течение этого периода, в среднем составляло более 2 миллионов человек за год [5]. Сезонные мигранты временно регистрировались в местах проживания, а по истечении срока либо возвращались назад, либо продлевали пребывание в России, либо продолжали неофициально оставаться в стране.

Хотя существуют статистические данные об иммигрантах, которые официально зарегистрированы в российской пограничной службе, наряду с ними имеется информация и о тех, кто въезжает в Россию через «зеленый картон», то есть незаконно пересекает границу по поддельным документам. Эти данные не совсем

надежны и убедительны, а в большинстве случаев противоречивы, так как стороны, участвующие в процессе, представляют свои статистические данные, и становится очевидно, что существуют серьезные различия. Таким образом, согласно российской газете «Аргументы и факты» по данным МВД России «число зарегистрированных и незарегистрированных азербайджанцев в Москве составляет около 500 000 человек» [6, с. 134], в то время как согласно информации посольства Азербайджана в России число азербайджанцев составляет около 1 миллиона человек [7]. Азербайджанские эксперты отметили, что за период с 1991 по 1997 год 1,5 миллиона человек уехали из Азербайджана в Россию, и мы, учитывая продолжающийся характер этих процессов, можем сделать вывод, что эти цифры значительно возросли. По расчетам российских авторов к концу прошлого века соотношение кавказцев в России и всего населения страны составляет более 10% [8, с. 82–83].

Как и в других постсоветских республиках, эмиграция граждан Азербайджана, Грузии и Армении в Россию была обусловлена большим количеством экономических ресурсов и рабочих мест в этой стране. Несмотря на скудость и беспорядок статистических данных, связанных с миграцией из регионов Южного Кавказа в Россию, (особенно в течение первого десятилетия независимости), стало возможно проведение уточнений косвенными средствами. Таким образом, опрос Международной миграционной организации (ММО), проведенный московской миссией среди мигрантов, привел к интересным результатам. На один из вопросов опроса, проведенного представителями миссии среди 900 респондентов-мигрантов, – «Что является основным следствием нерегистрации?», – был дан следующий ответ: «Трудности с работой» [2, с. 125–126]. Такой ответ 60% респондентов выявил, что основной причиной миграции в Россию является поиск работы [2, с. 125–126].

Среди тех, кто выехал в Россию с Южного Кавказа, были и представители других категорий. К ним можно отнести тех, кто уехал получать образование или на лечение, в туристических целях, на постоянное жительство, или тех, кто использовал Россию в качестве транзита для переезда в западные страны и т.д. Согласно опросу, проведенному газетой «Коммерсант» в 12 регионах России, в период с 2001 по 2002 год 90% тех, кто уехал в Россию на работу, были трудящимися-мигрантами, причем мигранты с Южного Кавказа занимали ведущее место, а уменьшения этой тенденции не наблюдается до сих пор [9].

Основная часть незаконных и нелегальных иммигрантов занята в сфере, связанной с теневой экономикой, криминальным бизнесом, в сфе-

рах, запрещенных законом, торговле оружием, людьми, наркоторговлей и так далее. Кавказские иммигранты, занимающиеся такой трудовой деятельностью, входят в реальный рынок труда без регистрации, в результате чего работодатели уклоняются от уплаты налогов и платежей в органы социального обеспечения. Согласно российскому законодательству только граждане Беларуси имеют право въезжать и выезжать в Россию без визы. С другой стороны, среди легальных мигрантов есть люди, которые занимаются незаконной деятельностью. В таком огромном пространстве, как Россия, очень трудно контролировать данный процесс.

Согласно статистическим данным, полученным представителями Международной миграционной организации, в 2001 году российские органы власти разрешили заниматься трудовой деятельностью лишь 283 000 мигрантов, хотя в том же году в России число мигрантов, занимающихся трудовой деятельностью, согласно неофициальной статистике было свыше 1,5 миллиона человек [2, с. 128]. В 2011 году российское правительство разрешило заниматься трудовой деятельностью 574 000 мигрантов, хотя общее количество нелегально работающих мигрантов в том же году по неофициальным данным составляло около 5 миллионов человек. Среди них особое место занимали жители Кавказа, большинство которых занимается предпринимательской и трудовой деятельностью в сфере общественного питания [10].

Одним из важных аспектов миграции с Южного Кавказа в Россию была также большая потребность в дешевой рабочей силе в России. Согласно статистическим данным основной проблемой в российской экономике в период с 2000 по 2010 год был недостаток рабочей силы. Таким образом, дефицит рабочей силы повысился с 6% до 27% [11, с. 31]. В сложившейся ситуации начал расширяться приток мигрантов с Южного Кавказа как региона, наиболее близкого к России.

Существовали разные причины для миграции в Россию из республик Южного Кавказа. Как известно, в первые годы независимости социально-экономическая ситуация в регионе резко ухудшилась, инфляция стала глубже, деньги обесценились, а безработица и нищета достигли предела. Тот факт, что Азербайджан и Грузия находились в водовороте этнополитических конфликтов, борьба за власть во всех трех республиках Южного Кавказа и столкновения геополитических и энергетических интересов великих государств в регионе заставили людей искать способы защитить свою жизнь и свои семьи.

Выход был в том, чтобы эмигрировать из этих стран, и одним из основных направлений такой миграции была Россия. По данным переписи 2011 года в России население страны сократи-

лось до 142,9 млн человек [12]. Возникший недостаток в рабочей силе восполнили миграционные процессы. Таким образом, в 1992–2012 гг. приток мигрантов в Россию составил 6,9 млн человек, а по неофициальным данным этот показатель превысил 8 млн человек, из которых 158 000 были грузинскими мигрантами [2, с. 16–17].

Согласно статистике азербайджанские мигранты занимают третье место после украинских и узбекских мигрантов. По словам руководителя Федеральной миграционной службы России К. Рамадовского, согласно статистике в 2010 году в Россию из Азербайджана прибыло 500 000 иммигрантов, из которых только 22 306 человек были зарегистрированы [13]. На наш взгляд, несмотря на завышенные цифры, эти показатели близки к реальной картине. Согласно заявлению председателя Государственного комитета по работе с диаспорой Азербайджана Н. Ибрагимова от 5 июля 2012 года, если в 1989 году в России проживало и работало 335 тысяч азербайджанцев, то в 2012 году их число достигло 2,5 миллиона. Они проявляют деятельность в различных отраслях экономики [14]. Из-за отсутствия статистических данных трудно уточнить, сколько человек из них являлись сезонными мигрантами, а сколько были заняты на постоянной работе.

Аналогичная ситуация с некоторыми различиями наблюдается и в Армении. Согласно статистике в 1996 году в Армении проживало 3,55 миллиона населения, из которых 1,3 миллиона жили в Ереване [15, с. 33]. Согласно мнению армянских авторов тех, кто покинул Армению по понятным причинам, можно разделить на 4 группы: постоянные, сезонные, долгосрочные и мигранты, уехавшие получать образование. Миграция была в основном из районов Ширак, Гехаркун, Арагасот и Тавуш. В сложившейся ситуации армянская оппозиция была тревогу, что «если миграция не будет предотвращена, в результате этих процессов в Армении останутся только женские деревни» [16].

Статистика показывает, что в период с 2000 по 2004 год миграция из Армении и Грузии в Россию, особенно в Москву, сократилась. Если в 2000 году из Армении в Москву легально прибыло всего 2 567 человек, то в 2004 году эта цифра снизилась до 357 [17]. По мнению аналитиков, уменьшение притока армянского населения в Россию было обусловлено Законом «О гражданстве и правовом положении иностранцев», принятым 31 мая 2002 года в Российской Федерации. Закон установил ряд ограничительных требований для иммигрантов, прибывших в Россию, а также сократил пребывание иммигрантов в России на 90 дней. После вступления Армении в Евразийский экономический союз 2 января 2015 года армянам были предоставлены некоторые привилегии [18].

Следующая волна миграции в Россию началась с середины 2004 года. Таким образом, в период с 2004 по 2006 год миграция из Армении в Россию увеличилась в 4,8 раза, из Грузии – в 1,9 раза. В 2008 году число армянских мигрантов достигло 1,2 миллиона человек. Анализ показывает, что выбор России армянскими мигрантами в основном связан с территориальной близостью, наличием армянской диаспоры в России, членством Армении в Европейском экономическом союзе и их «особыми» отношениями с Россией. Несмотря на указанные факторы, в 2009–2011 годах миграция из Армении в Россию вновь ослабла, что было связано с влиянием глобального экономического кризиса 2008–2011 гг. на Россию [19].

С другой стороны, начала проявляться тенденция, согласно которой мигранты из Азербайджана, Грузии и Армении предпочитали жить и заниматься трудовой деятельностью в провинциальных городах и селах России, нежели в Москве. На такое перемещение указывают статистические данные, полученные в процессе исследования. На наш взгляд, на эту тенденцию особенно повлиял мировой экономический кризис 2008–2011 гг. В результате этого кризиса условия жизни в России ухудшались. Хотя цены на основные потребительские товары выросли, существенных изменений в заработной плате не произошло. Наряду с этим 40% участников социального опроса, проводимого в Армении 4 апреля 2013 года, заявили, что они хотят покинуть страну и переехать в другие страны, особенно в Россию [20].

Аналогичное отношение к проблеме также показал социальный опрос Ассоциации социологов Армении от 17 июня 2013 года. Таким образом, половина населения Еревана выразила готовность эмигрировать, а 52% опрошенной молодежи заявили, что они хотят покинуть Армению. Председатель ассоциации Г. Пагосян, подводя итоги опроса, отметил, что не все опрошенные в состоянии немедленно покинуть страну. Однако миграция из Армении растет, что не обещает хорошего будущего этой стране. По мнению автора, главное желание потенциальных мигрантов – получить хорошее место работы и перспективность, жить в справедливом обществе и улучшить условия своей жизни [20].

Армянские средства массовой информации давно анализируют риски, которые миграция может принести стране. Армянская пресса, анализируя проблемы периода власти бывшего президента Л. Тер-Петросяна, охарактеризовала внутреннюю политику правительства Армении как «политику неарменизации». Если этот процесс будет продолжительным, то согласно статистике ООН в Армении к 2025–2050 годам в лучшем случае останется 1,5–2 млн. армянского населения [21]. По данным, предоставленным российской

газетой «Коммерсант», после 1995 года Армению покинули 1,2 миллиона человек, среди которых наряду с армянами были и русские [22]. Данная ситуация продолжалась и в последующие годы.

Темпы роста миграционных потоков из республик Южного Кавказа в Россию также были отражены в данных российских статистических органов. По результатам переписи 2010 года в России проживало более 180 народов и этносов, представляющих все народы, населяющие СНГ [23, с. 16].

Согласно статистике 2010 года 0,86% (1182388) жителей России составляют армяне [23, с. 16]. Каждый день 200 человек пересекают армяно-грузинскую границу, поэтому мы должны прийти к уточнению данной статистики. Отметим, что после 1991 года число армян, покинувших Грузию и переехавших в Россию, превысило 100 000 человек [25, с. 46].

По результатам переписи 2002 года число грузин, проживающих в России, составляет более 200 000 человек, а по неофициальным данным – от 400 000 до 1 миллиона человек [26]. В отличие от армян, грузины также эмигрировали в Украину и Прибалтийские страны. Грузинское население также проживает на территории Турции, Греции, Бельгии, в Нидерландах, Франции и Германии. В отличие от мигрантов из Азербайджана и Армении в Россию, в грузино-российских отношениях существует пара «эмиграция – иммиграция», поскольку постоянный характер носит как миграция из Грузии в Россию, так и миграция из России в Грузию. В целом, по данным интернета, общее количество мигрантов в мире, прибывших из Грузии, составляет 840 000 [27]. Именно в результате миграции не наблюдается значительного увеличения населения Грузии. Таким образом, согласно переписи 1989 года в Грузии общая численность населения составляла 5,5 миллиона человек, из которых 3,8 миллиона составляли грузины [28, с. 31]. Согласно статистике 2008 года население Грузии сократилось до 4,4 миллиона человек, из которых 3,3 миллиона были грузинами. Так, в период с 1989 по 2008 год 1,1 миллиона человек покинули страну. Большинство из этих людей представлено грузинами. Они эмигрировали в основном в Россию. Если в период существования СССР в Грузии проживало 400 000 русских, в настоящее время их число приближается к 26 500 человек (2014) [28].

Согласно статистическим данным население Грузии к 2018 году составляло чуть более 3,8 млн. (однако по сравнению с предыдущим годом оно сократилось на 47 000 человек), а сейчас приближается к 3 789 000 человек.

Таким образом, 87% населения страны составляют грузины. В 2014 году число грузин составляло 3 225 000 человек (86,8%), при этом 1,6 миллиона

грузинских иммигрантов проживали за границей, что составляло 26% грузин в стране [29]. Если принять во внимание, что иммиграция играет значительную политическую, экономическую и геополитическую роль в политической жизни Южного Кавказа в целом, то глобальные последствия этого процесса еще впереди.

Выводы. Подводя итог, автор отмечает, что миграционные процессы, происходящие на постсоветском пространстве в современный период, носят сезонный или постоянный характер. Сезонная миграция, как правило, была направлена в Россию из Азербайджана, Грузии и Армении. Согласно статистическим данным за 1999–2001 годы число людей, прибывающих и покидающих Россию по различным причинам в течение этого периода, в среднем составляло более 2 миллионов человек за год.

В статье объясняется переселение граждан Южного Кавказа в Россию множеством экономических ресурсов и рабочих мест в этой стране. В статье также отмечается, что кавказские иммигранты, занимающиеся теневой трудовой деятельностью, входят в реальный рынок труда без регистрации, без профессионально-технической подготовки, в результате чего работодатели уклоняются от уплаты налогов и платежей в органы социального обеспечения.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Эмиграция и репатриация в России / В.А. Ионцев, Н.М. Лебедева, В.М. Назаров, А.В. Окорков. Москва : Попечительство о нуждах российских репатриантов, 2001. 607 с.
2. Миграции в Россию с Южного Кавказа. URL: <http://xn--80aa2bkafhg.xn--p1ai/article.php?nid=5362>.
3. Мигранты из Армении в России. URL: <https://www.migration-patent.ru/migranty-iz-armenii/>.
4. Ağayev R. Demografik tarazlığın pozulması yeni problemlər yaradır. *Ayna qəz.* 1997. 23 dekabr.
5. Осадчая Г.И. Миграция из Армении и Грузии в столичный мегаполис. *Социологические исследования.* 2014. № 12. С. 31–36 с.
6. Население России. *Википедия: свободная энциклопедия.* URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%B0%D1%81%D0%B5%D0%B%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5_%D0%A0%D0%BE%D1%81%D1%81%D0%B8%D0%B8.
7. Статистика миграции в России: политический анализ. *Коммерсант.* 6 июня 2003 г.
8. Abdullayev F. Müasir Azərbaycan dövlətinin miqrasiya siyasəti və beynəlxalq əməkdaşlıq. В. : Elm və Təhsil. 2009. 328 s.
9. Тухашвили М. Миграция населения Грузии. Тбилиси : Лампарт, 1996. 276 с. С. 31.
10. Əhali yerdəyişməsi qanunu, yoxsa ehtiyacdan doğan miqrasiya... *Ekpress qəz.* 2011. 14 noyabr.
11. По миру насчитали 840 000 мигрантов из Грузии. URL: <https://www.geomigrant.com/>.
12. Уменьшение населения России: в чем проблема. *Российская газета.* 24 декабря 2011 г.

13. Численность и темпы миграции в России не снижаются. *Русский вестник*. 14 февраля 2011 г.

14. Rusiyada yaşayan azərbaycanlıların statistikasi. URL: <http://1nevs.az/society/20120705111436554.html>.

15. Статистика трудовых мигрантов уточняется. *Аргументы и Факты*. 2 июля 1998 г.

16. Миграция из Армении – угроза депопуляции, «белый геноцид». URL: <http://russia-armenia.info/node/1733>.

17. Трудовая миграция в Армении. URL: https://otherreferats.allbest.ru/sociology/00016572_0.html.

18. Закон РФ о мигрантах из Армении и порядок их въезда в Россию в рамках таможенного союза. *Голос Армении*. 2015, 13 января.

19. Миграция из Армении приводит к образованию женских деревень. URL: <https://inosmi.ru/caucasus/20110811/173213904.html>.

20. Миграция и миграционная политика государства. *Независимая газета*. 21 ноября 2001 г.

21. Миграция и демографический кризис в России / под ред. Ж.А. Зайончковского, Е.В. Тьюкановского. Москва : Роскомстат, 2010. 224 с.

22. Страны мира : справочник. Москва : Интеркнига, 1996. 566 с.

23. Миграционные процессы в России / под ред. В.В. Локосова и Л.Л. Рыбаковского. Москва : Эконинформ, 2014. 128 с.

24. Население России за 100 лет (1897–1997). Москва : Прогресс, 1998, 386 с.

25. Страны мира : справочник. Москва : Наука, 1991, 46 с.

26. Незаконная миграция в России: современное состояние. *Независимая газета*. 16 февраля 2003 г.

27. Результаты опроса среди трудовых мигрантов в России. *Коммерсант*. 24 января 2013 г.

28. Население Грузии. Википедия: свободная энциклопедия. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%B0%D1%81%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5_%D0%93%D1%80%D1%83%D0%B7%D0%B8%D0%B8.

29. Население Грузии на 2019 URL: <https://countrymeters.info/ru/Georgia>.

6. Naseleniye Rossii. Vikipediya (2021) [Population of Russia. Wikipedia] / https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%B0%D1%81%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5_%D0%A0%D0%BE%D1%81%D1%81%D0%B8%D0%B8

7. Statistika migratsii v Rossii: politicheskiy analiz. (2003) [Migration statistics in Russia: political analysis. *Gaz. Kommersant*], *Gaz. Kommersant*, 6 iyunya.

8. Abdullayev, F. (2009) Abdullayev, F. [Migration policy of the modern Azerbaijani state and international cooperation]. *Müasir Azərbaycan dövlətinin miqrasiya siyasəti və beynəlxalq əməkdaşlıq*. B.: Elm və Təhsil, 2009, 328 s.

9. Tukhashvili, M. (1996) Tukhashvili, M. [Migration of the population of Georgia. Tbilisi: Lampart], *Migratsiya naseleniya Gruzii*. Tbilisi : Lampart, s. 31 (276 s.)

10. Əhali yerdəyişməsi qanunu, yoxsa ehtiyacdan doğan miqrasiya (2011) [The law of population displacement, or migration arising out of necessity... *Express n/p*] *Ekpress qəz.*, 14 noyabr.

11. По miru naschitali 840,000 migrantov iz Gruzii (2021) [Around the world, 840,000 migrants from Georgia were counted]. <https://www.geomigrant.com/2018/03/10/по-миру-насчитали-840-000-мигрантов-из-грузии/>.

12. Umen'sheniye naseleniya Rossii: v chem problema. (2011) [Decrease in the population of Russia: what is the problem. *Rossiyskaya Gazeta*], *Rossiyskaya gazeta*, 24 dekabrya.

13. Chislennost' i tempy migratsii v Rossii ne snizhayutsya (2011) [The number and rates of migration in Russia are not decreasing] *Russkiy vestnik*, 14 fevralya.

14. Rusiyada yaşayan azərbaycanlıların statistikasi. (2021) [Statistics of Azerbaijanis living in Russia], <http://1nevs.az/society/20120705111436554.html>

15. Statistika trudovykh migrantov utochnyayetsya. (1998), [The statistics of labor migrants is being updated. *Gaz. Arguments and Facts*], *Gaz. Argumenty i Fakty*, 2 iyulya 1998 g.

16. Migratsiya iz Armenii – угроза depopulyatsii, “belyy genotsid” (2021) [Migration from Armenia - the threat of depopulation, “white genocide”] <http://russia-armenia.info/node/1733>

17. Trudovaya migratsiya v Armenii. Stat'ya (2021) [Labor migration in Armenia. Article]. https://otherreferats.allbest.ru/sociology/00016572_0.html.

18. Zakon RF o migrantakh iz Armenii i poryadok ikh v'yezda v Rossiyu v ramkakh tamozhennogo soyuza (2015) [Law of the Russian Federation on migrants from Armenia and the procedure for their entry into Russia within the framework of the customs union]. *Gaz. Golos Armenii*, 13 yanvarya.

19. Migratsiya iz Armenii privodit k obrazovaniyu zhenskikh dereven' (2021) [Migration from Armenia leads to the formation of women's villages] / <https://inosmi.ru/caucasus/20110811/173213904.html>.

20. Migratsiya i migratsionnaya politika gosudarstva. (2001) [Migration and migration policy of the state. *Nezavisimaya Gazeta*], *Nezavisimaya gazeta*, 21 noyabrya.

21. Zayonchkovsky, Zh.A. Tyukanovsky, E.V. (2010) Zayonchkovsky, Zh.A., Tyukanovsky, E.V. (Ed) [Migration and the demographic crisis in Russia], *Migratsiya i*

REFERENCES:

1. Iontsev, V.A., Lebedeva, N.M., Nazarov, V.M., Okorokov, A.V. (2001) [Emigration and repatriation in Russia. M. : Trusteeship for the needs of Russian Repatriates] *Emigratsiya i repatriatsiya v Rossii*. M. : Ppochitel'stvo o nuzhdakh Rossiyskikh Repatriantov, 607 s.

2. Migratsii v Rossiyu s Yuzhnogo Kavkaza (2021) [Migration to Russia from the South Caucasus] <http://xn--80aa2bkafhg.xn--p1ai/article.php?nid=5362>.

3. Migranty iz Armenii v Rossii (2021) [Migrants from Armenia to Russia] / <https://www.migration-patent.ru/migranty-iz-armenii/>.

4. Ağayev, R. (1997), Agayev, R. [Demographic imbalance creates new problems], *Demoqrafik tarazlığın pozulması yeni problemlər yaradır*. *Ayna qəz.*, 23 dekabr.

5. Osadchaya, G.I. (2014) Osadchaya, G.I. [Migration from Armenia and Georgia to the metropolitan metropolis // *Journal. Sociological research*], *Migratsiya iz Armenii i Gruzii v stolichnyy megapolis // Zhurn. Sotsiologicheskiye issledovaniya*, 2014, № 12, 31–36 s.

demograficheskiy krizis v Rossii M. : Roskomstat, 224 s.

22. Strany mira. Spravochnik (1996) [Countries of the world. Directory. M. : Interkniga], M. : Interkniga, 566 s.

23. Lokossova, V.V. i Rybakovskogo, L.L. (2014) Lokossova, V.V. and Rybakovsky, L.L. (Ed) [Migration Processes in Russia] Migratsionnyye protsessy v Rossii. M. : Ekoninform, 128 s.

24. Naseleniye Rossii za 100 let (1897-1997) (1998) [Population of Russia for 100 years (1897-1997)]. M. : Progress, 386 s.

25. Strany mira. (1991) [Countries of the world. Ref. Moscow : Nauka], M. : Nauka, 46 s.

26. Nezakonnaya migratsiya v Rossii: sovremennoye sostoyaniye. (2003) [Illegal migration in Russia: current state. Nezavisimaya Gazeta], Nezavisimaya gazeta, 16 fevralya.

27. Rezul'taty oprosa sredey trudovykh migrantov v Rossii. (2013) [Results of a survey of the environment of labor migrants in Russia. Gaz. Kommersant], Gaz. Kommersant, 24 yanvarya.

28. Naseleniye Gruzii. Vikipediya (2021) [Population of Georgia. Wikipedia] /https://ru.wikipedia.org/wiki/Население_Грузии.

29. Naseleniye Gruzii na 2019 sostavlyayet chislennoy (2021) [The population of Georgia for 2019 is the number] / <https://countrymeters.info/ru/Georgia>.

Міграційні процеси на Південному Кавказі в сучасний період: науково-політологічний аналіз

Рзаханов Расим Назим оглу

дисертант кафедри міжнародних відносин на здобуття ступеня доктора філософії

Бакинського Державного університету вул. 3. Халилова, 23, Баку, Азербайджан

Мета статті – проаналізувати деякі аспекти міграційних процесів на Південному Кавказі в сучасний період. Зазначається, що міграційні процеси з 1990-х років ХХ століття на пострадянському просторі стали набувати нового змісту та значення. Наголошується, що на великій території великої держави, що розвалилася, де постійно відбувалися внутрішньосоюзні міграційні процеси, основним напрямом міграції з Азербайджану, Грузії та Вірменії була Росія. А міграція з Росії в ці республіки переважно була пов'язана з сектором послуг та військово-промисловим комплексом. Методичною основою дослідження є такі методи: статистичний, картографічний, історичний, порівняльний, моделювання, типологічне групування.

Наукова новизна дослідження полягає в такому: вперше була зроблена спроба детально дослідити регіональні особливості міграційних процесів на Південному Кавказі за районами, зонами та регіонами, що дозволило сформулювати основні напрями регіональної міграційної політики; на основі порівняльного аналізу були показані зміни демографічної ситуації у регіоні; з урахуванням міграційних тенденцій був складений прогноз динаміки чисельності населення на середньострокову перспективу у кожній країні регіону.

Підсумовуючи, автор зазначає, що міграційні процеси, що відбуваються на пострадянському просторі в сучасний період, мають сезонний чи постійний характер. Сезонна міграція, як правило, була спрямована до Росії з Азербайджану, Грузії та Вірменії. Згідно зі статистичними даними за 1999–2001 роки, кількість людей, які прибувають і залишають Росію з різних причин протягом цього періоду, в середньому становила понад 2 мільйони людей на рік.

Стаття обґрунтовує переселення жителів Південного Кавказу в Росію через безліч економічних ресурсів та робочих місць у цій країні. У статті також зазначається, що кавказькі іммігранти, які займаються тіньовою трудовою діяльністю, входять до реального ринку праці без реєстрації, без професійно-технічної підготовки, внаслідок чого роботодавці ухиляються від сплати податків та платежів до органів соціального забезпечення.

Ключові слова: міграція, міграційна політика, Південний Кавказ, Росія, пострадянський простір, рух населення, нелегальна міграція, перепис, преса, демографія, конфлікт.

Migration processes in the South Caucasus: scientific and political analysis

Rzakhanov Rasim Nazim oglu

Ph.D. Student at the Department
of International Relations
Baku State University
Z. Khalilova str., 23, Baku, Azerbaijan

The purpose of the article is to analyze some aspects of migration processes in the South Caucasus in the modern period. It is noted that since the 1990s, migration processes in the post-Soviet space have begun to acquire new content and significance. It is emphasized that on the vast territory of the collapsed great power, where intra-union migration processes constantly took place, Russia was the main direction of migration from Azerbaijan, Georgia and Armenia. And migration from Russia to these republics was mainly associated with the service sector and military-industrial complexes.

Research methods and methodologies. The methodological basis of the research is the following methods: statistical, cartographic, historical, comparative, modeling, typological grouping

The scientific novelty of the research is as follows: for the first time, an attempt was made to study in detail the regional features of migration processes in the South Caucasus by regions, zones and regions, which made it possible to formulate the main directions of regional migration policy; show the changes in the demographic situation in the region on the basis of a comparative analysis; taking into account migration trends, a forecast of population dynamics for the medium term was made for each country in the region.

Conclusions. Summing up, the author notes that the migration processes taking place in the post-Soviet space in the modern period are seasonal or permanent. Seasonal migration was usually directed to Russia from Azerbaijan, Georgia and Armenia. According to statistics for 1999-2001, the number of people arriving and leaving Russia for various reasons during this period averaged over 2 million people per year.

The article substantiates the resettlement of the citizens of the South Caucasus to Russia due to the many economic resources and jobs in this country. The article also notes that Caucasian immigrants engaged in shadow labor activities enter the real labor market without registration, without prof.-tech. Training, resulting in employers evading taxes and social security payments.

Key words: migration, migration policy, South Caucasus, Russia, post-Soviet space, population displacement, illegal, census, press, demography, conflict.

Антикризова діяльність політичних партій: трансформація в сучасній Україні й світі

УДК 321.022

DOI <https://doi.org/10.24195/2414-9616.2021-6.10>

Романов Роман Олександрович
аспірант кафедри політології
Дніпровського національного
університету імені Олеся Гончара
просп. Гагаріна, 72, Дніпро, Україна

У статті розглядаються виклики процесів деінституалізації традиційних механізмів громадського представництва в умовах глобальних змін на національному рівні. Вивчено особливості антикризової ролі партій та її диференціації в публічній сфері з роллю урядів та парламентів, регіональних адміністрацій та місцевих громад. Встановлено вплив підвищення значення партій як акторів антикризової політики для формування їх нової ідентичності. З'ясовано специфіку антикризової діяльності державних установ та її залежність від їх відомчої підпорядкованості та вузького розуміння своїх функцій. У статті застосовуються такі фахові методи сучасних політичних наук: ретроспективний підхід для встановлення особливостей антикризової позиції політичних партій як історичного явища; порівняльний аналіз для порівняння значення та впливу політичних партій та інших суб'єктів політичної антикризової діяльності. Загальнонаукові методи включають індуктивний підхід та логічний синтез. Вони допомагають визначити значення сучасних партій як елементів антикризових стратегій на національному рівні. Увага приділяється особливостям стратегічної перспективи антикризового аналізу та ускладненню встановлення профілю партійної діяльності, який здатний підвищити антикризове значення політичних сил. Розглядається значення альтернатив інституційної ролі партій в рамках постійної зміни обставин та нових політичних подій. Встановлено специфіку трансформаційної природи багатьох політичних систем та її впливу на стратегічні пріоритети розвитку політичних партій. Доведено, що стан та засоби просування партійних антикризових пропозицій в кожній країні залежить від особливостей соціально-політичного представництва. Встановлено, що наявність непрофільних політичних акторів як учасників соціального представництва на сучасному етапі створює для політичних партій конкурентне середовище. Розкрито значення груп інтересів як конкурентів політичних партій в антикризовій діяльності. З'ясовано, що серйозним викликом для антикризового амплуа політичних партій слід вважати антидемократичні тенденції парламентаризму окремих країн. Доведено, що вектором діяльності сучасних політичних партій має стати генерування антикризових політичних пропозицій як у контексті діяльності публічної влади, так і в експертному середовищі.

Ключові слова: політичні партії, антикризова політика, інституційна роль, політична криза, антикризова платформа, політичні альтернативи прийняття рішень.

Вступ. Політичні партії у сучасний період переживають процеси зміни інституційної ідентичності. В умовах глобальних викликів на національному рівні даються взнаки процеси деінституалізації традиційних механізмів громадського представництва. Зв'язок між соціальними групами й економічними гравцями та політичними процесами національного рівня певною мірою втрачається.

Одним із значущих елементів відновлення ролі політичних партій у прийнятті стратегічних рішень є антикризова політика (див.: А. Яскевич [10]). Вона дає можливість проявити себе тим політичним силам, які здатні запропонувати кожному конкретному суспільству адаптаційні заходи з урахуванням інтересів і потреб індивідів та основних соціально-демографічних і майнових груп. У ситуації коронавірусної пандемії антикризові пропозиції в програмах політичних партій – це шлях до консолідації суспільства, яке перебуває в депресивному стані, втрачає внутрішню інтеграцію та орієнтири соціального розвитку.

У сучасній Україні антикризові програми та діяльність політичних партій здійснюються в рамках взаємодії в державній інституційній структурі. У зв'язку з цим антикризова роль партій поступається в публічній сфері ролі урядів та пар-

ламентів, регіональних адміністрацій та місцевих громад. З огляду на це актуалізується питання підвищення значення партій як акторів антикризової політики та формування їх нової інституційної ідентичності.

У рамках аналізу наявних публікацій доцільно зауважити, що інституційні форми запобігання політичним кризам на макрополітичному рівні привертають увагу низки вітчизняних науковців. Зокрема, Т. Астахова вивчає політичні партії в системі інститутів громадянського суспільства в конституційно-правовому аспекті [1], Л. Гонюкова аналізує політичні партії як суб'єктивні чинники державно-політичної кризи [2], В. Донець висвітлює політичний дискурс опозиційної та правлячої партій в Іспанії в період економічної кризи [3], Н. Колісніченко встановлює значення політичних партій як основного інституційного каналу рекрутування та підготовки суб'єктів політичної діяльності [5]. Однак на сучасному етапі необхідно звернути увагу на антикризову роль політичних партій в контексті включення політичних сил до сучасних механізмів впливу на кризову ситуацію, а також у більш широкому міжпредметному контексті взаємодії антикризових політичних інституцій.

Мета та завдання. Метою статті є встановлення антикризової ідентичності сучасних політичних партій. Завданням статті є ідентифікація механізмів висунення антикризових пропозицій з боку сучасних політичних сил.

Методи дослідження. У статті застосовуються такі фахові методи сучасних політичних наук: ретроспективний підхід для встановлення особливостей антикризової позиції політичних партій як історичного явища; порівняльний аналіз для порівняння значення та впливу політичних партій та інших суб'єктів політичної антикризової діяльності. Загальнонаукові методи включають індуктивний підхід та логічний синтез.

Результати. На сучасному етапі роль політичних партій в розробці антикризових стратегій держави є досить підпорядкованою. Партії є залежними від виконавчих інституцій у контексті рутинного бюрократичного функціонування. Відповідно до цього антикризова діяльність державних установ залежить від їх відомчої підпорядкованості та вузького розуміння своїх функцій. Українські вчені Н. Соколова, А. Герасименко, Ю. Маковська пояснення високої ефективності в подоланні кризових явищ знаходять у «застосуванні потенціалів державно-приватного партнерства в інфраструктурі господарчого комплексу. В умовах економічної системи, що склалась в Україні, держава відповідає за міську і транспортну інфраструктуру, за охорону здоров'я, освіту і соціальне забезпечення, безпеку і правопорядок, оборону, геологорозвідку. У перерахованих галузях у держави є безліч повноважень й інструментів управління. Водночас є великий попит на підвищення якості послуг держави й ефективності їх надання. З огляду на розміри вказаних галузей відновлення в них розвитку є важливим фактором для подолання кризи. Через це попит на державно-приватне партнерство саме в інфраструктурній сфері може бути дуже істотним» [9, с. 554]. Отже, в сучасних умовах вагомими є чинники ініціативності й широкої полідисциплінарності як кваліфікаційні вимоги для учасників антикризових обговорень та прийняття рішень.

Антикризові програми сучасних політичних партій іноді виступають «заручниками» ідеологічних традицій, які склалися багато десятиліть тому. Це значно звужує стратегічні перспективи антикризового аналізу та ускладнює пошук профілю партійної діяльності, який здатний підвищити антикризове значення політичних сил. Українські науковці відзначають стан невідповідності ідейних засад політичних партій та завдань суспільства як ідеологічну кризу. М. Примуш, встановлюючи зміст процесів гібридизації політичної ідеології, справедливо вказує: «Ця тенденція притаманна не тільки Україні, а й іншим країнам пострадянського простору. Здійснивши шлях трансформації від тоталітарної системи до демократичного розвитку,

пострадянський простір зіткнувся з дуже складною та специфічною проблемою – повільними темпами модернізації політичних інститутів. Це призвело до того, що на ментальному рівні населення України та інших пострадянських держав на практиці виявилось неготовим до прийняття ліберальних цінностей, що призвело до виникнення суспільно-політичного замовлення на сильного лідера» [8, с. 199]. Це ще більше ускладнює ситуацію для партій в сучасній Україні.

Складність співвідношення глобальних та національних викликів для партійної системи полягає в можливості ідентифікувати свою перспективну інституційну роль у рамках постійної зміни обставин та нових політичних подій. Це змушує політичні сили шукати гнучкі форми ідейного самовираження для пошуку близькості з уявленнями та станом свідомості громадян. Це породжує еkleктику та гібридизацію політичного спектру. М. Примуш слушно відзначає, що прихований вплив гібридизації полягає в тому, що «політична партія, яка перебуває у владі, трансформує свої ідеологічні погляди залежно від електоральних симпатій. Однак не можна говорити, що партія повинна завжди стояти на позиціях конкретної ідеології. Крім того, сучасні тенденції глобалізації вимагають від партій створення більш універсальної ідеології, яка стоїть на позиціях толерантності, антисемітизму, соціальної захищеності громадян» [8, с. 200].

Трансформаційна природа багатьох політичних систем впливає на стратегічні пріоритети політичних партій. Інтеграція до реалій політичної демократії змушує партії мімікрувати та приховувати власні прагнення й справжні цілі. При цьому необхідно декларувати лояльність до демократичних цінностей, чого вимагає обговорення антикризових програм і стратегій на рівні публічної суспільної дискусії. М. Примуш зазначає: «Ідеологічна криза не тільки стосується нездатності політичних партій запропонувати соціуму певний ідеологічно-ціннісний ідеал, а ще й характеризується відсутністю у них чіткого розуміння фундаментального положення демократії – захисту прав громадян» [5, с. 201].

Стан та засоби просування партійних антикризових пропозицій в кожній країні залежать від особливостей соціально-політичного представництва. Якщо партії мають виразне амплуа представників певних соціальних політичних та соціальних груп, то їх антикризові пропозиції мають захищати інтереси означених спільнот. Однак це може коригуватися на рівні макрополітичних важелів представництва. Д. Медяник слушно вказує, що «у сучасних демократіях безпосередня взаємодія між групами інтересів та органами державної влади відбувається, як правило, у формі консультацій. Різні дорадчі ради, комітети і комісії діють практично при всіх федеральних відомствах. Більшість поді-

бних структур зосереджена при міністерствах економіки та праці. Дорадчі органи інституціоналізують відносини між групами інтересів і державною адміністрацією, на постійній основі забезпечуючи і регулюючи участь фінансово-промислових груп в процесі політичного волеформування» [6, с. 227].

Наявність непрофільних політичних акторів як учасників соціального представництва на сучасному етапі створює для політичних партій конкурентне середовище та можливості убезпечити їхнє становище. Ці обставини у період пандемії та глобальної економічної кризи вимагають якнайшвидшого пристосування до нових реалій. Д. Медяник зазначає: «В цілому можна констатувати, що в «старих» демократіях основною проблемою сучасного представництва є оновлення демократичного представництва та доповнення політичного представництва інтересів громадян неполітичним, інституційного – неінституціональним» [6, с. 228].

Виразними конкурентами політичних партій в антикризовій діяльності є групи інтересів. Вони прагнуть просувати свої рішення в рамках антикризової політики. Ці рішення відрізняються від партійних пропозицій неpubлічністю та фокусуванням уваги на корпоративних інтересах. Д. Медяник аргументовано стверджує, що «природною реакцією груп інтересів на «вакуум партійності» було їх прагнення самим заповнити вакуум, наблизитися до політичної влади і вирішувати ті завдання, якими в принципі повинні займатися партії. На цьому шляху вони самі неминуче набували рис партій, причому часто свідомо йшли на «партизацію» своєї діяльності» [6, с. 228].

Серйозним викликом для антикризового ампула політичних партій слід вважати антидемократичні тенденції парламентаризму окремих країн. Непропорційність представництва та зловживання статусом правлячих партій істотно звужує можливості рівного представництва. Т. Костюк слушно зазначає, що «криза політичних партій не могла не позначитися на інституті парламенту. Зокрема, істотний вплив на політичну репрезентацію мали антидемократичні тенденції, що мали місце в партійних організаціях. Особливо такі тенденції виявляються тоді, коли потрібно домогтися певного результату» [5, с. 26].

Стратегічне планування результатів електоральної кампанії з боку найвищих політичних еліт також не сприяє висуванню дієвих та результативних антикризових пропозицій. Однак такий стан є ресурсом для протестних та опозиційних політичних сил в розгортанні критики правих політичних сил. Т. Костюк справедливо зауважує, що «електорат позбавлений можливості зробити раціональний, по-справжньому значущий вибір. Від дій виборців нічого не залежить, вони не приводять ні до яких наслідків: використання виборчої урни має

на меті регулювання відносної сили еліт, а зовсім не вчинення вибору між ними» [5, с. 27]. Отже, партії більше тяжіють до ролі чинників криз, ніж до ролі запобіжників криз.

Спроможність політичних партій представити антикризові альтернативи залежить від їх інтегрованості до традиційного порядку денного та лояльності до політичних еліт. Однак вузькокорпоративні механізми антикризової адаптації не лише не враховують інтереси значних соціальних верств, але й не забезпечують артикуляцію інтересів у публічній сфері. Політичні партії можуть домагатися публічної демонстрації кричущих невідповідностей електоральної демократії. Т. Костюк називає зниження кількості партійних членів, падіння довіри до партій, різке зниження виборчої активності громадян, зниження мобілізаційної ефективності старих організаційних форм діяльності симптомами партійної кризи. Вони зумовили більш корпоративний характер представництва. Демократія має низку властивостей, які характеризують її як імітаційну, де парламент виступає чимось на зразок обов'язкового протоколу. Це імітація інститутів і процедур [5, с. 28].

Світовий досвід представлення партійної позиції в конкурентних умовах показує, що громадяни здатні ідентифікувати справжні та приховані наміри політичних акторів. В. Донець слушно зауважує, що «партії змагаються в умовах відкритого інформаційного суспільства демократичної країни. Можливість впливу на громадську думку у них однакова. Більша увага приділяється об'єктивним вчинкам політиків, а не методам їх висвітлення для громадськості» [3, с. 283].

Інституційна роль політичних партій в рамках антикризової політики залежить від балансу можливостей центрів ухвалення політичних рішень. У рамках президентської республіки антикризові пропозиції політичних партій можуть ігноруватися президентом або прем'єр-міністром як основними центрами формування політичного порядку денного. М. Нурмухаметова зазначає: «Перехідний стан політичної системи закріплює за політичними партіями та інститутом глави держави діаметрально протилежні ролі та функції, але водночас виконання функціональних обов'язків цих інституцій багато в чому залежить від скоординованої дії законодавчої гілки влади, яка формується політичними партіями, та глави держави як гаранта виконання законів у державі» [7, с. 449].

Наявність авторитарного чинника впорядкування зусиль антикризового забезпечення спонукає партії, до виявлення позицій щодо усунення імовірної конфліктної взаємодії, яка може мати непередбачувані наслідки. Однак надто сильний контроль також звужує можливості широкого представництва політичних альтернатив. М. Нурмухаметова слушно актуалізує питання аналізу

ролі «контрольної функції виконання політичних рішень» не тільки у стосунках між гілками влади, а також у з'ясуванні інституції, яка має це здійснювати [5, с. 449]. Саме порівняльному аналізу вказаного аспекту будуть присвячені наші наступні наукові пошуки.

Таким чином, антикризове амплуа політичних партій залежить від їх місця в інституційній структурі прийняття рішень. Також грає роль їх ініціативність, креативність та адаптивність до мінливих умов. Кризові виклики виступають середовищем нових можливостей для модернізації партійних антикризових платформ та їх представлення у суспільстві.

Висновки. Таким чином, сучасні політичні партії здатні виступати потужними акторами антикризової політики. Водночас серйозним викликом є конкуренція в політичній публічній сфері з індивідуальними ідеологічними гравцями, а також децентралізованими мережними громадськими рухами. Зазначені актори значною мірою монополізують медіапростір. Вектором діяльності сучасних політичних партій має стати генерування антикризових політичних пропозицій як у контексті діяльності публічної влади, так і в експертному середовищі. Правлячі та опозиційні політичні сили мають формувати свої антикризові платформи на основі ретельного аналізу політичних альтернатив та співвідношення зовнішніх і внутрішніх загроз.

Сучасні українські політичні партії переважно виступають в ролі медіапроектів, орієнтованих на конкретні виборчі події. У зв'язку з цим їх стратегічна роль та антикризові пропозиції втрачаються. На часі перегляд ідеологічних та прагматичних засад вітчизняної партійної системи з точки зору кризового аналізу та прийняття рішень. Перспективою подальшого розгляду проблеми, порушеної в даній статті, є виокремлення алгоритмів політико-програмового забезпечення антикризової діяльності сучасних політичних партій.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Астахова Т.В. Політичні партії в системі інститутів громадянського суспільства: конституційно-правовий аспект. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. Вип. 64. С. 128–137.
2. Гонюкова Л.В. Політичні партії як суб'єктивні чинники державно-політичної кризи. *Теорія та практика державного управління*. 2008. Вип. 4. С. 17–24.
3. Донець В. Політичний дискурс опозиційної та правлячої партій в Іспанії в період економічної кризи. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2012. Вип. 104 (1). С. 283–284.
4. Колісніченко Н.М. Політичні партії як основний інституційний канал рекрутування та підготовки суб'єктів політичної діяльності. *Університетські наукові записки*. 2009. № 3. С. 261–267.
5. Костюк Т.О. Політична репрезентація в умовах кризи сучасних політичних партій. *Грані*. 2015. № 11 (1). С. 24–28.
6. Медяник Д.В. Правлячі політичні партії в умовах кризи системи політичного представництва. *Філософія і політологія в контексті сучасної культури*. 2012. Вип. 3. С. 226–232.
7. Нурмухаметова М.Г. Теоретичні аспекти ролей політичних партій та інституту глави держави у вирішенні політичних криз у перехідних суспільствах. *Політологічний вісник*. 2014. Вип. 73. С. 445–451.
8. Примуш М.В. Ідеологічна криза українських політичних партій. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія «Філософія, філософія права, політологія, соціологія». 2014. № 1. С. 195–202.
9. Соколова Н.М., Герасименко А.В., Маковська Ю.А. Досвід антикризового управління в умовах державно-приватного партнерства. *Управління проєктами, системний аналіз і логістика*. Серія «Технічна». 2012. Вип. 10. С. 552–556.
10. Яскевич А.Й. Програма Всеохоплюючої інституційної розбудови та європеїзація державного управління країн Східного партнерства. *Аналітика і влада*. 2012. № 6. С. 162–169.

REFERENCES:

1. Astakhova, T.V. (2012) Politychni partii v systemi instytutiv hromadianskoho suspilstva: konstytutsiino-pravovyi aspekt. Aktualni problemy derzhavy i prava. Vyp. 64. S. 128–137.
2. Honiukova, L.V. (2008) Politychni partii yak subiektyvni chynnyky derzhavno-politychnoi kryzy Teorii ta praktyka derzhavnoho upravlinnia. Vyp. 4. S. 17–24.
3. Donets, V. (2012) Politychni diskurs opozyttsiinoi ta pravliachoi partii v Ispanii v period ekonomichnoi kryzy. Aktualni problemy mizhnarodnykh vidnosyn. Vyp. 104 (1). S. 283–284.
4. Kolisnichenko, N.M. (2009) Politychni partii yak osnovnyi instytutsiyni kanal rekrutuvannia ta pidhotovky subiektiv politychnoi diialnosti Universytetski naukovy zapysky. № 3. S. 261–267.
5. Kostyuk, T.O. (2015) Politychna reprezentatsiia v umovakh kryzy suchasnykh politychnykh partii. Hrani. № 11(1). S. 24–28.
6. Medianyuk, D.V. (2012) Pravliachi politychni partii v umovakh kryzy systemy politychnoho predstavnytstva. Filosofii i politolohiia v konteksti suchasnoi kultury. Vyp. 3. S. 226–232.
7. Nurmukhometova, M. H. (2014) Teoretychni aspekty roli politychnykh partii ta instytutu hlavy derzhavy u vyrishenni politychnykh kryz u perekhidnykh suspilstvakh Politolohichniy visnyk. Vyp. 73. S. 445–451.
8. Prymush, M. V. (2014) Ideolohichna kryza ukrainskykh politychnykh partii. Visnyk Natsionalnoho universytetu "Iurydychna akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho". Serii: Filosofii, filosofii prava, politolohiia, sotsiolohiia. № 1. S. 195–202.
9. Sokolova, N.M., Herasyenko A.V., Makovska Yu.A. (2012) Dosvid antykryzovoho upravlinnia v umovakh derzhavno-pryvatnoho partnerstva Upravlinnia proektamy, systemnyi analiz i lohistyka. Tekhnichna serii. Vyp. 10. S. 552–556.
10. Iaskevych, A. Y. (2012) Prohrama Vseokhopliiuchoi instytutsiinoi rozbudovy ta yevropeizatsiia derzhavnoho upravlinnia krain Skhidnoho partnerstva Analitika i vlada. № 6. S. 162–169.

Anti-crisis activity of political parties: transformation in modern Ukraine and over the world

Romanov Roman Alexandrovich

Postgraduate Student at the Department
of Political Science
Oles Honchar Dnipro National University
Gagarina Ave., 72, Dnipro, Ukraine

The challenges of the processes of deinstitutionalization of traditional mechanisms of public representation in the context of global change at the national level are considered. The peculiarities of the anti-crisis role of parties and its differentiation in the public sphere with the role of governments and parliaments, regional administrations and local communities have been studied. The influence of increasing the importance of parties as actors of anti-crisis policy for the formation of their new identity has been established. The specifics of anti-crisis activity of state institutions and its dependence on their departmental subordination and narrow understanding of their functions are clarified. The article uses professional methods of modern political science. In particular, a retrospective approach (establishes the features of the anti-crisis position of political parties as a historical phenomenon), comparative analysis (compares the importance and influence of political parties and other actors in political anti-crisis activities). General scientific methods include inductive approach and logical synthesis. They help to define the importance of modern parties as elements of anti-crisis strategies at the national level. Attention is paid to the peculiarities of the strategic perspective of anti-crisis analysis and the difficulty of establishing a profile of party activity that can increase the anti-crisis importance of political forces. The importance of alternatives to the institutional role of parties in the context of constant change of circumstances and new political events is considered. The specifics of the transformational nature of many political systems and its impact on the strategic priorities of political party development have been established. It is proved that the state and means of promoting party anti-crisis proposals in each country depend on the characteristics of socio-political representation. It is established that the presence of non-core political actors as participants in social representation at the present stage creates a competitive environment for political parties. The importance of interest groups as competitors of political parties in anti-crisis activities is revealed. It was found that the anti-democratic tendencies of the parliamentarism of some countries should be considered a serious challenge for the anti-crisis "role" of political parties. It is proved that the vector of activity of modern political parties should be the generation of anti-crisis political proposals both in the context of public authorities and in the expert community.

Key words: political parties, anti-crisis policy, institutional role, political crisis, anti-crisis platform, political alternatives of decision-making.

Сунгурова Саломе Романівна

Політико-інформаційна війна: інструментально-функціональний аспект

УДК 327.8

DOI <https://doi.org/10.24195/2414-9616.2021-6.11>

Сунгурова Саломе Романівна
ад'юнкт кафедри військової політології
Військового інституту
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
вул. Ломоносова, 81, Київ, Україна

Актуальність статті пов'язана з тим фактом, що сьогодні стрімко розвивається інформаційно-комунікаційне поле глобалізованого світу, держави поринули в активне удосконалення інформаційно-комунікаційної інфраструктури. Інформаційна війна вийшла чи не на перше місце серед засобів нефізичного впливу на людину зокрема та спільноту загалом. Поза іншим, інформаційна війна широко застосовується у сучасних політичних протистояннях між політичними акторами різних рівнів та масштабів.

Як предмет наукового дослідження інформаційна війна комплексно вивчається як українськими науковцями, так і їх зарубіжними колегами через високий рівень прикладної значущості цієї теми. Сьогодні ґрунтовно досліджені різні аспекти інформаційної війни – сутність, функції, наслідки тощо. Однак інструментально-функціональний вимір висвітлений недостатньо. Саме тому мета цієї статті полягає у дослідженні інструментів політико-інформаційної війни і деталізації реалізацію таких завдань, як розкриття функціонального навантаження кожного інструменту та з'ясування ролі цих засобів за реалізації атакуючої та захисної стратегії. Провідним методом даного наукового пошуку став діалектичний підхід, який дозволив врахувати суперечливу природу інформаційної війни, бінарний характер її інструментів. Окрім цього, ми поклалися на структурно-функціональний метод, який допоміг у вичленуванні функцій окремих інструментів.

У результаті дослідження були виділені та проаналізовані такі інструменти, як збір, передача, захист, маніпулювання, порушення, деградація та заперечення. Окрім цього, був деталізований їх зміст як за атакуючої, так і захисної стратегії ведення політико-інформаційної війни. Інструменти інформаційної війни (інформаційна зброя) використовуються задля викрадення, спотворення чи знищення інформації, обмеження чи припинення доступу до неї, порушення роботи або виведення з ладу телекомунікаційних мереж та комп'ютерних систем, маніпулювання свідомістю окремих суспільних груп тощо. Інформаційна зброя, попри психологічну спрямованість дії, може мати не менш деструктивні для суспільства наслідки, ніж інструменти традиційної війни, що спираються на фізичне насилля.

Ключові слова: інформаційна війна, інструменти, інформаційна зброя, маніпулювання, збір інформації, захист, напад.

Вступ. Сучасний цифровий світ демонструє одночасно і звершення, і вади суспільства. З одного боку, поглиблюється арсенал знань, удосконалюються технології, а з іншого боку, усі ці досягнення почасти використовуються для дестабілізації, пошкодження та руйнації. Стрімко розвивається інформаційно-комунікаційне поле глобалізованого світу, держави поринули у активне удосконалення інформаційно-комунікаційної інфраструктури. Інформаційна війна вийшла чи не на перше місце серед засобів нефізичного впливу на людину зокрема та спільноту загалом. Поза іншим, інформаційна війна широко застосовується у сучасних політичних протистояннях між політичними акторами різних рівнів та масштабів.

Як предмет наукового дослідження інформаційна війна комплексно вивчається як українськими науковцями, так і їх зарубіжними колегами через високий рівень прикладної значущості цієї теми. Серед експертів найвищого ґатунку доцільно згадати А. Еріксона [6], А. Кампена [5], М. Лойда [8], Г. Салівана [9] тощо. Завдяки напрацюванням цих науковців та великої кількості інших досліджені різні аспекти інформаційної війни – сутність, функції, наслідки тощо. Однак інструментально-функці-

ональний вимір, на нашу думку, висвітлений недостатньо у науково-дослідній літературі.

Мета та завдання. Мета статті полягає у дослідженні інструментів політико-інформаційної війни і деталізується реалізацією таких завдань, як розкриття функціонального навантаження кожного інструменту та з'ясування ролі цих засобів під час реалізації атакуючої та захисної стратегій.

Методи дослідження. Провідним методом даного наукового пошуку став діалектичний підхід, який дозволив врахувати суперечливу природу інформаційної війни, бінарний характер її інструментів. Окрім цього, ми поклалися на структурно-функціональний метод, який допоміг у вичленуванні функцій окремих інструментів.

Результати. Отже, інформаційна війна у політичній площині застосовується задля досягнення політичних цілей за рахунок використання інформаційного інструментарію. Комплексний аналіз інформаційної війни як засобу політичного насилля передбачає дослідження прикладних аспектів, зокрема інструментів, за допомогою яких відповідне протистояння може здійснюватися. Інструментальний арсенал інформаційної війни – це інформаційна зброя.

Т. Андрусова і Ю. Гомонова зазначають: «Інформаційна зброя – це сукупність засобів та методів, що дозволяють викрадати, спотворювати чи знищувати інформацію, обмежувати чи припиняти доступ до неї законних користувачів, порушувати роботу або виводити з ладу телекомунікаційні мережі та комп'ютерні системи, що використовуються у забезпеченні життєдіяльності суспільства та держави. Також інформаційна зброя здатна змінювати свідомість людей, змушує їх неадекватно сприймати реальність, жити у світі ілюзій та робити згубні для себе вчинки» [1].

«Інформаційну зброю від звичайної відрізняють такі ознаки: прихованість — можливість досягнення мети без видимої підготовки та оголошення війни; масштабність — можливість завдати невіправних збитків, не визнаючи державних кордонів і суверенитетів, без обмеження простору в усіх середовищах; універсальність — можливість багатоваріантного використання країною, що нападає, проти як воєнних, так і цивільних об'єктів країни ураження», – стверджує група вітчизняних дослідників на чолі з І. Харченком [3].

Отже, які інструменти можуть бути зараховані до арсеналу інформаційної зброї? На нашу думку, за найбільш узагальнюючого підходу можна виділити такі категорії, як збір, передача, захист, маніпулювання, порушення, деградація та заперечення. Деталізуємо їх зміст у подальшому аналізі.

Збір інформації є одним із інструментів інформаційної війни, оскільки та сторона протистояння, яка знає більше, у результаті матиме вирішальні переваги. Ідея полягає в тому, що чим більше у людини інформації, тим вищою є її обізнаність про ситуацію, що веде до кращого планування бою та кращих результатів. А. Сін зазначає: «Недавно знання свого положення та позиції дружніх сил саме по собі було величезним завданням. Технології точного визначення місцезнаходження, такі як навігація на основі глобальної системи позиціонування (GPS), значною мірою полегшили ці проблеми. Знання позиції противника також стало певною мірою можливим завдяки застосуванню технологій розвідки та спостереження» [10]. Далі він зазначає, що «функції розвідки та спостереження <...> рухаються до використання датчиків із спектрів, таких як інфрачервоний, ультрафіолетовий, нюховий, слуховий, зоровий, сейсмічний тощо, і об'єднання даних з них для формування всеосяжної картини» [10]. В інформаційній війні збір інформації є набагато менш небезпечним і більш повним, оскільки ці технології можна використовувати для проникнення в ситуації та збору точної інформації з мінімальною втратою достовірності.

Збір великої кількості вичерпної інформації, безумовно, є хорошою практикою, але він не має великої цінності, якщо інформація зберігається

в сховищі й не використовується. Таким чином, здатність своєчасно передавати інформацію в руки тих, хто її потребує, є ще одним важливим аспектом інформаційної війни. Інструменти, які використовуються в цій галузі, – це не зовсім зброя, а радше цивільні технології, які використовуються у військових ситуаціях. Найважливішим з цих інструментів є комунікаційна інфраструктура, що складається з мереж комп'ютерів, маршрутизаторів, телефонних ліній, оптоволоконного кабелю, телефонів, телевізорів, радіоприймачів та інших технологій і протоколів транспортування даних. Без цих технологій можливість транспортування інформації в режимі реального часу, що вимагається за сучасними стандартами, була б неможливою.

У даному контексті хотілося б звернути увагу на аспект введення терміна «мережа» до військової лексики. Упродовж сотень років для поширення інформації військові покладалися на ієрархії, а не на мережі. Цивільні досягнення в комунікаційних технологіях дотримуються мережевої парадигми, що може серйозно змінити уявлення про командування і контроль у військових колах. Перехід до мережевих структур може вимагати децентралізації командування та контролю. Але децентралізація — це лише частина картини. Нова технологія також може забезпечити кращий «пригляд» і центральне розуміння загальної картини, що покращує управління у складній ситуації. З огляду на це стає очевидним, що навіть, здавалося б, базові зміни в технології транспортування інформації можуть зробити війну інформаційної епохи абсолютно відмінною від її аналога індустріальної епохи.

Одним із найбільш широко узгоджених аспектів інформаційної війни є необхідність мінімізувати обсяг інформації, до якої має доступ опонент. Значна частина цього завдання пов'язана з захистом інформації, яку ви маєте утримати від захоплення іншою стороною. Зброя, яка використовується для захисту інформації, поділяється на два класи. По-перше, це ті технології, які фізично захищають життєво важливі засоби зберігання даних, комп'ютери та транспортні механізми, включаючи бомбо- та куленепробивні кожухи та механізми запобігання проникненню, такі як замки та сканування відбитків пальців. По-друге, і, можливо, важливіше, це технології, які запобігають видимості та перехопленню фрагментів інформації ворогом. Це, безумовно, стосується основних технологій комп'ютерної безпеки, таких як паролі, а також більш складні технології, тобто шифрування. За словами М. Лібіцькі, «заплутуючи власні повідомлення та розшифровуючи повідомлення іншої сторони, кожна сторона виконує квінтесенцію інформаційної війни, захищаючи власний погляд на реальність, одночасно принижуючи погляд іншої сторони» [7].

Наступний широко уживаний інструмент – це інформаційні маніпуляції. У контексті інформаційної війни – це зміна інформації з метою створити картину реальності опонента. Це можна зробити за допомогою низки технологій, зокрема комп'ютерного програмного забезпечення для редагування тексту, графіки, відео, аудіо та інших форм передачі інформації. Розробка маніпульованих даних зазвичай виконується вручну, щоб ті, хто командує, мали контроль над тим, яке зображення стає доступним ворогу, але вищезгадані технології переважно використовуються для пришвидшення процесу фізичного маніпулювання після визначення вмісту.

Кінцевими аспектами інформаційної війни є порушення, деградація та заперечення. Усі три прийоми є засобами для досягнення однієї і тієї ж загальної мети – запобігання отриманню ворогом повної правильної інформації. Через їхню схожість багато однакових видів зброї використовується для досягнення однієї або кількох цілей, тому є сенс обговорити їх разом. Деякі з найбільш популярних видів зброї, які використовуються для ведення цих видів інформаційної війни, — це підробка, введення шуму, заглушення та перевантаження [7].

Підробка – це техніка, яка використовується для погіршення якості інформації, що надсилається ворогу. Потік інформації ворога порушується введенням у цей потік підробки, тобто підробленого повідомлення. Ця техніка працює, оскільки вона дозволяє надавати неправдиву інформацію системам збору інформації цільових конкурентів, щоб спонукати їх приймати погані рішення на основі цієї помилкової інформації.

Інший спосіб порушити інформацію, яку отримує опонент, – це ввести шум на частоту, яку він використовує. Фоновий шум заважає противнику відокремити фактичне повідомлення від шуму. Ця техніка є особливо корисною, якщо ворог використовує бездротовий зв'язок, оскільки ці частоти можна використовувати без необхідності під'єднання до фізичної мережі кабелів.

Зглушення – це техніка, яка використовується для досягнення заперечення та включає перехоплення сигналів, надісланих між двома каналами зв'язку або між датчиком і каналом. Сигнал перехоплюється, потім заглушується або зупиняється від подальшого просування до цільового призначення. Здебільшого той самий сигнал зберігається захоплюючою стороною як розвідувальна інформація і використовується для визначення погляду противника на його власну позицію в протистоянні.

Нарешті, перевантаження – це техніка, яка використовується для відмови ворогу в інформації як у військових, так і в цивільних умовах. Надсилаючи в комунікаційну систему противника об'єм даних, який є занадто великим для того, щоб він міг

його обробити, сторона конфлікту спричиняє збій або серйозне погіршення здатності системи передавати інформацію. Система настільки зайнята боротьбою з перевантаженням, що не в змозі надати важливу інформацію тим, хто її потребує. Цю тактику називають атакою «відмова в обслуговуванні». Вона є легкою та ефективною.

О. Зозуля зазначає: «Інформаційно-технічний вплив є цілеспрямованим виробництвом і поширенням спеціальної інформації, яка справляє безпосередній вплив на функціонування та розвиток інформаційно-технічного середовища суспільства. Комп'ютери, засоби зв'язку і програмне забезпечення відіграють роль зброї масового збою, за допомогою якої можна проникати до комп'ютерних систем і порушувати їх роботу» [2].

Перераховані вище методи та зброя, безумовно, можуть завдати серйозної шкоди воєнно-політичним операціям, що залежать від інформації. Сучасний контекст інформаційного суспільства робить держави та інших політичних акторів, особливо у країнах з високорозвиненою інформаційно-комунікаційною інфраструктурою, з одного боку, найбільш дієвими, а з іншого боку, найбільш уразливими. Як же тоді захищатися? Існує кілька способів, де використовуються ті самі прийоми, які задіяні за атакуючої стратегії. Отже, розглянемо також доступні контрзаходи для кожного з озвучених інструментів інформаційної війни.

Захищатися від атак збору інформації означає не дати ворогам можливості зібрати інформацію про себе та/або про конфліктну ситуацію. Це передбачає захист власної інформації від перехоплення та запобігання потраплянню інформації до об'єктів збору ворога. Таким чином, доступним контрзаходом для захисту від збору інформації є та сама зброя, яка була визначена раніше для використання для захисту, підробки, заглушення та перевантаження. Зокрема, використання шифрування, підробки, введення шуму, заглушення та перевантаження є особливо корисним для зведення до мінімуму збору інформації ворогом.

Оскільки транспортування інформації сильно залежить від інфраструктури, найефективнішим контрзаходом для запобігання передачі й отриманню інформації є знищення інфраструктури противника. Цей конкретний контрзахід «потребує знання того, як спілкується інша сторона» [7]. Із цими знаннями захист може бути відносно легким. Якщо архітектура транспортування інформації будується на дротах та вузлах, останні легко ідентифікуються та виводяться з ладу. Як і командні центри, системи зв'язку можуть бути пошкоджені внаслідок атак на генератори, підстанції та трубопроводи подачі палива. Якщо архітектура є електромагнітною, часто ключові вузли видно. Якщо супутники використовуються для передачі та сигналізації, то лінії зв'язку можуть бути заглушені або збиті.

Атака на інфраструктуру противника як протидія транспортуванню інформації може бути не тільки особливо легкою, а й може мати далекосяжні наслідки для всієї ворожої інформаційної системи. У своїй книзі «Захисна інформаційна війна» Д. Альбертс зауважує про це явище: «Два різних сценарії служать для ілюстрації хаотичного характеру атак на інфраструктуру. У першому випадку конкретна атака на інфраструктуру може викликати низку приблизних наслідків, які важко передбачити і які значно посилюють наслідки атаки. У другому випадку серія атак демонструватиме хаотичну поведінку, коли сума їх кумулятивного ефекту значно перевищуватиме суму індивідуальних впливів серії незалежних подій» [4].

Щоб протидіяти спробам ворога захистити власну інформацію, треба мати можливість обійти ворожі механізми захисту. Як зазначалося раніше, основною технологічною зброєю для захисту власної інформації є шифрування. На жаль, нещодавнє зростання складності криптографії дуже ускладнило контрзаходи. М. Лібіцкі зазначає: «Декодування повідомлень, створених комп'ютером, усе більше ускладнюється. Комбінація таких технологій, як стандарт потрібного цифрового шифрування для передачі повідомлень за допомогою закритих ключів і шифрування з відкритим ключем для передачі приватних ключів за допомогою відкритих ключів, ймовірно, буде переможена найкращими комп'ютерами, що розшифровують код» [7]. Це означає для тих, хто бажає протидіяти захисту інформації, що їхні зусилля згодом стануть марними. А ось спроби зламати коди за допомогою потужних комп'ютерів, імовірно, принесуть найкращі результати.

Хоча криптографія є найефективнішою, вона не є єдиним інструментом захисту інформації. Зокрема, паролі є набагато більш поширеною технікою для захисту інформаційних систем від несанкціонованого доступу. Однак, на жаль, системи паролів залежать від людей, які відстежують і вводять коди, що створює для них значну вразливість. Якщо є можливість фізичного доступу до системи або тих, хто її використовує, отримання або вгадування паролів може бути неймовірно простим і дуже ефективним засобом для отримання доступу до захищеної інформації.

Як тільки ворог отримує інформацію, запобігти маніпулюванню нею буде надзвичайно складно. З огляду на це існує лише два контрзаходи для захисту від такого роду атак. Зокрема, можна працювати над тим, щоб не допустити перехоплення інформації ворогом. Найефективнішими тут є методи захисту інформації, оскільки вони не дозволяють ворогу отримати доступ до інформації або зрозуміти її у початковій формі.

Другий, і, можливо, більш важливий ключ у захисті від маніпуляцій з даними — це запобі-

гання повторному введенню змінених даних у потік реальної інформації. На щастя, для цього існує кілька методів, найпоширенішим з яких є резервування.

М. Лібіцкі називає інформаційну маніпуляцію семантичною атакою і зазначає, що «система під семантичною атакою функціонує і буде сприйматися як така, що працює правильно, але вона генеруватиме відповіді, що відрізняються від реальності <...>» [7]. Це відбувається, тому що ці системи залежать від якогось джерела інформації, яке дослідник називає датчиком для отримання інформації про реальний світ. Якщо датчики можна обдурити, то і системи можна обдурити. Щоб протидіяти семантичній атаці, захист від збою може полягати, скажімо, у датчиках, надлишкових за типами та розподілами, і у мудром розподілі влади для прийняття рішень між людьми та машинами. Збираючи ту саму інформацію з кількох альтернативних джерел, система збільшує ймовірність того, що правильна інформація пройде. Навіть якщо ворогу вдасться зіпсувати ці дані на одній лінії зв'язку, можна легко виявити погані дані, оскільки вони відрізнятимуться від картини, намальованої рештою ваших джерел.

Захист від порушення інформації, деградації та заперечення вимагає застосування багатьох із згаданих контрзаходів. Будь-який з видів зброї для здійснення цих типів атак вимагає доступу до каналів зв'язку противника, тому механізми захисту інформації та резервні канали можуть бути ефективними для підтримки деяких ліній зв'язку, на які потенційні зловмисники не впливають. Д. Альбертс зазначає: «Наша колекція застарілих систем забезпечує певну частку притаманної надійності та стійкості <...> Вони вказують на перекриття та дублювання в цих системах і стверджують, що комусь було б дуже важко повністю порушити певний порядок» [4].

Існує також кілька доступних методів, спеціально розроблених для протидії описаній зброї. М. Лібіцкі пише: «Комунікатори рухаються до технологій стрибкоподібної зміни частоти, широкого спектру та множинного доступу з кодовим поділом (CDMA), які важко заглушити та перехопити. Зв'язок із відомих місць <...> може використовувати цифрові технології для фокусування на фронтальних сигналах та відкидання глушіння, яке виникає з боків. Методи цифрового стиснення разом із надлишковістю сигналу означають, що бітові потоки можна відновити неушкодженими, навіть якщо великі частини знищені» [7]. Ці методи, а також тисячі інших, які зараз розробляються в дослідницьких центрах у всьому світі, полегшують кожен день відновлення після спроб знищити та заблокувати інформацію, коли вона потрапляє до цільового призначення.

Висновки. З огляду на зазначене легко побачити, що інформаційна війна є не менш складною, ніж традиційна. Вона включає багато різних стратегій, технік, видів зброї та захисту. Аналіз інструментального набору ведення інформаційної війни може допомогти у розробці реальних планів щодо того, як боротися з загрозами, які постійно виникають у політико-інформаційному полі. Крім цього, важливо пам'ятати, що більшість інструментів, проаналізованих у даному дослідженні, дає змогу втілювати не тільки ефективну атаквальну стратегію, але й захисну.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андрусова Т., Гомонова Ю. Информационное оружие и информационные войны. URL: <file:///C:/Users/908/Downloads/informatsionnoe-oruzhie-i-informatsionnye-voyny.pdf>.
2. Зозуля О. Інформаційна зброя як геополітичний чинник та інструмент силової політики. URL: <http://academy.gov.ua/ej/ej18/PDF/12.pdf>.
3. Основні засоби інформаційного протиборства та інформаційної війни як явища сучасного міжнародного політичного процесу / І. Харченко, С. Сапогов, В. Шамраєва, Л. Новікова. URL: <file:///C:/Users/908/Downloads/9974-%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96-19803-1-10-20171219.pdf>.
4. Alberts D. Defensive Information Warfare. URL: http://www.dodccrp.org/files/Alberts_Defensive.pdf.
5. Campen A. The First Information War: The Story of Communications, Computers, and Intelligence Systems in the Persian Gulf War. Fairfax, VA, AFCEA International Press, 1992.
6. Eriksson A. Viewpoint: Information Warfare: Hype or Reality? URL: <https://www.nonproliferation.org/wp-content/uploads/npr/erikss63.pdf>.
7. Libicki M. What is Information Warfare? Washington, National Defense University, 1995.
8. Lloyd M. The Art of Military Deception. London, Leo Cooper, 1997.
9. Sullivan G. War in the Information Age. URL: https://www.files.ethz.ch/isn/109690/War_Information_Age.pdf.
10. Singh A. Information Warfare: Reshaping Traditional Perceptions. URL: <http://www.idsa-india.org/an-mar-4.html>.

REFERENCES:

1. Andrusova, T., Gomonova, Yu. (2010) Informacionnoe oruzhie i informacionnye vojny [Information weapons and information wars]. URL: <file:///C:/Users/908/Downloads/informatsionnoe-oruzhie-i-informatsionnye-voyny.pdf>.
2. Zozulya, O. (2013) Informacijna zbroja yak geopolitychnyj chynnyk ta instrument sylovoy polityky [Information weapons as a geopolitical factor and a tool of power policy]. URL: <http://academy.gov.ua/ej/ej18/PDF/12.pdf>.
3. Kharchenko, I., Sapogov, S., Shamrayeva, V., Novikova, L. (2017) Osnovni zasoby informacijnogo protyborstva ta informacijnoi vijny yak yavyshha suchasnogo mizhnarodnogo politychnogo procesu [The main means of information confrontation and information warfare as a phenomenon of modern international political process]. URL: <file:///C:/Users/908/Downloads/9974-%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96-19803-1-10-20171219.pdf>.
4. Alberts, D. (1996) Defensive Information Warfare. URL: http://www.dodccrp.org/files/Alberts_Defensive.pdf.
5. Campen, A. (1992) The First Information War: The Story of Communications, Computers, and Intelligence Systems in the Persian Gulf War. Fairfax, VA, AFCEA International Press.
6. Eriksson A. Viewpoint: Information Warfare: Hype or Reality? URL: <https://www.nonproliferation.org/wp-content/uploads/npr/erikss63.pdf>.
7. Libicki, M. (1995) What is Information Warfare? Washington, National Defense University.
8. Lloyd, M. (1997) The Art of Military Deception. London, Leo Cooper.
9. Sullivan, G. (1994) War in the Information Age. URL: https://www.files.ethz.ch/isn/109690/War_Information_Age.pdf.
10. Singh, A. (2006) Information Warfare: Reshaping Traditional Perceptions. URL: <http://www.idsa-india.org/an-mar-4.html>.

Political and information war: instrumental and functional aspect

Sunhurova Salome Romanivna

PhD Student at the Department of Military
Political Science
Military Institute
Taras Shevchenko National
University of Kyiv
Lomonosova str., 81, Kyiv, Ukraine

The actuality of the article is since today the information and communication field of the globalized world is developing rapidly, the states are immersed in the active improvement of information and communication infrastructure. Information warfare has come out on top among the means of non-physical influence on people in particular and the community in general. Among other things, information warfare is widely used in modern political confrontations between political actors of various levels and scales.

As a subject of scientific research, information warfare is comprehensively studied by both the Ukrainian scientists and their foreign colleagues due to the high level of applied significance of this topic. Today, various aspects of information warfare have been thoroughly studied: the essence, functions, consequences, etc. However, the instrumental-functional dimension is insufficiently covered. Therefore, the purpose of this article is to study the tools of political information warfare and is detailed with the implementation of such tasks as disclosing the functional load of each tool, as well as clarifying the role of these tools in offensive and defensive strategies.

The leading method of this scientific research was the dialectical approach, which allowed to consider the contradictory nature of information warfare, the binary nature of its tools. In addition, we relied on the structural-functional method, which helped to indicate the functions of individual instruments.

As a result of the study, tools such as collection, transfer, protection, manipulation, violation, degradation, and denial were identified and analyzed. In addition, their content was detailed in both the offensive and defensive strategies of political and information warfare. Information warfare tools or information weapons are used to steal, distort, or destroy information, restrict or stop access to it, disrupt or disable telecommunications networks and computer systems, manipulate the consciousness of certain social groups, and so on. Information weapons, despite their psychological orientation, could have no less destructive consequences for society than the tools of traditional warfare based on physical violence.

Key words: information warfare, tools, information weapons, manipulation, information collection, defense, attack.

Угрин Леся Ярославівна
Щурко Олена Михайлівна

Громадянська компетентність в умовах сучасної демократії¹

УДК 32.323.1[316.34]
DOI <https://doi.org/10.24195/2414-9616.2021-6.12>

Угрин Леся Ярославівна
кандидат політичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії
політичної науки
Львівського національного університету
імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, Львів, Україна

Щурко Олена Михайлівна
кандидат політичних наук, доцент,
доцент кафедри гуманітарних наук
Національної академії сухопутних
військ імені гетьмана Петра
Сагайдачного
вул. Героїв Майдану, 32, Львів, Україна

У статті визначено громадянську активність і громадянську компетентність як вагомні чинники трансформації сучасних демократичних практик в умовах індивідуалізації суспільства й життєвих практик людини під впливом маніпулятивних інформаційних та цифрових технологій. Наявність віртуального та інформаційного простору, не контрольованого державою, дає змогу різним акторам конструювати політичні та електоральні вподобання громадян через поширення фейків, дезінформації, яскравих емоційних образів, які, однак, не відповідають суспільним реаліям та стратегіям розвитку. Використання маніпулятивних технологій для формування потрібних смислів, масових установок, громадської думки дає змогу політичним елітам та іншим агентам використовувати демократичні процедури для реалізації недемократичних практик, а також нівелювати ціннісний потенціал демократії. Обґрунтовано, що громадяни, які не мають тісних соціальних зв'язків, громадянської позиції, зосереджені на життєвих пріоритетах на приватних проблемах, дозвіллі, споживанні, зазвичай роблять політичний вибір упереджено, ірраціонально або є байдужими до громадських і політичних проблем, що спотворює результати виборів. Автори дійшли висновку, що основним напрямом протидії цим тенденціям є або епістемологічна перспектива, яка передбачає обмеження виборчих прав некомпетентних виборців, тому суперечить головним демократичним принципам, або ж формування громадянської компетентності виборців, яка виявляється через когнітивні, поведінкові та моральні риси, а також здатність і прагнення впливати на політичні процеси не лише у власних інтересах, але й для загального блага. Підкреслюється, що компетентний громадянин є продуктом процесів соціалізації. Однак в сучасних умовах держава та її інститути втрачають монополію у процесах соціалізації, а формування цінностей, переконань і моделей політичної поведінки відбувається під впливом недержавних агентів – транснаціональних інформаційних мереж, інфлюенсерів, що здатні конструювати популістські вимоги та антисистемні установки, які негативно впливають на формування та ефективність управлінських структур. Вагомими чинниками формування громадянських компетенцій залишається громадянська освіта, медіаграмотність, формування критичного мислення.

Ключові слова: громадянська компетентність, демократія, суспільство, індивідуалізація, цифрові технології, легітимізація, маніпулятивні технології.

Вступ. Демократія, попри її поважний вік, – феномен контекстуальний і рефлексивний. Цей феномен змінюється, трансформується у своїх інституційних вимірах разом з людською цивілізацією, залишаючись при цьому вагомим суспільним ідеалом, що визначає сьогодні цілі та стратегію багатьох спільнот. Однією зі сталих тенденцій сучасного розвитку світу, що суттєво впливає на функціонування демократичних інститутів, переосмислення демократії загалом, є індивідуалізація суспільства й життя індивіда як результат зростання свободи, суверенізації та самодостатності особи. Об'єктивною основою цього процесу стали такі явища, як комп'ютеризація, роботизація та інформатизація. Вони є технологічними підвалинами економіки, що індивідуалізують сучасні виробництва, а також стиль життя індивіда. Потужними чинниками індивідуалізації є інформаційно-комунікаційні технології, віртуалізація, цифровізація всіх сфер суспільства (політики також) та «невизначеність і непевність суспільних процесів як потужна сила, що індивідуалізує й відокрем-

лює, замість того, щоб об'єднувати» [2]. Отже, «революція програмного забезпечення створила новий світ, у якому залишається дедалі менше відмінностей між цифровою та матеріальною економікою» [8, с. 91], прискорила тенденції індивідуалізації праці та життя на початку XXI ст., а пандемія COVID-19 призвела до домінування цифрових, тобто онлайн-ових, форматів взаємодій над комунікаціями офлайн в реальному часі. Більшість дослідників стверджує, що такі формати зберуться і після подолання пандемії, індивідуалізуючи суспільні відносини. Отже, актуальним є аналіз впливу таких трансформацій на політичну культуру та активність громадян, міру громадянської компетентності як основи демократичних практик.

Поняття громадянської компетентності як елементу політичної культури та демократії досліджували Р. Даль, Г. Мюнклер, українські науковці С. Рябов, В. Шахрай, Л. Снігур, В. Степаненко, О. Сухомлинська. Педагогічні аспекти питання представлені в працях О. Пометун, І. Беха,

¹ Стаття є доповненою версією доповіді Угрин Л.Я. на VII Методологічних читаннях «Сучасна політична наука: нові виклики та контексти (пам'яті професора Валерія Миколайовича Денисенка)»: матеріали сьомої Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Львів, 11 грудня 2020 р. Львів, 2020. Т. 7. С. 218–222.

О. Кучерук, О. Овчарук. Загалом слід зазначити, що значна кількість вітчизняних наукових розвідок стосується питань, що пов'язані переважно з психолого-педагогічними технологіями формування громадянської компетентності у дітей та молоді, тому дослідження концепту громадянської компетентності в загальнополітичному контексті залишається цікавим для розвідок у контексті сучасних реалій інформаційного суспільства в умовах епохи постправди.

Мета та завдання. Метою статті є аналіз впливу антропологічного чинника, зокрема громадянських якостей індивіда, на демократичні практики, їхню ефективність в контексті наслідків індивідуалізації та цифровізації сучасного суспільства, адже демократія розвивалась як система, орієнтована на соціального індивіда, а її ефективність визначалась здатністю гарантувати права та очікування більшості громадян. Сучасні очікування й уявлення громадян про демократію, прийняття політичних рішень часто не відповідають реальності та втрачають актуальність, що негативно впливає на сприйняття демократії.

Результати. Приступаючи до аналізу, відзначимо, що індивідуалізація суспільства впливає на демократичні практики та ефективність демократії суперечливо, оскільки вона має двоякий характер: з одного боку, вона утверджує нові форми свободи та самореалізації індивіда, що відповідають демократичним цінностям, а з іншого боку, вона обмежує його соціальність, громадянськість, здатність вступати та формувати суспільні зв'язки та відносини. «Тріумф індивідуального над колективним» (Дж. Нейсбітт) підриває механізми представницької, парламентської демократії, які функціонували ефективно на основі організованих групових інтересів та інститутів, що створювалися для їхнього представництва, а також співвіднесення з ними індивідуальних інтересів громадян, розуміння цінності політичної участі, громадянської активності та відповідальності. Індивідуалізація суспільства порушує баланс між індивідуальними та колективними інтересами. Її наслідком стала поява егоїстичного індивіда, для якого сфера приватного життя, дозвілля і споживання є вагомішою, ніж загально-суспільні проблеми та цінності. Однак, випадаючи зі соціальних зв'язків, втрачаючи інтерес до громадського та політичного, у тому числі й до держави, індивід опиняється сам на сам з новими ризиками та неконтрольованими суспільними процесами і змінами. Отже, зворотню стороною свободи та автономії індивіда в сучасному суспільстві стає не лише його соціальна самотність, але й незахищеність, невпевненість у завтрашньому дні, через що він відмовляється від довгострокових цілей і живе сьогоднішнім днем, а «індивідуалізм переростає у масове явище, у зв'язку з чим цей вид суспільства називають індивідуалізованим масо-

вим суспільством» [1, с. 18]. Через це у сучасному світі нівелюється роль цінностей, норм та законів як основних регуляторів соціально-владних відносин, натомість мотивами соціальної та політичної культури, інструментами «легітимізаційної політики стають бажання, що звільняють людину від насильства розуму» [5, с. 43]. Ці бажання свідомо конструюються суб'єктами та учасниками політичного процесу, тиражуються через образи, смисли, наративи для формування «потрібного світогляду», тобто громадської думки, що забезпечує їм політичні симпатії та перемогу на виборах. Фактично так конструюється «колективне несвідоме», що визначає політичну культуру та політичну активність громадян, які виявляють ознаки ірраціональності, девіантної поведінки, імпульсивних дій, які індивід не здатен логічно пояснити чи обґрунтувати. Відзначені зміни та трансформації ставлять під сумнів ефективність демократичних механізмів урядування, змушують звертати погляди громадян до авторитарних моделей урядування, які «обіцяють» порядок та стабільність.

У демократичних системах стабільність і ефективність влади опирається на легітимність, суспільну згоду щодо цінностей, національних інтересів та якнайширше врахування інтересів громадян і забезпечення їхніх прав. У сукупності ці чинники формують підтримку демократичних урядів, без якої складно приймати рішення та стратегії розвитку демократичних систем. Однак демократія інструментально сформувалась як представницька система, орієнтована на відображення інтересів, очікувань більшості громадян та їхній плюралізм, тому представницькі інститути та політичні лідери завжди поставали і сьогодні постають перед проблемою узгодження групових суперечностей, формування суспільної згоди, нівелювання ірраціональних (антисистемних) прагнень громадян. На сучасному етапі проблема формування згоди, спільних цінностей значно ускладнюється індивідуалізацією та фрагментацією суспільства, розщепленням індивіда, соціальних зв'язків і недовістю норм, а поява авторитарних тенденцій загрожує «дефіцитом демократії» (Р. Даль) та втратою «кредової національної ідентичності» (Ф. Фукуяма), яка конструюється на основі спільно визнаних цінностей та ідеалів. У цій ситуації індивіди висловлюють все радикальніші вимоги до суспільства та держави.

В умовах демократії без суспільної згоди стосовно цінностей, національних інтересів, стратегічних цілей політичним елітам складно, а часто і неможливо приймати ефективні управлінські рішення і формувати підтримку з боку громадян. Юридичною основою легітимізації демократичного правління є вибори – процедура, за допомогою якої відбувається делегування повноважень від народу, кожного громадянина до обраних пред-

ставників. Для консолідації суспільства, збалансування загальнонаціональних і групових та індивідуальних інтересів, формування суспільної згоди, консенсусу політичні еліти завжди використовували різноманітні технології впливу. Демократичні політичні режими, перебуваючи у стані перманентних криз, які зумовлені зростанням недовіри громадян до діяльності політичних інституцій та влади, намагаються задовольнити інтереси кожного індивіда, витворюють «уявний (фантомний)» образ дійсності через «субститути реальності», конструювання «бажаної неструктурованої дійсності, престижних ідентичностей» [5, с. 44], маніпулюють емоціями суспільства для легітимізації політичних практик. Ці аспекти зумовлені потребами пошуку напрямів і механізмів переосмислення архаїчності системи управління та адаптації її до умов цифрової епохи, тому «у деяких випадках демократичні лідери повинні за допомогою інженерії згоди схилити громадськість до прийняття конструктивних цілей і цінностей» [3, с. 124]. Іншими словами, йдеться про свідомий вплив, управління громадською думкою, конструювання масових установок, які б відповідали потребам держави та суспільства.

Використання державою ефективних іміджевих та PR-технологій, конструювання її символічного простору й формування стратегічного публіцитного капіталу ускладнюються сучасними тенденціями до втрати державою символічного значення як основного актора, ініціатора, ментора та арбітра суспільно-політичних процесів. Простежується активне зміщення акцентів до переважання впливів громадської думки на прийняття політичних рішень, що характеризується «плюралізмом істин» (Ч. Пірс), що ускладнює процес політичної комунікації між суспільством та владою. Політичні інститути втрачають сакральний зміст, який давав можливість діяти через легальний примус (закон) чи насильство задля забезпечення стабільності політичної системи, захисту прав та свобод усіх громадян, реалізації державного й загальнонаціонального інтересу. Громадяни вбачають призначення демократичних прав і свобод у можливості висловити (прокоментувати) своє ставлення до будь-якого владного рішення, особливо до того, яке суперечить їх особистісним інтересам, демонструючи небажання поступитися своїм благом заради суспільного.

Отже, стрімке поширення цифрових технологій у XXI ст. суттєво трансформувало контекст застосування інформаційних методів впливу на громадську думку і практично знівелювало межу між процесами формування спільних цілей, згоди й маніпулятивними технологіями, які найчастіше слугують реалізації корпоративних інтересів. Нові технології дозволяють через нав'язування ідей, популістських наративів і використання демокра-

тичних процедур забезпечити прихід до влади або авторитарних еліт, або неефективних менеджерів. Це дискредитує саму ідею демократії, її цінності, делегітимізує демократичні режими. Неефективність демократичних систем також сприяє формуванню запиту на авторитарні методи управління, які об'єктивно посилюються новими загрозами, пов'язаними зі зростанням непевності життя сучасної людини, її нездатністю контролювати нові технології, глобальним поширенням інфекційних захворювань. Дилема між свободою і безпекою неминуче призводить до обмеження демократичних свобод, яке завжди знайде дискурсивне обґрунтування.

Широке використання цифрових технологій, посилення ролі соціальних медіа, їхня непідконтрольність національному законодавству стали серйозними викликами для ліберальних демократій. З одного боку, вони забезпечили громадянам необмежений доступ до інформації, процесів прийняття рішень, розширили можливості політичної участі і впливу на політичний процес. З іншого боку, комунікаційні технології, нові медіа, онлайн-платформи створили потужний, але ніким не врегульований цифровий простір, який може використовуватися різними акторами для вірусного поширення фейків, відвертої брехні, підбурювання до насильства та інших стратегій дезінформації. Інформаційна перенасиченість, необмежений доступ до інформації та знань і одночасно некритичність її сприйняття відображені у феномені постправди, який нівелює вплив на формування громадської думки об'єктивних фактів, натомість перевагу надає зверненню до емоцій та особистих переконань громадян [13]. Встановити «фактичну істину» (Х. Арендт) в епоху постправди надзвичайно складно, оскільки в публічному дискурсі відбувається підміна фактів інтерпретаціями та емоціями, які не лише спотворюють реальність, але й конструюють нові реальності. Штучно сконструйовані реальності слугують основою для дій, прийняття рішень, а також формування картини (образу) світу у свідомості людей (потенційних виборців) про «правильні рішення, з якими вони приходять на дільницю» [6]. Для конструювання правильних (потрібних, лояльних) образів задіюються усі найпотужніші технології «зламу» колективної свідомості. У цьому контексті розширення політичної участі негативно впливає на функціонування ліберальної демократії, бо воно дозволяє легітимізувати популістські, антисистемні тощо стратегії дестабілізації, хаосу, обмеження суверенітету.

Отже, громадяни, які голосують (приймають рішення) на основі сконструйованих або емоційно інтерпретованих подій, фактів, нав'язаних популістських наративів, за відсутності необхідних політичних знань стали суттєвим викликом для сучасних демократій. Забезпечене цифровими

технологіями перенасичення інформацією сформувало індивіда, схильного до сприйняття маніпулятивних технік, не здатного до селекції та неупередженого аналізу великої кількості інформації. Практично необліковані й неконтрольовані обсяги (масиви) інформації породжують інформаційний голод, її надлишок парадоксальним чином викликає інформаційний вакуум, що зумовлений неможливістю спожити, верифікувати ці дані та на їхній основі раціонально сприймати реальність. Парадоксально, але інформаційне суспільство, тобто суспільство знань з майже не обмеженим доступом до інформації, породило некомпетентного виборця як суб'єкта, що ініціює в онлайн-середовищі не дискусію, а «війну інтерпретацій» (Є. Магда) фактів, подій чи явищ, виборця, не здатного критично мислити і розрізняти фейки, дезінформацію, виборця, що сприймає маніпулятивно нав'язані смисли як свої, просуваючи й пропагуючи їх у мережах та серед друзів.

Описані тенденції на основі аналізу виборчих процесів у США підтверджує Дж. Бреннан. Вчений розвінчує міф про раціонального виборця. У книзі «Проти демократії» він доводить, що сучасні виборці «незнаючі та нераціональні щодо політики», а політичну інформацію більшість засвоює глибоко упереджено та нераціонально» [4, с. 49, 50]. Отже, «якщо більшість виборців діє з дурного розуму, то вони шкодять не тільки собі. Вони завдають шкоди поінформованішим та більш раціональним виборцям, тобто виборцям меншості і тим громадянам, котрі утримались від голосування, майбутнім поколінням, дітям, іммігрантам та іноземцям, які не мають права голосувати, але залежать від цих демократичних рішень або зазнають шкоди від них. Прийняття політичних рішень не є вибором для себе, це вибори для всіх. Якщо більшість приймає примхливе рішення, інші змушені зазнавати ризиків» [4, с. 31]. Додамо, що ризиків зазнає і сама демократія як система, що ґрунтується на соціальному капіталі – довірі, цінностях, соціальних зв'язках [12].

Які можуть бути відповіді ліберальної демократії на виклики цифрової епохи, пов'язані зі зниженням політичних знань у виборців, їхньої упередженості чи байдужості? Перша можлива відповідь – «покращення за допомогою меншої участі» [4, с. 29], іншими словами, обмеження загального виборчого права, надання його компетентним, знаючим виборцям. Дж. Бреннан назвав це епістократичною формою врядування, де «за законом більш компетентні і знаючі громадяни так чи так мають дещо більшу політичну владу, ніж менш компетентні та незнаючі» [4, с. 13].

Ідея Дж. Бреннана не нова, її витoki містяться в ідеї «правління філософів» Платона, позиції Дж. Ст. Міла про те, що «загальна освіта має передувати загальному виборчому праву» [9, с. 242].

На сучасному етапі епістократична ідея проблематизується кризовими явищами у функціонуванні демократичних систем, їхньою неспроможністю впоратися з глобальними та цифровими викликами. Підкреслимо, що ідея демократії реалізувалась в історичні періоди, коли виборчі права громадян суттєво обмежувались цензами.

Проте реалізація епістократичної альтернативи в найближчий час є маловірогідною, оскільки вона ставить під сумнів фундаментальні принципи ліберальної демократії – політичні права та політичні свободи громадян, закріплені не лише в національних правових системах, але й у міжнародному праві. Однак Р. Даль стверджував: «У новостворених демократичних державах або таких, що демократизуються, де люди лише починають опановувати мистецтво самоврядування, питання громадянської компетентності набуває особливої ваги» [7]. Вчений задається питанням про критерії громадянської компетентності і відповідає на нього так: «Хороший громадянин виявляє гарячий інтерес до суспільного і політичного життя. Він добре поінформований про програмні документи, кандидатів та партії, спільно зі своїми співгромадянами бере активну участь у вирішенні суспільних питань, чинить активний вплив на політику уряду через голосування, висловлює свою точку зору, відвідує політичні мітинги тощо. У всіх цих діях мотивацією служить лише прагнення до загального добробуту» [7], тому для держави позитивним аспектом стане поява «адекватного громадянина» (Р. Даль), який хоча б не шкодить сам собі та суспільству.

Німецький дослідник Г. Мюнклер, тлумачачи поняття громадянської компетентності, розрізняє, з одного боку, статус громадянина, який пов'язаний з юридичними формулами визначення громадянства, а з іншого боку, «певні якості і кваліфікаційні характеристики власників цього статусу, їхню партicipаційну здатність і партicipаційну готовність, інтерес до примноження не лише особистого, приватного, але й суспільного добробуту, тобто орієнтацію на суспільне благо чи почуття солідарності, що свідчить про готовність до вчинків, дій, зусиль, за які або взагалі не передбачається ніякої матеріальної компенсації, або передбачається лише незначна компенсація» [11, с. 155]. Загалом громадянська компетентність, на думку Г. Мюнклера, є передумовою і для реалізації прав людини, і для виконання нею обов'язків, зумовлених статусом громадянства. Він вирізняє три елементи у структурі громадянської компетентності:

1) когнітивний – певний рівень знань, які необхідні для забезпечення політичної участі, а також рівень готовності та спроможності їх опанувати. Це, зокрема, знання про інституційну будову політичної системи, функціональні зв'язки всередині цієї системи, а також взаємодію зовнішньополі-

тичних і зовнішньоекономічних процесів. У цьому контексті важливими є обізнаність про функції державних та політичних інститутів, обсяг та розподіл повноважень і компетенцій, оскільки це дає змогу раціонально визначати об'єкти впливу для реалізації індивідуальних та суспільних інтересів;

2) процедурний елемент, що складається зі знань і здібностей, необхідних для реального втілення потенційним політичним актором можливостей впливу та політичної участі, визначених у межах чинного інституціонального порядку. До них учений відносить здатність до тактичної та стратегічної взаємодії;

3) габітуальний елемент, що передбачає наявність навичок внутрішніх установок, необхідних для того, щоб знання про структуру політичної системи і можливості вирішення суспільних проблем доповнювались практичною активністю. Габітуальна компетентність дозволяє знанням трансформуватись у прагнення конкретних дій. Вона, як наголошує Г. Мюнклер, має важливе значення для продукування колективних благ, тобто ресурсів, якими користується кожен незалежно від власного внеску у їхнє зростання [11, с. 153–154].

Українська вчена О. Пометун вирізняє подібні елементи громадянської компетентності: 1) знання, на основі яких формуються уявлення про способи реалізації потреб й інтересів особистості в політичному, правовому, економічному, соціальному та культурному просторі демократичної держави; 2) вміння й досвід участі в політичному житті суспільства і практичного застосування знань; 3) чесноти, притаманні громадянину демократичного суспільства [10, с. 18].

Отже, громадянська компетентність виявляється у рисах інтелектуального та морального характеру, що унеможливує її юридичну формалізацію, на відміну від статусу громадянства. Вона є інтегративною характеристикою особистості, спроможністю індивіда активно, відповідально й ефективно реалізовувати громадянські права і обов'язки з метою розвитку демократичного суспільства. В ідеалі компетентний громадянин – результат сукупної дії чинників і механізмів, які використовуються агентами соціалізації і політичною системою для включення індивіда у суспільно-політичні зв'язки і відносини, його комунікації з оточенням, унаслідок якої він засвоює зразки поведінки, соціальні норми та цінності, необхідні для його успішної життєдіяльності у цьому суспільстві та одночасно важливі для функціонування політичної системи, легітимізації її інститутів. Однак нині держава та її інститути не володіють монополією впливу на процеси соціалізації індивіда. На формування цінностей, переконань і моделей політичної поведінки значний вплив мають недержавні агенти – транснаціональні інформаційні мережі, інфлюенсери, що здатні

конструювати вимоги та антисистемні установки, масові настрої, які можуть деструктивно вплинути на ефективність демократичних практик. Однак організація і сприяння поширенню громадянської освіти, медіаграмотності, формування критичного мислення, які є вагомими чинниками формування громадянських компетенцій, повинні стати предметом посиленої уваги державних та громадських інститутів.

Висновки. Сучасний розвиток суспільства позначений лавиноподібним збільшенням обсягів інформації та знань і водночас труднощами у сприйманні та об'єктивації, акцентує увагу на політичній цінності знань як на базовому і необхідному ресурсі для розвитку та формування якостей компетентного громадянина. Здатність користуватися цим ресурсом визначає конкурентоспроможність окремих індивідів та життєздатність й ефективність демократії як політичної системи.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Антонов Д. Индивидуализм как ключевое определение идентитета индивидуалистического общества. *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Серия «Вопросы теории и практики»*. Тамбов : Грамота. 2013. № 7. С. 15–19.
2. Бауман З. Индивидуализированное общество / пер. с англ. под ред. В.Л. Иноземцева. Москва : Логос, 2002. С. 30–31.
3. Бернейс Э. Инженерия согласия / пер. с англ. А.Б. Белоусова. *Полит. Политические исследования*. 2013. № 4. С. 122–131.
4. Бреннан Дж. Проти демократії / пер. з англ. М.Є. Бистрицького. Київ : Дух і літера. 2020. 464 с.
5. Висоцький О. Віртуальність як провідна форма легітимізаційної політики в добу постмодерну. *Політичний менеджмент*. 2008. № 6 (33). С. 41–53.
6. Голубицкий С. Блокчейн для диктатора. Почему голоса избирателей в США считают, как в XIX веке, и при чем тут демократия? URL: <https://novayagazeta.ru/articles/2020/11/07/87871-blokcheyndlya-diktatora>.
7. Даль Р.А. Проблемы гражданской компетентности. *Век XX и мир*. 1994. № 7–8.
8. Закарія Ф. 10 уроків для світу після пандемії / пер. з англ. А. Марховської, О. Ємельянової. Київ : Наш формат, 2021. 264 с.
9. Міл Дж. Ст. Про свободу : есе. / пер. з англ. Київ : Видавництво Соломії Павличко «Основи». 2001. 463 с.
10. Пометун О. Формування громадянської компетентності: погляд з позиції сучасної педагогічної науки. *Вісник програм шкільних обмінів*. 2005. № 23. С. 18–20.
11. Munkler H. Der kompetente Bürger. Politische Beteiligung und Bürgerengagement in Deutschland. Möglichkeiten und Grenzen. Bonn. *Bundeszentrale für politische Bildung*. 1997. S. 153–172.
12. Putnam R.D. Bowling Alone. The collapse and revival of American community. New York : Simon and Shuster. 2000. 541 p.

13. Word of the Year 2016 is... English Oxford Living Dictionaries. URL: <https://languages.oup.com/word-of-the-year/2016/>.

REFERENCES:

1. Antonov, D. (2013). Yndyvdualyzm kak kliuchevoe opredelenye ydentyteta yndyvdualystycheskoho obshchestva. [Individualism as the key definition of the identity of an individualistic society]. Tambov : Hramota. No. 7 (33). pp. 15–19. [in Russian].

2. Bauman, Z. (2002). Yndyvdualyzovannoe obshchestvo. [Individualized society]. M. : Lohos, [in Russian].

3. Berneis, E. (2013). Ynzheneryia sohlyasia. [Consensus engineering]. Polys. No. 4. pp. 122–131. [in Russian].

4. Brennan, Dzh. (2020). Protym demokratsii. [Against Democracy]. Kyiv : Dukh i litera. [in Ukrainian].

5. Vysotskyi, O. (2008). Virtualnist yak providna forma lehymatsiinoi polityky v dobu postmodernu. [Virtuality as the main form of legitimate policy in the postmodern era]. Politychnyi menedzhment [Political management]. No. 6(33). pp. 41-53. [in Ukrainian].

6. Holubyt'skyi, S. (2020). Blokchein dlia dyktatora. Pochemu holosa yzbyratelei v USA schytaiut, kak v XIX veke, y pry chem tut demokratsiia? [Blockchain for a dictator. Why voters in the United States are considered as in the 19th century, and what does democracy have to do with it]. <https://novayagazeta.ru/>

articles/2020/11/07/87871-blokcheyn-dlya-diktatora. [in Russian].

7. Dal, R. A. (1994). Problemy hrazhdanskoï kompetentnosti. [Problems of civic competence]. Vek XX y myr [The twentieth century and the world]. No. 7–8. [in Russian].

8. Zakariia, F. (2021). 10 urokiv dlia svitu pislia pandemii. [10 lessons for the world after the pandemic]. Kyiv : Nash format. 2021. [in Ukrainian].

9. Mil, Dzh. St. (2001). Pro svobodu: ese. [About freedom: essay]. K : Vydavnytstvo Solomii Pavlychko "Osnovy". 2001. [in Ukrainian].

10. Pometun, O. (2005). Formuvannia hromadianskoï kompetentnosti: pohliad z pozytsii suchasnoï pedahohichnoï nauky. [Formation of civic competence: a view from the standpoint of modern pedagogical science]. Visnyk prohram shkilnykh obminiv [Bulletin of school exchange programs]. No. 23. pp. 18–20. [in Ukrainian].

11. Munkler, H. (1997). Der kompetente Burger. Politische Beteiligung und Burgerengagement in Deutschland. Moglichkeiten und Grenzen. Bonn : Bundeszentrale fur politische Bildung. [The competent burger. Political participation and civic engagement in Germany. Possibilities and limits]. [in German].

12. Putnam, R.D. (2000). Bowling Alone. The collapse and revival of American community. New York : Simon and Shuster. [in English].

13. Word of the Year 2016 is... English Oxford Living Dictionaries. [Electronic resource]. Access mode: <https://languages.oup.com/word-of-the-year/2016/>. [in English].

Civic competence in modern democracy

Uhryn Lesia Yaroslavivna

PhD in Political Sciences, Associate Professor,
Department of Theory and History of Political Science
Ivan Franko National University of Lviv
University str., 1, Lviv, Ukraine

Shchurko Olena Mykhailivna

PhD in Political Science, Associate Professor at the Department of Humanities
Hetman Petro Sahaidachnyi National Army Academy
Heroes of Maidan str., 32, Lviv, Ukraine

Under the influence of manipulative information and digital technologies civic activity and civic competence are identified as important factors in the transformation of modern democratic practices in the context of individualization of society and human life. The presence of virtual and information space that is not controlled by the state allows various actors to construct political and electoral preferences of citizens through the spread of fakes, misinformation and vivid emotional images. However, these images do not correspond to social realities and development strategies. The use of manipulative technologies to form the necessary meanings, mass attitudes, public opinion allows political elites and other agents to use democratic procedures to implement undemocratic practices, and thus level the potential value of democracy. It is substantiated that citizens who do not have close social ties, civic positions and are focused specifically on private issues, leisure or consumption, usually make biased and irrational political choices or are indifferent to social and political issues, which distort the election results. The authors concluded that the main directions of counteracting these tendencies are either epistemological perspective, which restricts the voting rights of incompetent voters, and thus contradicts fundamental democratic principles, or the formation of civic competence of voters, which is manifested through cognitive, behavioral and moral traits. Also, the ability and desire to influence political processes not only in their own interests, but also for the common good. It is emphasized that a competent citizen is a product of socialization processes. However, in modern societies, the state and its institutions lose their monopoly in socialization. Formation of values, beliefs and patterns of political behavior is also influenced by non-state agents (transnational information networks, influencers) who can construct populist demands and anti-systemic attitudes that negatively impact the formation and efficiency of management structures. Civic education, media literacy, and the formation of critical thinking remain important factors in the formation of civic competencies.

Key words: civic competence, democracy, society, individualization, digital technologies, legitimization, manipulative technologies.

Хорішко Лілія Сергіївна

Суб'єкти реалізації стратегії державного брендингу в Німеччині

УДК 321:32.019.51

DOI <https://doi.org/10.24195/2414-9616.2021-6.13>

Хорішко Лілія Сергіївна
доктор політичних наук, доцент,
професор кафедри політології
Запорізького національного
університету
вул. Жуковського, 66,
Запоріжжя, Україна

Рівень суб'єктності сучасних держав у політичному просторі визначається їх здатністю успішно позиціонувати свої переваги та використовувати наявні можливості для адекватного реагування на сучасні виклики глобального розвитку. Державний брендинг є ключовим інструментом презентування основних напрямів розвитку та потенціалу держави в реалізації національних інтересів та підвищенні рівня добробуту громадян. Формування брендингової стратегії має відповідати принципам однозначності, інноваційності, першості, закріпленості. Успішність позиціонування державного бренду зумовлюється здатністю політичної еліти визначати ключові ідеї бренду та формувати дієву систему взаємодії з різними стейкхолдерами щодо їх реалізації в політичній практиці. Метою наукової розвідки є дослідження особливостей взаємодії політичної еліти, бізнес-структур, громадськості в процесі державного брендингу Німеччини. У ході дослідження був використаний системний підхід, що сприяв комплексному дослідженню структури та взаємозв'язків процесу державного брендингу Німеччини, а також методи аналізу та узагальнення, що забезпечили виконання поставлених завдань. Досліджено зміст брендингової стратегії "Land of Ideas", що реалізується в умовах сучасної політичної дійсності. Вона презентує Німеччину як активного суб'єкта політики, орієнтованого на використання новітніх технологій у всіх сферах життєдіяльності суспільства з метою забезпечення сталого розвитку. Доведено, що чинна брендингова стратегія акцентує увагу на економічному (сталій розвиток та добробут громадян), технологічному (технологічні інновації, енергоефективність, екологічна безпека), культурному (діалог, міжкультурна комунікація) аспектах. Ключовими ідеями брендингової стратегії є сталий економічний розвиток, технологічність і діджиталізація, екологічність та енергоефективність, партнерський діалог і співробітництво. Доведено, що суб'єктність політичної еліти проявляється у визначенні ключових ідей бренду та їх закріпленні на рівні масової свідомості через ініціювання різних суспільно значущих проєктів. Суб'єктність бізнес-структур полягає у фінансовій підтримці владних ініціатив, спрямованих на якісну трансформацію національної економіки. Суб'єктність громадськості в реалізації брендингової стратегії підвищує рівень її кореляції з потребами та інтересами громадян.

Ключові слова: держава, державний брендинг, бізнес-структури, громадськість, політична еліта.

Вступ. Сучасні тенденції глобального розвитку актуалізують питання стійкості національних держав, їх здатності реагувати на існуючі виклики. У цьому контексті активна включеність у формування державного бренду як комплексу заходів щодо підвищення рівня суб'єктності в міжнародній політиці з метою реалізації та відстоювання національних інтересів є одним із дієвих інструментів оптимізації процесів державотворення загалом. Зміст сучасних державних брендів має корелюватися з такими ключовими аспектами, як національні цінності й інтереси держави, конкурентоспроможність національної економіки в умовах глобального розвитку, внутрішня та зовнішня діяльність державних і недержавних інституцій, суспільна мобілізація [7]. На думку С. Анхольта, в реалізації брендингової стратегії держави виділяються такі етапи: стратегічний, орієнтований на концептуалізацію образу держави для внутрішньої та зовнішньої громадськості; діяльнісний, що передбачає комплексну взаємодію органів державної влади, бізнес-структур та громадськості щодо реалізації ключових цілей та завдань брендингової стратегії; символічний, спрямований на кореляцію змісту державного бренду з ключовими національними цінностями та інтересами [2]. Вказана послідовність забезпечує кристалізацію

у масовій свідомості ключових ідей бренду держави, конкретизує суб'єктів реалізації, забезпечуючи відповідність національним інтересам.

Формування брендингової стратегії має корелюватися з такими принципами: 1) однозначності, що передбачає акцентування уваги на ключовому гаслі; 2) інноваційності, що передбачає генерування нових ідей; 3) першості як прояву лідерства в ініціюванні та практичній реалізації ідей; 4) закріпленості, що передбачає широке представлення ключових ідей бренду у масовій свідомості [1]. Наявність брендингової стратегії дозволяє сучасним державам успішно презентувати громадськості лідерський потенціал та можливості його реалізації з метою забезпечення сталого розвитку. У цьому контексті актуалізується потреба дослідження суб'єктності органів влади, бізнес-структур і громадськості в реалізації брендингової стратегії.

Мета та завдання. Мета наукової розвідки – дослідити суб'єктів реалізації стратегії державного брендингу в Німеччині.

Методи дослідження. Досягнення поставленої мети передбачає виконання таких завдань: визначення ключових ідей брендингової стратегії "Land of Ideas"; конкретизація суб'єктності органів влади, бізнес-структур і громадськості щодо реалізації

державного брендингу. У ході дослідження був використаний системний підхід, а також методи аналізу та узагальнення.

Результати. В умовах сучасної політичної дійсності в Німеччині реалізується брендингова стратегія “Land of Ideas”. Її зміст розкривається у поєднанні таких аспектів: 1) економічного, орієнтованого на формування економіки сталого розвитку; 2) технологічного, спрямованого на широке впровадження у виробничу сферу інноваційних технологій, що сприяють екологічності та енергоефективності; 3) культурного, що передбачає розширення комунікативної взаємодії між суб'єктами реалізації державного брендингу, формування культури партнерського діалогу та співробітництва [6]. Отже, до ключових ідей брендингової стратегії Німеччини можна віднести сталість економічного розвитку, інноваційність, екологічність, енергоефективність, партнерський діалог, співробітництво. Загалом успішність позиціонування державного бренду зумовлена високим рівнем суб'єктності органів влади, які не тільки ініціюють певні проекти, спрямовані на реалізацію брендингової стратегії, але й активно залучають ресурсний потенціал різних стейкхолдерів. До них можна віднести бізнес-структури, а також представників громадськості.

Федеральне міністерство транспорту та цифрової інфраструктури ініціювало реалізацію проекту “German Mobility Award”. Його мета – привернути увагу громадськості до цифрових інновацій, спрямованих на оптимізацію розвитку бізнесу на засадах екологічності та діджиталізації. До розгляду приймаються проекти та ініціативи, що відповідають таким критеріям: 1) інтелектуальної мобільності (акцент на інноваціях, пов'язаних з цифрофізацією даних); 2) економічній вигідності і суспільній значущості; 3) відкритості і прозорості використання великих масивів даних для організації безпечного та зручного простору життєдіяльності громадян [4]. Представники міністерства активно взаємодіють з різними стейкхолдерами на онлайн-платформі <https://land-der-ideen.de/en/competitions/german-mobility-award>. Можна констатувати, що

націленість органів влади на діалог та співробітництво розширює можливості залучення ресурсного потенціалу та підприємницької ініціативи бізнес-структур до реалізації проектів, спрямованих на впровадження цифрових інновацій в різні сфери життєдіяльності з метою стимулювання розвитку національної економіки, оптимізації процесів екологічної та цифрової трансформації, підвищення рівня суспільного добробуту (див. таблицю 1).

Наведені приклади свідчать про високий рівень зацікавленості бізнес-структур різних сфер діяльності у співробітництві з органами влади щодо реалізації проектів, зміст яких корелюється з ключовими ідеями державного брендингу. Це сприяє підвищенню рівня координації зусиль у забезпеченні сталого економічного розвитку держави та здатності адекватно реагувати на сучасні глобальні виклики.

Не менш важливим є також прагнення Федерального міністерства транспорту та цифрової інфраструктури залучати ініціативи громадськості, спрямовані на оптимізацію процесів використання великих масивів даних у різних сферах життєдіяльності суспільства з метою поліпшення якості та комфортності проживання на певній території (див. таблицю 2).

За підтримки Німецького банку та Федерального міністерства освіти та наукових досліджень був ініційований проект «Видатні місця в країні ідей». Основна його мета – створення платформи для дискусій та обговорення інноваційних ініціатив у сфері освіти та науки, що відповідають викликам сьогодення та спрямовані на поліпшення якості життя громадян у майбутньому. Проект орієнтований на представників громадських організацій, закладів освіти та культури. На думку керівника відділу бренд-комунікації Німецького банку С. Румеля, активізація громадської ініціативи щодо пошуку ефективних механізмів підвищення якості та комфорту життя сприяє партнерському діалогу стейкхолдерів та розширює можливості залучення їх ресурсного потенціалу до процесів економічної модернізації держави [3]. Фінансову підтримку банку отримали такі ініціативи (див. таблицю 3).

Таблиця 1

Проекти, спрямовані на реалізацію брендингової стратегії

Суб'єкт діяльності	Зміст проекту
Siemens Mobility (департамент концерну “Siemens AG”), Deutsche Bahn (основний німецький оператор здійснення перевезень пасажирів і вантажів)	цифровізація громадського транспорту м. Гамбург, що передбачає впровадження цифрових технологій автоматизованого управління приміськими потягами з метою підвищення рівня енергоефективності використання залізничної мережі, синхронізації процесів прискорення та гальмування рухомого складу, оптимізації графіку руху, підвищення рівня безпеки пасажирів
“Insel-projekt.berlin UG” (консалтингова компанія)	онлайн-сервіс “Carré Mobility” спрямований на синхронізацію потреб і можливостей громадян певної території у швидкій комунікації з наявними виробниками товарів чи послуг, що прискорює їх отримання. Це забезпечує соціальне дистанціювання в умовах COVID-19
“Valeo” (виробник промислової продукції)	система інтелектуального управління світлофорами спрямована на підвищення рівня СМАРТ-керуваності транспортними засобами, уникнення заторів та підвищення рівня безпеки пішоходів

Джерело: розроблено автором на основі [5].

Таблиця 2

Ініціативи громадськості, спрямовані на реалізацію брендингової стратегії

Суб'єкт ініціювання	Зміст ініціативи
С. Ейбенштайн, (м. Дрезден)	розширення можливостей використання цифрових додатків у регулюванні та створенні безпечних умов руху велосипедистів у межах території міста, що сприятиме популяризації даного виду транспорту та зниженню рівня викидів вуглецю
І. Піпер, Т.-Л. Шнель (м. Любек)	створення програмного забезпечення для спільного планування суб'єктами середнього та малого бізнесу ефективних і взаємовигідних логістичних зв'язків, орієнтованих на підвищення рівня енергоефективності виробництва
Ф. Дайтелхоф (м. Дортмунд)	упровадження цифрової платформи "Multi Mobility Goods", спрямованої на удосконалення процесу планування суб'єктів, що здійснюють перевезення вантажів, з метою забезпечення безперебійності постачання, енергоефективності та кореляції за критерієм «час-ціна=якість»

Джерело: розроблено автором на основі [5].

Таблиця 3

Ініціативи, спрямовані на реалізацію брендингової стратегії

Суб'єкт ініціювання	Зміст ініціативи
Стартап "Studio2B" (м. Берлін)	цифровий додаток «Твій перший день» дозволяє учням та студентам пройти віртуальне стажування та ознайомитися з особливостями різних професій з метою оптимізації вибору особистісної професійної траєкторії
Інститут математики та комп'ютерних наук (м. Франкфурт-на-Майні)	додаток "MathCityMap" генерує математичні завдання для студентів і школярів у межах реального часу, дозволяючи на практиці зрозуміти значущість у повсякденному житті певних математичних формул і знань
Університет Баухаус (м. Веймар)	сенсорна лабораторія сприяє розширенню можливостей включення викладачів і студентів у процеси дослідження обчислювальних технологій, моделювання та використання великих масивів даних завдяки формуванню відповідних практичних навичок

Джерело: розроблено автором на основі [8].

Представлені проєкти сприяють не тільки підвищенню рівня інформаційної культури молоді, формуванню практичних навичок самореалізації в умовах діджиталізації, але й включеності в актуальні процеси державотворення та економічної модернізації сучасної Німеччини.

Висновки. Процеси формування і реалізації стратегії державного брендингу дозволяють сучасним державам адекватно реагувати на виклики глобального розвитку, зберігаючи при цьому високий рівень суб'єктності у міжнародному політичному просторі. Ефективність імплементації брендингової стратегії в Німеччині зумовлена наявністю стійких зв'язків та двосторонньої взаємодії між політичною елітою, бізнес-структурами та громадськістю. Суб'єктність політичної еліти проявляється у визначенні ключових ідей бренду, що корелюються з національними інтересами держави. Закріплення їх значущості на рівні масової свідомості відбувається з метою підвищення рівня добробуту та комфорту громадян через залучення ініціативних стейкхолдерів до участі у проєктах, спрямованих на практичну реалізацію ідей бренду. Суб'єктність бізнес-структур полягає у фінансовій підтримці владних ініціатив та сприянні якісній трансформації національної економіки на засадах інноваційності, енергоефективності та екологічності. Залучення ініціативи громадськості до реалізації брендингової стратегії підвищує рівень кореляції її ключових цінностей

з потребами та інтересами громадян. Координація зусиль і можливостей вказаних суб'єктів сприяє актуалізації ключових цінностей та ідей державного бренду в масовій свідомості, формуванню колективної відповідальності за процеси державотворення, забезпечуючи суспільну мобілізацію та високий рівень політичної ідентифікації.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кіслов Д.В. Брендинг як вид державних маркетингових комунікацій. URL: http://www.investplan.com.ua/pdf/1_2015/30.pdf.
2. Anholt S. Beyond the nation brand: the role of image and identity in international relations. URL: <https://surface.syr.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1013&context=exchange>.
3. Ausgezeichnete Orte. URL: <https://land-der-ideen.de/wettbewerb/ausgezeichnete-orte-im-land-der-ideen>.
4. Best-Practice-Wettbewerb. URL: <http://www.deutscher-mobilitätspreis.de>.
5. German Mobility Award. URL: <https://land-der-ideen.de/en/competitions/german-mobility-award>.
6. Khorishko L., Kovpak. V. Public diplomacy as a tool for the formation of the political brand of Germany. *Reality of Politics Estimates – Comments – Forecasts. Quarterly.* 2021, No. 17 (3). S. 74–87.
7. Mabillard V., Vuignier R. Nation(s) branding in a highly fragmented state: The case of Belgium. 2021. URL: https://www.researchgate.net/publication/354785700_Nations_branding_in_a_highly_fragmented_state_The_case_of_Belgium.

8. Zu Besuch bei den Preisträgern 2019. URL: <https://land-der-ideen.de/wettbewerbe/ausgezeichnete-orte-im-land-der-ideen/preistraeger-2019>.

REFERENCES:

1. Kislov D.V. Brendynh yak vyd derzhavnykh marketynhovykh komunikatsii [Branding in view of state marketing communications]. URL: http://www.investplan.com.ua/pdf/1_2015/30.pdf (in Ukrainian).

2. Anholt S. (2013) Beyond the nation brand: the role of image and identity in international relations. URL: <https://surface.syr.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1013&context=exchange>.

3. Ausgezeichnete Orte. URL: <https://land-der-ideen.de/wettbewerbe/ausgezeichnete-orte-im-land-der-ideen>.

4. Best-Practice-Wettbewerb. URL: <http://www.deutscher-mobilitätspreis.de>.

5. German Mobility Award. URL: <https://land-der-ideen.de/en/competitions/german-mobility-award>.

6. Khorishko L., Kovpak V. Public diplomacy as a tool for the formation of the political brand of Germany. *Reality of Politics Estimates – Comments – Forecasts. Quarterly*. 2021, No. 17 (3). S. 74–87.

7. Mabillard V., Vuignier R. (2021). Nation(s) branding in a highly fragmented state: The case of Belgium. URL: https://www.researchgate.net/publication/354785700_Nations_branding_in_a_highly_fragmented_state_The_case_of_Belgium.

8. Zu Besuch bei den Preisträgern 2019. URL: <https://land-der-ideen.de/wettbewerbe/ausgezeichnete-orte-im-land-der-ideen/preistraeger-2019>.

Subjects of implementation of the state branding strategy in Germany

Khorishko Liliia Serhiivna

Doctor of Political Science, Associate Professor,
Professor at the Department of Political Science
Zaporizhzhia National University
Zhukovsky str., 66, Zaporizhzhya, Ukraine

The level of subjectivity of modern states in the political space is determined by their ability to successfully position their advantages and use the available opportunities to adequately respond to modern challenges of global development. State branding is a key tool for presenting the main directions of development and potential of the state in the realization of national interests and improving the welfare of citizens. The formation of a branding strategy must comply with the principles of unambiguity, innovation, primacy, consolidation. The success of state brand positioning is due to the ability of the political elite to identify key brand ideas and form an effective system of interaction with various stakeholders for their implementation in political practice. The purpose of scientific intelligence is to study the peculiarities of the interaction of the political elite, business structures, the public in the processes of state branding in Germany. The study used a systematic approach that contributed to a comprehensive study of the structure and relationships of the state branding process in Germany, as well as methods of analysis and generalization that ensured the implementation of the tasks. The content of the branding strategy "Land of Ideas", implemented in the context of modern political reality, has been studied. It presents Germany as an active actor in the international political space, focused on the use of brand-new technologies in all spheres of society to ensure sustainable development. The authors prove that the current branding campaign focuses on economic (sustainable development and citizens welfare), technological (technological innovation, energy efficiency, environmental safety), and cultural (dialogue, intercultural communication) aspects. The key ideas of the branding strategy are sustainable economic development, manufacturability and digitalization, environmental friendliness and energy efficiency, partnership dialogue and cooperation. It has been proved that the subjectivity of the political elite is manifested in the definition of key ideas of the brand and their consolidation at the level of mass consciousness through the initiation of various socially significant projects. The subjectivity of business structures is the financial support of government initiatives aimed at qualitative transformation of the national economy. Subjectivity of the public in the implementation of the branding strategy increases the level of its correlation with the needs and interests of citizens.

Key words: state brand, state branding, business-structures, public groups, political elite.

РОЗДІЛ 2. ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ТА ІДЕОЛОГІЯ

Гольцов Андрій Геннадійович

Геополітична ідеологія в Російській Федерації

УДК 323.2 (470+571)

DOI <https://doi.org/10.24195/2414-9616.2021-6.14>

Гольцов Андрій Геннадійович
доктор політичних наук,
доцент кафедри філософії
та міжнародної комунікації
гуманітарно-педагогічного факультету
Національного університету біоресурсів
та природокористування України
вул. Героїв Оборони, 15, Київ, Україна

За умов актуалізації численних зовнішніх та внутрішніх викликів керівництво Росії має потребу забезпечувати стабільне функціонування суспільно-політичної системи країни. Для гарантування суспільної підтримки своєї політики російська влада використовує досить своєрідні ідеологічні основи, у тому числі й геополітичні. Дослідження сучасної ідеології такої держави, як Російська Федерація, має науково-теоретичне та практичне значення. У суспільній свідомості населення сучасної Росії збереглися окремі консервативні й імперські ідеологеми, зокрема геополітичні. Частина геополітичних ідеологем успадкована від Радянського Союзу і навіть Російської імперії. Вони використовуються не лише для реставрації традиційних імперських ідеологічних цінностей, а й для трансформації ідеології відповідно до сучасних геополітичних цілей російського керівництва. У сучасній Росії спостерігається поєднання традиційних (і трансформованих) геополітичних ідеологем із новими, які цілеспрямовано культивуються державною владою. Загалом у Російській Федерації створюється еkleктична неоімперська ідеологія, головними складниками якої є російський імперіалізм, неоімперський націоналізм, неоєвразійство, консерватизм, православний клерикалізм. Кожній зі складових частин неоімперської ідеології притаманні певні геополітичні ідеологеми. Вони є елементами російської геополітичної ідеології. Російська геополітична ідеологія призначена для укорінення в свідомості населення, зокрема населення Російської Федерації, для забезпечення підтримки внутрішньої та зовнішньої політики державної влади. Також російське керівництво цілеспрямовано використовує геополітичну ідеологію для пропаганди серед населення країн пострадянського простору з метою виправдання і обґрунтування своєї неоімперської геополітики.

Ключові слова: геополітична ідеологія, ідеологема, неоімперська ідеологія, неоєвразійство, неоімперська геополітика.

Вступ. Сучасне керівництво Російської Федерації (РФ) має амбіції щодо підвищення статусу своєї держави в глобальному геополітичному порядку, виявляючи прагнення забезпечити для Росії неформальну роль одного зі світових «полюсів». Згідно з глобальною стратегічною метою влада РФ розробляє та втілює в життя геостратегічні вектори щодо низки регіонів та країн світу, особливо на пострадянському просторі. За умов актуалізації зовнішньополітичних викликів та періодичного загострення численних внутрішніх політичних та соціально-економічних проблем перед керівництвом Росії постають нагальні завдання зміцнення своєї влади у країні та забезпечення масової підтримки серед населення своєї зовнішньої та внутрішньої політики. Для виконання таких масштабних завдань російській владі потрібне достатньо міцне ідеологічне підґрунтя. Російська ідеологія призначена для населення самої РФ, але вона використовується також і в зовнішньому світі, особливо для посилення впливу на населення низки країн колишнього СРСР, так званого близького зарубіжжя. Отже, дослідження ідеологічних засад геополітики Росії є важливим завданням як в науково-теоретичному, так і в практичному сенсі.

У науковій літературі накопичений значний обсяг досліджень сучасної російської ідеології. Серед російських вчених варто виділити напрацювання таких науковців, як Л. Бизов, І. Давидов,

О. Дугін, Н. Комлева, О. Малінова, О. Міллер та ін. При цьому спостерігається широкий спектр оцінних висновків щодо російської ідеології – від апологетичних до критичних. У наукових розвідках західних дослідників С. Генсона, М. ван Герпена, К. Давіші, М. Ларюель, Г. Поп-Елечеса, Дж. Такера та ін. міститься досить детальний аналіз витоків та складових частин ідеології в Росії. Загалом переважають песимістичні погляди на перспективи подальшого розвитку сучасного політичного режиму в цій країні. Численні аспекти російської ідеології розглядають у своїх працях вітчизняні автори Р. Гула, С. Плохій, М. Розумний, Р. Рукомеда, В. Ткаченко, М. Шульга та ін. Для більшості праць притаманні різко критичні оцінки ідеології Росії як в історичному минулому, так і нині. Виявляється імперська сутність російської ідеології, її націленість на експансіонізм. Як і в західній літературі, так і в українській трапляються трактування путінського режиму в Росії як фашистського, що має відповідну ідеологію. При цьому існує актуальна потреба в поглибленому вивченні геополітичного підґрунтя ідеології в сучасній РФ, виявленні впливу геополітичної ідеології на суспільну свідомість населення країни. Таким чином, попри досить солідний науковий доробок вчених різних країн та наукових шкіл у дослідженні російської ідеології, саме геополітичні аспекти даної проблеми потребують подальших наукових пошуків.

Мета та завдання. Метою статті є виявлення сутнісних рис сучасної російської геополітичної ідеології та її складових частин. Завданнями дослідження є такі: виявлення особливостей сучасної ідеології в Росії та її основних компонентів; розкриття сутності геополітичної ідеології; аналіз окремих геополітичних ідеологем, поширених у російському суспільстві; визначення небезпек, пов'язаних з ідеологічною експансією РФ за межі її геопростору.

Методи дослідження. Для досягнення мети та виконання відповідних завдань були використані такі загальнонаукові методи, як аналіз, синтез, індукція, дедукція, абстрагування, аналогія. Застосування порівняльно-історичного методу надає можливість зіставити ідеологію Росії та її геополітику в часі та просторі. Критичний підхід показав свою доцільність під час виявлення сутнісних рис російської ідеології взагалі та геополітичної зокрема. Абстрактне геополітичне моделювання було застосоване під час аналізу ідеологічних основ внутрішньої та зовнішньої геополітики Росії.

Результати. Взагалі ідеологію можна уявити як ціннісно-смыслову систему, що поєднує досить тісно взаємопов'язані певні ідеї, цінності, погляди, образи, політичні та етичні норми тощо. Елементом (елементарною одиницею) ідеологічної системи, який має вербальний вираз, вважається ідеологема. У трактуванні О. Нахімової ідеологема постає як «ментальна одиниця, до складу якої входить ідеологічний компонент» [4, с. 153]. Ідеологема зазвичай репрезентується певним словом, сталим словосполученням, стислим текстом, символом тощо. Саме за допомогою ідеологем певна політична сила може маніпулювати масовою свідомістю населення країни чи окремого регіону. З часом змістове та емоційно-психологічне наповнення ідеологем під дією зовнішніх чи внутрішніх факторів може зазнавати трансформації. Ідеологемам притаманне певне як позитивне, так і негативне аксіологічне значення (забарвлення).

Геополітика як наука в процесі свого розвитку тісно переплелася з ідеологією, зазнаючи її впливу, і водночас прямо чи опосередковано брала участь у формуванні певних ідеологічних засад політики держав світу. На думку В. Колосова, геополітика постає як «частина ідеологічної доктрини, що є в явному чи неявному вигляді у будь-якій державі» [3, с. 87]. З огляду на це вивчення геополітичного змісту тієї або іншої ідеології є актуальним завданням сучасної наукової геополітики.

У сучасній науці досить дискусійним постає концепт «геополітична ідеологія». Він використовується в одній площині з вже усталеною політичною ідеологією. Крім того, не підлягає сумніву доцільність виокремлення економічної, соціальної, етнічної, релігійної ідеології. Геополітичну ідеологію пропонується трактувати як відносно цілісний

комплекс ідей, поглядів, уявлень щодо виникнення, трансформацій та тенденцій розвитку геопросторових політичних систем. Зокрема, ідеться про державні політичні системи. Геополітична ідеологія зазвичай цілеспрямовано формується певним геополітичним актором (зокрема, державою) задля «укорінення в суспільній свідомості потрібних йому переконань щодо політичної організації геопростору та відповідних напрямів геополітики» [2, с. 36].

У рамках геополітичної ідеології можливе поєднання окремих компонентів різного ідеологічного генезису. Фундаментом таких нестандартних сполучень постає геопросторовий фактор розвитку держав і народів незалежно від того, на які ідеї він спирається. Наприклад, право на геополітичну експансію може обґрунтовуватися в рамках і комуністичної, і фашистської, і ліберальної ідеології. Так, неоімперська геополітична ідеологія, що обґрунтовує збереження та розширення сфер впливу у світі, притаманна і РФ, і Китаю, і США. Елементами геополітичної ідеології постають геополітичні ідеологеми. Як і ідеологеми взагалі, вони є ментальними одиницями, але мають не лише ідеологічний, а і геопросторовий зміст.

На основі аналізу історичного розвитку Росії С. Генсон зробив висновок про існування в ній «неприйняття ідеології» [9, р. 25]. Справедливість такої оцінки нібито підтверджує приклад занепаду та руйнації Радянського Союзу. Але в історичному минулому певні ідеології з різним успіхом прищеплювалися російському населенню. Наприклад, у добу Російської імперії була сконструйована ідеологія для широких народних мас, що відображалася відомою тріадою «Православ'я, Самодержавство, Народність». Взагалі будь-яка імперія має більш чи менш яскраво виражений ідеократичний характер. Її зовнішня та внутрішня політика націлені на здійснення грандіозних проєктів, тому мають спиратися на надійне ідеологічне підґрунтя для мобілізації широких народних мас. Збереження геопросторової цілісності імперії, що складається з гетерогенних територіальних елементів з різномірним етнічним та релігійним складом населення, також потребує відповідного ідеологічного базису.

У радянську добу в суспільній свідомості населення СРСР досить ефективно укорінювалася комуністична ідеологія. Остання в період «перебудови» виявилася нездатною трансформуватися відповідно до викликів часу і не витримала конкуренції із західним лібералізмом. У новій незалежній РФ у процесі реформування різних сфер суспільного життя виявилася, що на всіх щаблях соціальної піраміди ліберальні ідеологічні цінності та норми втілюються з великими труднощами. Натомість серед широкого загалу після розчарування в чудодійності ліберальних реформ відро-

дилися радянські ідеологеми, відновилися і трансформувалися навіть окремі російські імперські ідеологеми. Ці процеси стимулювалися консервативними політичними силами як «правого», так «лівого» штибу, зацікавленими у відродженні Росії як неоімперії. На початку 2000-х рр. в ідеологічній сфері Росії був виявлений тренд до формування синтетичної «путінської метаідеології» [1, с. 147]. Сучасна неоімперська ідеологія в Росії спрямована на ідейне обґрунтування існування жорсткої вертикалі влади всередині країни і експансіонізму в зовнішній політиці.

Захоплення державою провідної ролі в економіці, жорсткий контроль «центру» над регіонами, вельми витратна зовнішня політика – усе це потребувало консолідації соціально розшарованого російського суспільства на основі максимально прийнятної для народних мас ідеологічного базису. Нестачу конструктивних ідейних засад побудови «світлого майбутнього» намагаються у Росії компенсувати претензіями на високу духовність, моральність, відданість споконвічним традиціям. В. Путін у 2012 р. оцінив ситуацію як «дефіцит духовних скреп» [6]. Нині відбувається активний пошук ідейного коріння в історичному минулому, висуваються претензії Росії на духовну, ідейну та геополітичну спадщину Київської Русі.

Російська влада регулярно демонструє ідейну близькість з широкими народними масами, проголошує модель «суверенної демократії» найбільш адекватною специфічним умовам РФ. Серед російського населення найбільш популярні патерналістські погляди щодо економічної політики [11]. Населення неодноразово воно обмінювало свою лояльність до влади на стабільний економічний добробут. Проте нині популізм у російській ідеології виявився недостатньо забезпеченим економічними стимулами для народу. Пенсійна реформа 2018 р., грандіозне збагачення правлячої верхівки на фоні низького рівня життя значної частини населення, невіршеність численних соціально-економічних регіональних проблем – усе це знижує ступінь довіри населення до центральної влади та її ідеології. З огляду на це у РФ триває подальше удосконалення геополітичної ідеології, насичення її ідеологемами, покликаними спрямовувати суспільну думку в потрібному для влади напрямі.

А.Г. Гольцов зазначає, що у сучасній російській неоімперській ідеології спостерігається поєднання (іноді парадоксальне) таких компонентів, як «російський імперіалізм, неоімперський націоналізм, неоевразійство, консерватизм, православний клерикалізм» [2, с. 120]. У ній наявні навіть окремі елементи комуністичної ідеології радянського штибу, а також панславізму та російського неомонархізму.

Характерною для ідеологічного поля сучасної Росії є ідеологема «Сталін». Під час життя Й. Ста-

ліна в СРСР був створений культ його особи. Ідеологема «Сталін» носила універсальний характер і була провідною у всіх сферах суспільного життя Радянського Союзу. Після нетривалого періоду нищівної критики, а потім забуття вже в 1970-х рр. ідеологема «Сталін» стала набувати певних позитивних рис. У добу «перебудови» політика Й. Сталіна критикувалася ще жорсткіше, ніж під час «відлиги». А в сучасній РФ Й. Сталін посів одне з найпочесніших місць у пантеоні найвидатніших діячів у російській історії. У травні 2021 р. організація «Левада-Центр» провела соціологічне опитування росіян щодо їхнього ставлення до Й. Сталіна. Виявилось, що 56% респондентів радше згодні чи повністю згодні з твердженням, що Сталін був великим вождем (у 2016 р. таких було 26%), натомість лише 14% опитаних не погодилися з цим (у 2016 р. незгодних було 23%) [5].

Сучасна російська геополітична ідеологія загалом може бути оцінена як доволі примітивна, «низька». Для широких верств населення Росії вона пропонує спрощену геополітичну картину світу з чітким визначенням головних «друзів» і «ворогів». Типова «низька» геополітика пропонує негативно забарвлені ідеологеми «ворогів», які звинувачуються в більшості сучасних зовнішніх та внутрішніх проблем Росії. Геополітична ідеологія призначена для обґрунтування та виправдання як внутрішньої, так і зовнішньої політики керівництва РФ.

Російська неоімперська ідеологія ґрунтується на потужному ідейному фундаменті російського імперіалізму. Ідеологема «мирна Російська імперія» означає своєрідність геопросторового розвитку «континентальної» імперії шляхом переважно мирного приєднання величезних територій Сибіру та Далекого Сходу, на відміну від «морських» імперій Заходу, створених шляхом завоювань. Постулюється, що приєднання до Російської імперії нових земель призводило до миру, безпеки та прогресивного розвитку. Велика Росія постає як прогресивна, справедлива, миролюбна держава, водночас здатна вести успішні війни з наймогутнішими суперниками. У СРСР отримала розвиток своєрідна версія імперіалізму. Геополітична ідеологема з позитивним змістом «Радянський Союз – добровільне об'єднання рівноправних республік» означала кардинально відмінний від попередніх історичних епох спосіб організації державного устрою. Ідеологема «Велика Перемога у Великій вітчизняній війні» й похідні від неї ідеологеми нині особливо активно пропагуються російською владою. Лише в героїчному воєнному минулому росіяни знаходять високі ідеали самопожертви, воїнської честі, вірності присязі тощо.

Сучасна версія геополітичної ідеології «Велика Росія» наголошує на необхідності збереження статусу великої держави для забезпе-

чення нинішнього та майбутнього існування Росії. Лише така держава спроможна протистояти експансії з боку Заходу (зокрема, просуванню НАТО до російських кордонів). Геополітичний ідеологемі «Захід» нині надається особливо негативний зміст, оскільки саме йому призначено виконувати роль головного «ворога» Росії.

Патріотизм поєднується в сучасній російській ідеології з численними елементами імперського націоналізму. Вважалося, що в Радянському Союзі добровільно об'єдналися «братні народи». Ця ідеологема означала відсутність будь-якої етнічної нерівності в СРСР. Втілювався проєкт створення «нової історичної спільноти людей – радянського народу», котрий мав би радянську (імперську) ідентичність. Нині спостерігаються зусилля влади Росії сформуванню загальноімперської російської нації (російський народ) з представників усіх націй та народів РФ. Проте практичне втілення такої ідеологеми наштовхується на неприйняття в багатьох суб'єктах федерації. Потенційно за кризових умов у РФ може проявитися «ідеологічний розлом між імперською і націоналістичною формою російської ідентичності» [7, с. 124].

Сучасне радикальне неоєвразійство (особливо в працях О. Дугіна) пропонує низку геополітичних ідеологем. Від євразійства успадкована ідеологема «Московське царство – спадкоємець імперії Чингізхана». Неоєвразійство слугує ідейним фундаментом для зміцнення російської політичної системи. На світовій арені Росії призначено створити «п'яту імперію» і очолити глобальне протистояння країн та народів загрозам з боку таласократії. «Євразійська цивілізація» є також геополітичною ідеологемою, покликаною сприяти об'єднанню під егідою Росії пострадянських країн на основі їхньої цивілізаційної спільності. Загалом антизахідна (антиатлантична) ідеологія неоєвразійства не здобула достатньої популярності на пострадянському просторі.

У світогляді російської інтелігенції та широкого загалу наявні численні консервативні цінності, норми, правила. За словами М. Ларюель, підтримка російською владою (президентською адміністрацією) ідеології консерватизму «має дві мети – оборонну та наступальну» [10]. Влада здійснює лише часткові реформи, спираючись на консерватизм значної частини населення, яке не бажає стикатися з ризиками, пов'язаними з кардинальними перетвореннями в суспільстві. Глибинний «правий» консерватизм ґрунтується на історичних російських традиціях, навіть монархічних. Але пропозиції відновити в Росії монархію нині не мають якоїсь суттєвої суспільної підтримки. Водночас наявний і радянський варіант консерватизму – «лівий».

В ідеологемі «Москва – третій Рим» проявляється, крім геосакрального, ще й геополітич-

ний зміст – претензії Росії відігравати провідну роль серед істинно православних країн і народів. Вища ієрархія Російської православної церкви (РПЦ) тісно співпрацює з правлячою верхівкою РФ. «Свята Русь» в тлумаченні Патріарха Кирила має зміст геополітичної ідеологеми – об'єднання Росії, України та Білорусі. Крім реставрації геосакральних ідеологем минулого, відбувається формування нових (наприклад, «Крим – батьківщина російського православ'я»). Канонічна територія РПЦ також постає як геополітична ідеологема з обґрунтуванням претензій на релігійне домінування РПЦ на території України.

Аналіз документальних та наукових джерел дає підстави стверджувати, що Кремль цілеспрямовано використовує геополітичну ідеологію для пропаганди серед населення країн колишнього СРСР і посилення свого геополітичного впливу на їхнє суспільне середовище. Ідеологічна експансія Росії особливо чітко спостерігається щодо України, Білорусі, Молдови. З ідейних позицій заперечується навіть легітимність їх володіння власними територіями. Наприклад, формування території України в радянський період подається як низка «дарів» центральної влади [8]. Ідеологема «єдиний народ», який сформувався в межах спільного імперського геопростору, має чітко виражений геополітичний сенс і слугує для виправдання втручання у внутрішні справи суверенної України. Геополітичні ідеологеми «Новоросія» та «російський Крим» укорінюються за допомогою навчальної літератури, кінофільмів, ЗМІ у масовій свідомості населення самої РФ, а також Криму і так званих ЛНР / ДНР. За межами окупованих територій російська пропаганда націлена, зокрема, на сприйняття населенням Сходу та Півдня України. Прикладами сучасних російських геополітичних ідеологем щодо влади України слугують такі, як «бандерівська хунта», «фашистський режим» тощо. Отже, російська ідеологічна експансія становить загрозу територіальній цілісності України та стабільності її суспільного життя.

За умов сучасного геополітичного протиборства із Заходом у Росії знайшла застосування геополітична ідеологема «обложена фортеця». Її зміст полягає в тому, що населення Росії має консолідуватися навколо влади, погоджуватись на обмеження демократії, економічну стагнацію, зниження соціальних стандартів через необхідність здійснювати оборону проти Заходу (НАТО на чолі зі США).

Неоімперська геополітична концепція під назвою «Русській мір» («Руський світ») постає ідейним підґрунтям відповідного геополітичного проєкту поширення впливу Росії, зокрема, на країни пострадянського простору. Крім того, через російські та російськомовні діаспори керівництво РФ має намір певною мірою впливати на політичне та культурне життя інших країн світу. Ідеологема

«співвітчизники» може слугувати для обґрунтування права РФ здійснювати «захист своїх співвітчизників» навіть з використанням воєнної сили у тих країнах, де вони проживають.

Висновки. Для забезпечення стабільності свого політичного режиму та обґрунтування й виправдання зовнішньої та внутрішньої політики російська влада прагне сформувати надійний ідеологічний базис. Ідеологія в сучасній Росії має еkleктичний характер. Головними компонентами постають досить своєрідно поєднані й взаємно переплетені російський імперіалізм, неоімперський націоналізм, неоевразійство, консерватизм, православний клерикалізм. З історичного минулого для укорінення в суспільній свідомості росіян залучаються і трансформуються відповідно до сучасних умов імперські геополітичні ідеологеми. Були реставровані, наприклад, геополітичні ідеологеми «свята Русь», «Москва – третій Рим», «мирна Російська імперія», «велика Росія». Із запозичених з радянської доби стали активно втілюватися в сучасне політичне життя оновлені геополітичні ідеологеми «Радянський Союз – добровільне об'єднання рівноправних республік», «братні народи», «Велика Перемога» та ін. Негативно забарвлена геополітична ідеологема «Захід» використовується для позначення традиційного ворога миролюбної Росії. Особливо показовим є приклад переважно позитивного сприйняття в російському суспільстві ідеологеми «Сталін». Створені і впроваджуються такі ідеологеми, як «обложена фортеця», «Русській мір», «єдиний народ», «співвітчизники», «Новоросія», «російський Крим» та ін. Вони призначені для російського суспільства, але водночас застосовуються й для зовнішньої ідеологічної експансії. Для реалізації завдань євразійської геополітики на пострадянському просторі керівництво РФ намагається втілити відповідне ідеологічне підґрунтя з широким діапазоном геополітичних ідеологем. Проте типові російські геополітичні ідеологеми користуються дедалі меншим попитом у більшості населення країн колишнього СРСР, що особливо характерно для українського суспільства.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бызов Л.Г. Основные идеологические течения в массовом сознании современной России. *Мониторинг общественного мнения*. 2006. № 4. С. 142–150.
2. Гольцов А.Г. Геополітичний вимір стратегії Російської Федерації на пострадянському просторі : монографія. Київ : ЦУЛ, 2018. 392 с.
3. Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. Москва : Аспект-пресс, 2001. 479 с.
4. Нахимова Е.А. Идеологема «Сталин» в современной массовой коммуникации. *Политическая лингвистика*. 2011. № 2. С. 152–156.
5. Отношение к Сталину: Россия и Украина. Левада-Центр. URL: <https://www.levada.ru/2021/06/23/>

[otnoshenie-k-stalinu-rossiya-i-ukraina/](https://www.levada.ru/2021/06/23/otnoshenie-k-stalinu-rossiya-i-ukraina/) (дата звернення: 09.12.2021).

6. Послание Президента Федеральному Собранию от 12.12.2012. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/17118> (дата звернення: 09.12.2021).
7. Режим Путіна: перезавантаження – 2018 / заг. ред. М.М. Розумного. Київ : НІСД, 2018. 480 с.
8. Путина В. Об историческом единстве русских и украинцев. 12.07.2021. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/66181> (дата звернення: 09.12.2021).
9. Hanson S. *Post-Imperial Democracies: Ideology and Party Formation in Third Republic France, Weimar Germany, and Post-Soviet Russia*. Cambridge : Cambridge University Press, 2010. 306 p.
10. Laruelle M. The Kremlin's Ideological Ecosystems: Equilibrium and Competition. *Ponars Eurasia Policy*. 2017. November 14. URL: <https://www.ponarseurasia.org/new-policy-memo-the-kremlin-s-ideological-ecosystems-equilibrium-and-competition-m-laruelle/> (Last accessed: 09.12.2021).
11. Pop-Eleches G., Tucker J. *Communism's Shadow Historical Legacies and Contemporary Political Attitudes*. Princeton, NJ : PUP, 2017. 344 p.

REFERENCES:

1. Byzov, L.G. (2006). Osnovnyye ideologicheskiye techeniya v massovom soznanii sovremennoy Rossii. [Main ideological trends in the mass consciousness of contemporary Russia]. *Monitoring obshchestvennogo mneniya*. no. 4. pp. 142–150. [in Russian].
2. Goltsov, A.G. (2018). Gheopolitychnyj vymir strateghiji Rosijskoi Federacii na postradjanskomu prostori : monografija. [Geopolitical Dimension of the Strategy of the Russian Federation in the post-Soviet space]. Kyiv: CUL. [in Ukrainian].
3. Kolosov, V.A., Mironenko, N.S. (2001). Geopolitika i politicheskaya geografiya. [Geopolitics and political geography]. Moskva : Aspekt-press. [in Russian].
4. Nakhimova, Ye.A. (2011). Ideologema “Stalin” v sovremennoy massovoy kommunikatsii. [Ideologeme “Stalin” in contemporary mass communication]. *Political linguistics*. no. 2. pp. 152–156. [in Russian].
5. Otnosheniye k Stalinu: Rossiya i Ukraina. [Attitude towards Stalin: Russia and Ukraine]. *Levada-Center*. URL: <https://www.levada.ru/2021/06/23/otnoshenie-k-stalinu-rossiya-i-ukraina/> (Last accessed: 09.12.2021) [in Russian].
6. Poslaniye Prezidenta Federal'nomu Sobraniyu. [Address to the Federal Assembly]. 12.12.2012. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/17118> (Last accessed: 09.12.2021) [in Russian].
7. Rezhym Putina: перезавантаження-2018. (2018). [Putin's regime: reboot-2018] / М.М. Rozumny (Ed.). Kyiv : NISS. [in Ukrainian].
8. Stat'ya Vladimira Putina “Ob istoricheskom yedinstve russkikh i ukraintsev” [Article by Vladimir Putin “On the Historical Unity of Russians and Ukrainians”]. 12.07.2021. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/66181> (Last accessed: 09.12.2021) [in Russian].
9. Hanson, S. (2010). *Post-Imperial Democracies: Ideology and Party Formation in Third Republic France, Weimar Germany, and Post-Soviet Russia*. Cambridge : Cambridge University Press.

10. Laruelle, M. (2017). The Kremlin's Ideological Ecosystems: Equilibrium and Competition. *Ponars Eurasia Policy*. November 14. URL:† <https://www.ponarseurasia.org/new-policy-memo-the-kremlin-s-ideological-ecosystems-equilibrium-and-competition-m-laruelle/> (Last accessed: 09.12.2021)
11. Pop-Eleches, G., Tucker, J. (2017). *Communism's Shadow Historical Legacies and Contemporary Political Attitudes*. Princeton, NJ : PUP.

Geopolitical Ideology in the Russian Federation

Goltsov Andriy Hennadiyovych

Doctor of Political Science,
Associate Professor at the Department
of Philosophy and International
Communication of the Faculty
of Humanities and Pedagogy
National University of Life
and Environmental Sciences of Ukraine
Heroiv Oborony str., 15, Kyiv, Ukraine

Taking into account the actualization of numerous external and internal challenges, the Russian government needs to ensure the stable functioning of the country's socio-political system. To ensure public support for their own policies, the Russian government uses rather peculiar ideological foundations, including geopolitical ones. The study of the contemporary ideology of the Russian Federation has scientific, theoretical and practical significance. Certain conservative imperial ideologemes, including geopolitical ones, have survived in the public consciousness of the population of contemporary Russia. Some geopolitical ideologemes were inherited from the Soviet Union and even the Russian Empire. They are used not only to restore traditional imperial ideological values but also to transform ideology in accordance with the contemporary geopolitical goals of the Russian government. In contemporary Russia, there is a combination of traditional (and transformed) geopolitical ideologemes with new ones, which are purposefully cultivated by the state authorities. Altogether, an eclectic neo-imperial ideology is being created in the Russian Federation, the main components of which are Russian imperialism, neo-imperial nationalism, neo-Eurasianism, conservatism, and Orthodox clericalism. Each components of neo-imperial ideology has certain geopolitical ideologemes. They are elements of Russian geopolitical ideology. Russian geopolitical ideology aims at rooting in the conscience of the population, first of all, the Russian Federation with the view to ensuring support for the domestic and foreign policy of the state authorities. Moreover, the Russian government purposefully creates a geopolitical ideology for propaganda among the population of the post-Soviet countries in order to justify and substantiate its neo-imperial geopolitics.

Key words: geopolitical ideology, ideologeme, neo-imperial ideology, neo-Eurasianism, neo-imperial geopolitics.

Шайгородський Юрій Жанович

Вплив медіа на суспільно-політичні та етико-моральні процеси в Україні

УДК 32:316.3:004.77:17.02(477)
DOI <https://doi.org/10.24195/2414-9616.2021-6.15>

Шайгородський Юрій Жанович
доктор політичних наук, професор,
заступник директора з наукової роботи
Інституту політичних і етнонаціональних
досліджень
імені І. Ф. Кураса Національної академії
наук України
вул. Генерала Алмазова, 8,
Київ, Україна

Визначено домінантні канали впливу мас-медіа на усілякі процеси в суспільстві, його позитивні та негативні наслідки. Показано, що вплив мас-медіа на суспільно-політичні процеси та на формування морально-етичних норм не є лінійним, безпосереднім, а опосередковується передусім соціально-груповою рефлексією.

Проаналізовано зміст вітчизняного телевізійного контенту, виокремлено проблему небезпеки неконтрольованого розвитку і неетичного використання сучасних інтернет-технологій. Доведено, що завдяки технологічним можливостям та доступності медіа суттєво впливають на формування сучасного порядку денного, на суспільно-політичні процеси, на рівень загальної та політичної культури, суспільної інтеграції та консолідації.

Обґрунтовано, що сучасний телевізійний та інтернет-контент є суттєвим чинником не лише позитивного, але й негативного впливу на суспільну свідомість та поведінку, позначається на ціннісних орієнтаціях як системній сукупності уявлень про належне, норми, оцінки, установки. Мас-медіа належить особлива роль у процесі формування світогляду, ціннісних орієнтацій і моральних якостей передусім молодого покоління. Адаже для сприйняття як позитивних, так і негативних моделей поведінки найбільш «відкритими» виявились діти та молодь. Саме в підлітковому та юнацькому середовищі передусім зростає кількість проявів агресивної поведінки.

Наголошено на небезпеці негативних впливів сучасних інтернет-технологій на свідомість та мисленнєву діяльність, зокрема молодих людей. Актуалізовано проблему реформування системи освіти, науки, культури, дієвого моніторингу інформаційного простору, розробки комплексної програми, зорієнтованої на реалізацію практичних заходів та створення умов, які сприяли б гармонізації особистісного та суспільного розвитку, формуванню активної суспільно-політичної та громадянської позиції.

Ключові слова: суспільно-політичні процеси, політична культура, мас-медіа, цінності, ціннісні орієнтації, суспільна мораль, інтернет-залежність, деструктивний вплив мас-медіа.

Вступ. Загальноприйнятим та усталеним, зокрема в соціальних та поведінкових науках, є визнання суттєвості впливу засобів масової інформації на сприйняття громадянами суспільно-політичних процесів, їх оцінку, а відтак – на рівень громадянської активності; на становлення й утвердження суспільної моралі, її норм і принципів; на формування світогляду, на побудову моделей взаємодії між людьми та норм поведінки в суспільстві. Підтверджують наявність і вагомість такого впливу численні соціологічні, психологічні, філософські, педагогічні дослідження. Дійсно, нині інформаційно-комунікаційний ресурс набув такого розвитку, що охоплює практично всі сфери діяльності людей, а комунікаційна складова цього ресурсу перетворила його у своєрідний мейнстрим [2]. Від його змісту значною мірою залежить визначення «суспільного порядку денного» [3], домінантних напрямів культурного, наукового, суспільно-політичного, морально-етичного, інформаційного просторів життєдіяльності. На особистісному рівні mainstream media [1] впливають на оцінки і судження, на формування ціннісних орієнтацій і установок, а відтак – на ставлення до суспільно-політичних процесів, визначення етико-моральних меж, моделей і норм поведінки.

Як і будь-яке глобальне явище, інформатизація має свої позитивні й негативні сторони. З одного

боку, це швидке й практично безперешкодне та всеохоплююче розповсюдження інформації, що дає можливість підвищити рівень інтелектуального розвитку, розвитку освіти та культури, посилити аналітичні, прогностичні можливості, налагодити комунікації. З другого – це широкі можливості для пропагандистського, маніпуляційного, провокативного впливу з метою поширення неправдивої інформації, зразків деструктивної поведінки, розпалювання міжнаціональної та міжконфесійної ворожнечі тощо.

Мета і завдання. Метою статті є визначення впливу медіа на суспільно-політичні та етико-моральні процеси в Україні. Виходячи з цього, в наступні завдання: дослідити особливості впливу сучасних медіа на суспільно-політичні та етико-моральні процеси в Україні; визначити домінантні канали цього впливу, його позитивні та негативні наслідки.

Методи дослідження. Дослідження виконано з оперттям на методи загальнонаукового, філософського, системного, логічного, структурно-функціонального, соціально- та політико-психологічного аналізу. Використання цих методів уможливило, з одного боку, цілісне сприйняття об'єкта дослідження в поєднанні його зв'язків і взаємозалежностей, з другого – виокремлення функцій, визначення спрямованості та можливих напрямів

і наслідків медіа-впливу на рівень політичної культури та суспільної моралі як складових суспільно-політичних процесів.

Результати. У контексті нашого дослідження важливим є врахування того, що вплив мас-медіа на суспільно-політичні процеси, на процеси соціалізації, психологічного розвитку та формування ціннісних орієнтацій не є лінійним, безпосереднім, а ціннісні орієнтації як системна сукупність уявлень, норм, оцінок, цінностей і установок, як регулятор поведінки і підстава її оцінки не є продуктом виключно медіа впливу. Вони є передусім продуктом впливу соціально-групового – рефлексією на судження «значущих інших», референтних груп (за Г. Хайменом). У ранньому дитинстві – це переважно батьки й близькі родичі; у молодшому шкільному віці – вчителі; в підлітковому й ранньому юнацькому – ровесники. Перехід до дорослого життя передбачає приєднання до цілого кола референтних груп (різних за функціональною спрямованістю та структурованістю) – навчальних, професійних, формальних і неформальних тощо. Тобто вплив на формування політичної свідомості, морально-етичних норм і якостей є переважно опосередкованим – через референтні групи. При цьому варто врахувати й те, що опосередкований вплив є досить потужним, оскільки референтна група набуває ознак «значущих інших». Саме в цих групах передусім відбувається самоідентифікація й інтенсивний процес «оцінки», «переоцінки», «коригування» й інтеріоризації цінностей, своєрідний контроль і «звіряння» поведінки. Усі ці референтні групи є т. зв. «групами присутності» (або ж «членськими референтними групами», за Р. Мертоном), до яких людина входить безпосередньо, членом яких вона є.

Водночас існують групи, які в соціальних і поведінкових науках дістали назву «ідеальних референтних груп». «Ідеальна референтна група» – це група, існування якої ґрунтується здебільшого на парасоціальній взаємодії – уявній, вигаданій, «побудованій» свідомістю групи, до складу якої людина не входить. У цьому випадку еталоном суб'єктивних оцінок, життєвих ідеалів та планів, моделей поведінки, ціннісних орієнтирів виступають герої фільмів, телевізійні «зірки», літературні герої, історичні й політичні діячі тощо. Ці уявлення міфологізовані, у свідомості людини вони позбавлені суперечностей. Саме тому «ідеальною референтною групою» можуть стати цінності ідеалізованих епох – «епохи лицарів», «світлого радянського минулого», «безклопітного європейського майбутнього» тощо. І якщо вплив медіа на процеси соціалізації, формування ціннісних орієнтацій особистості, моральних норм і принципів у межах «груп присутності» є суттєвим, то в формування уявлень про «еталонну» групу – майже всевладним. Поступово медіа як складова інформаційного суспіль-

ства набуває усе більшої ваги у визначенні напрямів суспільно-політичного розвитку, в процесах соціалізації, формування цінностей і орієнтацій, поведінкових і моральних норм, правил взаємодії та форм спілкування.

Дослідження впливу медіа на сучасні суспільно-політичні та етико-моральні складові ментального розвитку в контексті утвердження демократичних принципів та суспільної моралі передбачає визначення основних каналів та форм цього впливу, аналіз домінуючих тенденцій, а також – наявних та можливих його наслідків. Попри те, що протягом останнього часу майже вдвічі (з 23,5% у 2018 до 44,1% у 2020 році) зросла кількість користувачів соціальних мереж, телебачення, як і раніше, залишається безперечним лідером інформаційного поля, і навіть суттєве зростання кількості інтернет-користувачів мало позначилося на його популярності. Як свідчать результати соціологічних досліджень, 75% опитаних отримують інформацію про стан справ в Україні та світі, переглядаючи програми телебачення [20]. Водночас до найпопулярніших інформаційних джерел входять й інтернет-медіа. Тож – кількість тих, хто отримує інформацію переважно з телевізора, й тих, хто віддає в цьому перевагу Інтернету, майже зрівнялася (адже сумарно кількість тих, хто для отримання інформації користується переважно соціальними мережами й інтернет-ЗМІ, становила 71%).

Порівняно широка мережа телевізійних каналів різниться не лише за домінуючими жанрами (про що свідчать, зокрема, й здійснений нами контент-аналіз обсягу й змісту загальнонаціональних каналів телебачення [див. 17, с. 177–178], а й за рівнем довіри глядачів до самих каналів [20]. Серед телеканалів першої п'ятірки за рівнем довіри (з показниками понад 10%) увійшли: «1+1» (24,2%), «Україна» (18,9%), «ICTV» (16,8%), «СТБ» (14,6%) та телеканал «Інтер» (13,0%). Найбільше увагу телеглядачів привертають новинні програми. Їх популярність (залежно від віку), коливається від 57% до 76%, суттєво «випереджаючи» інші жанри телепродукції. І це зрозуміло. Новини, їх зміст та емоційна спрямованість слугують для глядачів своєрідним «коректором» оцінок і поведінки. Найрейтинговошою програмою новин на українському телебаченні є «Телевізійна студія новин» (ТСН) каналу «1+1». (Зазначимо, за результатами дослідження Центру соціальних та маркетингових досліджень «Социс» загальне охоплення телеаудиторії ТСН перевищує 27 млн глядачів [16]).

Водночас здійснений автором статті контент-аналіз змісту програм «Телевізійної студії новин» засвідчив стійку тенденцію до поширення новин негативного змісту. Понад 80% часу й дві третини сюжетів програми присвячено висвітленню надзвичайних ситуацій, сюжетам, пов'язаним із людськими жертвами, криміналом, стихійними

та рукотворними лихами, життєвими негараздами, хворобами, корупцією, людськими втратами тощо [18, с. 36–37]. Такі повідомлення формують у глядача враження домінування аморальності в суспільстві, когнітивного дисонансу – розбіжності між очікуваннями й дійсністю. Очевидно, що інформація про безкарність «мажорів» – порушників правил дорожнього руху, що призвело до смертей та каліцтв, про корупціонерів, які unikли покарання, про політиків-невігласів, яким присуджуються наукові ступені й присвоюються вчені звання тощо, руйнує етичні запобіжники, викликає зневіру у справедливість та унормованість суспільного життя.

Домінування негативних новин викликають відповідні емоції – тривогу, розпач, невдоволення, сум, жаль, розчарування, гнів, обурення, заздрість, ненависть, злість, розгубленість, страх. А страх – найсильніша людська емоція, оскільки в його основі – інстинкт самозбереження, й виникає він як реакція на небезпеку, на загрозу реального або передбачуваного лиха. Страх мобілізує людину на реалізацію уникаючої поведінки (К. Ізард). Після невдалих спроб впливу на негативні обставини середовища у людини виникає особливий стан – «набутої безпорадності» (М. Селігман). Явище синдрому «набутої безпорадності» формується внаслідок нездатності впливати на події й контролювати їх, але які сприймаються як особистісно спрямовані. Дослідники цього психологічного феномену відзначають, що поведінка людей під впливом факторів, що породжують цей синдром, характеризується пасивністю, відмовою від активних дій з подолання проблем, супроводжується втратою відчуття свободи та контролю, невірою у можливість змін, у власні сили, пригніченістю, безпорадністю тощо. Ці стани є маркерами «набутої безпорадності» й переносяться на інші ситуації, тобто генералізуються (Д. Хіротто). Візуалізація ж змісту (за допомогою телебачення) посилює емоційний вплив на людину, опосередковуючи та корегуючи сприйняття нею реальності (Е. Бойд).

Винятковий ефект телебачення, окрім власне змістової спрямованості, полягає у самому факті його існування, його доступності, здатності звести мільйони громадян до рівня пасивних глядачів та інформ-споживачів протягом значної частини їхнього життя. Дослідники встановили, що нині чи не в кожному помешканні телевізор увімкнений в середньому сім годин на добу. За даними компанії з дослідження ринку Childwise [15], діти віком від 5 до 16 років проводять перед екраном телевізора у середньому шість з половиною годин на день. Діти віком від 5 до 10 років щоденно витрачають на перегляд ТБ близько чотирьох з половиною годин. Найдовше користуються електронікою хлопці-підлітки – у середньому вісім годин на

добу (підлітки-дівчата проводять перед екраном у середньому сім з половиною годин).

На тлі інтенсивного розвитку Інтернету посилюється тенденція психологічної залежності від нього. «Інтернет-залежність» – так визначається психічний розлад, що виникає на ґрунті зловживання Інтернетом [12]. Психологи-дослідники [4], а з часом і психіатри визнали нав'язливу потребу і звикання до Інтернету однією з форм психологічної залежності людини. Це явище може спричинити стан, у якому людина фокусуватиметься на віртуальному, а не на реальному світі. Психологічні дослідження [21] інтернет-залежності зосереджуються на характеристиках віртуального середовища, його проєкції на реальність життєдіяльності та на психологічних особливостях осіб, що підпадають під цей вид залежності. Відбувається своєрідна заміна реальних відносин на відносини віртуальні [10]. На небезпеку негативних впливів на свідомість та мисленнєву діяльність у контексті поширення інтернет-технологій вказали й доповідачі Римського клубу. На його ювілейному, п'ятдесятому, засіданні (2021) особливу увагу приділено необхідності розвитку інтегрального мислення, не обмежуючись його аналітичними формами. Крім того, як зазначається в доповіді Римського клубу, розвиток штучного інтелекту демотивує людей – якщо технології «вирішать усі проблеми», зникає потреба у пошуку складних, комплексних рішень, які потребують зміни способу життя. Наголошується на існуванні загрози неконтрольованого розвитку і неетичного використання сучасних технологій [6].

Дійсно, практично необмежений доступ до інформації не завжди сприяє розвитку логічного й критичного мислення. Штучний інтелект спрощує процес вибору, часто це залежить від уже «зафіксованих» інтернет-програмами уподобань користувача, або ж – домінантного в мережі тренду, – пропонує «готові рішення», робить цей вибір автоматичним, практично безальтернативним і прогнозованим. З одного боку, такий алгоритм «прийняття рішень» є корисним, щонайменше – з технологічної точки зору. З другого – позбавляє людей навичок (привчає до не обов'язковості) аналітичного мислення, критичного ставлення до пропонувананих рішень, зрештою – формування самого процесу мислення та його необхідних складових – суджень, умовиводів, які є передумовою освоєння нових знань, їх інтеграції у власну систему цінностей, значень і смислів [19].

Мас-медіа належить особлива роль у процесі формування світогляду, ціннісних орієнтацій і моральних якостей передусім молодого покоління. Адже для сприйняття як позитивних, так і негативних моделей поведінки найбільш «відкритими» виявились діти та молодь. Саме в підлітковому та юнацькому середовищі передусім

зростає кількість проявів агресивної поведінки. До заборонених раніше жанрів і тем звернулися й активно використовують їх і кінематографісти. Зокрема, неухильно зростає кількість фільмів зі сценами насильства, утім, як і ступінь натуралізму в його зображенні. Моніторингом телевізійного контенту [9] було встановлено, що на телевізійному екрані український телеглядач сцени агресії бачить в середньому кожні 16 хвилин, а в період з 19.00 до 23.00 (прайм-тайм), коли перед екраном збирається найбільша глядацька аудиторія, цей умовний інтервал скорочується до 12 хвилин. За результатами опитування, понад 80% хлопчиків та 77% дівчаток-підлітків ствердно відповіли на запитання «Чи ти любиш фільми жахів?» [7]. Часто телебачення пропонує певні способи вирішення конфліктів. Нерідко вони побудовані на агресивності [8]. Зрозуміло, що залежність між спогляданням насильства, аморальної й агресивної поведінки не можна назвати лінійною. Водночас високий рівень насильства, характерний для сучасної кіно- і телепродукції, негативно впливає (поряд з іншими соціальними факторами) на оціночні судження й формування поведінкових норм. Нерідко уявлення про норми та правила, про шляхи досягнення цілей людина прагне перенести із віртуального у світ реальний.

Маємо визнати, що досить часто впливи соціальних мереж є деструктивними. На жаль, прикладів, що підтверджують такий висновок, чимало: група в соцмережі «Синій кит», контент якої пропагував суїцид, що призвело до реальних смертей серед підлітків та молодих людей; «Новый путь» [14] – група, яка прийшла на зміну колишньої й пропонує підліткам участь у смертельних іграх. Неабиякого поширення в мережі набули групи й публікації, пов'язані з популяризацією сюжету південнокорейського трилера про виживання «Гра в кальмара». Не всі глядачі розуміють, що ідея фільму полягає в критиці сучасної капіталістичної системи. Натомість під час перегляду глядач переконується, що досягти життєвого успіху можна або випадково, або ж ціною фізичного знищення оточуючих. З героїв де-факто знято всю особисту моральну відповідальність за свій вибір, так само як за вчинки, які йому передували. Усі вбивства у фільмі подані настільки легко та невимушено, що будь-який підліток подумає, наскільки легко та невимушено можна організувати та реалізувати такий злочин. (Показово, що трилер «Гра в кальмара» протягом короткого часу очолив загальносвітовий рейтинг стримінгового сервісу Netflix).

Пристрасть до комп'ютерних ігор захопила чимало людей різного віку, особливо підліткового та юнацького. Інтернет-компанії Facebook та Microsoft працюють над створенням віртуальних (virtual reality, VR) проєктів «метавсесвіту». Facebook, на шляху до поєднання соці-

альної мережі з віртуальною реальністю, вже оголосив про ребрендинг і перехід до назви Meta. У 2017 році компанією Epic Games створено онлайн гру Fortnite, і це не просто інтерактивна гра, оскільки користувачі заходять у неї як у соціальну мережу, створюють групи, спілкуються, налагоджують віртуальні стосунки, мають можливість переходити у т. зв. «творчий» режим і створювати власний контент. За неповні чотири роки існування, на кінець 2020 року, в цій грі було зареєстровано понад 350 мільйонів осіб, або ж – 5% усього населення планети [13].

Розширює традиційні функції ЗМІ й поява т. зв. «непрофесійних медіа», які створюються самими користувачами Інтернету. Адже, і пост у Facebook, і публікація в Instagram, і власний канал на YouTube – також є інформаційно-комунікаційними засобами. Значного поширення набули форми поведінки, передусім підлітків, які пов'язані з небезпекою для здоров'я й життя та зорієнтовані на висвітлення в групах соціальних мережах (зокрема, в Instagram, в TikTok та ін.) – рух «дріфтерів-любителів»*, «зачеперів»**, «руферів»*** тощо.

В умовах соціального розшарування, несправедливого розподілу благ і колосальної майнової диференціації цей аспект перетворюється в суттєвий моральний, а зрештою – й поведінковий чинник. Водночас і телебачення, й інтернет-мережа часто «пропонують» продукцію з досить спрощеними сюжетами. Результати аналізу телевізійного контенту свідчать, що загалом в ефірі загальнонаціональних телевізійних каналів домінуючими є формати телевізійного серіалу (понад 35% загального ефірного часу). Навіть побіжний аналіз змісту телесеріалів вказує на перевагу мелодрам, фільмів кримінального жанру, стрічок з містичними сюжетами тощо. Більшість мелодраматичних серіалів побудована в межах досить простих сюжетних ліній, коли нічим непримітна дівчина за «щасливим» збігом обставин стає знаменитою, багатую й коханою; або ж багатими й успішними стають герої фільму внаслідок злочину – пограбування банку, афери, корупції, або ж вбивства. Низка телепродукції ґрунтується на легітиматії в суспільній свідомості протиправних дій поліцейських, демонстрації порушення ними прав людини задля «торжества справедливості» тощо. Пропоновані телесюжети можуть слугувати глядачам підставою для власного життєвого планування, уявлення про потреби й способи їх задоволення. Розрив між бажаним і реальним, між соціальними очікуваннями й можливостями часто призводить

* Дріфт (англ. Drift) – техніка проходження поворотів, вид автоспорту.

** Зачепінг, трейнсерфінг – екстремальна розвага, проїзд на автотзачапах вагонів, поручнях та підніжках, на гальмівних майданчиках та на дахах електропоїздів.

*** Руфер – людина, що прогулюється по дахах.

до депривації* – психічного стану, коли впродовж тривалого часу людина не має змоги достатньою мірою задовольняти бажані матеріальні й психічні потреби. Такий стан призводить до соціальної дезорієнтації, моральних і психологічних відхилень у поведінці та діяльності.

Ціла низка розважальних програм також використовує вже сформоване у певної частини глядачів прагнення «щасливого випадку», коли «шанс» стати успішним і знаменитим (наприклад, співаком) не пов'язується із рівнем професійної підготовки й наполегливою працею. Очевидно, що такі й значна кількість аналогічних програм ТБ опосередковано (й наполегливо) формують соціальні стандарти й поведінкові моделі, впливають на формування цінностей, моральних і поведінкових норм [17].

Телевізійний контент, публікації в інтернет-ЗМІ, відео в YouTube, які висвітлюють життя вітчизняних та закордонних «селебріті», дають чимало інформації для спонуки парасоціальної взаємодії, а через неї – пошуку власної ідентичності. Адже в умовах інформаційного суспільства традиційні форми ідентифікації поступово втрачають свою домінуючу роль, з'являються нові види ідентичності та нові форми особистісної самоідентифікації [5]. Тенденція, що посилюється, стала предметом соціально-психологічних досліджень сучасних процесів формування ідентичності та дістала назву «селебріті-ідентичність». Під селебріті-ідентичністю (від англ. *celebrity* – відома особистість) розуміють «ототожнення себе індивідом як шанувальника обраної їм знаменитості (відомої персони або групи) та/або відчуття належності до групи шанувальників, з прийняттям або формуванням відповідних уявлень та норм поведінки» [11, с. 55]. Цей вид та форма ідентичності обираються, передусім молодими людьми, несвідомо, але суттєво впливають на моральну свідомість та особистісну структуру ціннісних орієнтацій.

Висновки. Медіа належить особлива роль у процесі формування світогляду, ціннісних орієнтацій і моральних якостей, а відтак – у розвиткові суспільно-політичних та етико-моральних процесів в Україні. Рівень об'єктивності медіа та виваженості оцінок стосовно суспільно-політичних процесів та подій створюють підґрунтя установок, цінностей, уявлень про нормативність форм поведінки. Об'єктом впливу медіа є передусім психологія особистості та масова психологія. Особливої значущості й ваги набувають інформаційні засоби за нинішніх умов – стрімкого розвитку та проникнення практично у всі сфери життєдіяльності інформаційних та комунікаційних технологій, розробки та впровадження їх нових форм.

Завдяки технологічним можливостям та доступності медіа беруть участь у формуванні сучасного порядку денного та визначенні напрямів суспільного розвитку. Поряд з позитивними, існує чимала кількість негативних чинників впливу медіа на загальну та політичну культуру, рівень суспільної інтеграції та консолідації. Сучасний телевізійний та інтернет-контент є суттєвим чинником негативного впливу на свідомість та поведінку, узвичаює її деструктивні та агресивні форми, сприяє запереченню значення етичних норм, правовому та моральному нігілізму. Позначилася й посилюється тенденція до інтернет-залежності користувачів – явища, яке негативно впливає на психічне й фізичне здоров'я, спосіб життя та когнітивні здібності користувачів; небезпеки неконтрольованого розвитку і неетичного використання сучасних інтернет-технологій.

Важливим аспектом діяльності органів державної влади за нинішніх умов має стати реформування системи освіти, науки, культури, забезпечення ефективності діяльності інформаційної сфери, створення дієвої системи заохочення та примусу, зорієнтованої на реалізацію практичних заходів, створення, зокрема в освітніх закладах, таких умов, які сприяли б гармонізації особистісного та суспільного джерел розвитку, формуванню активної суспільно-політичної та громадянської позиції, ціннісних орієнтацій, адекватних завданням і цілям сучасності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Danesi M. Dictionary of media and communications / foreword by Arthur Berger. Armonk, New York. London, England : M. E. Sharpe, 2009. 332 p.
2. Chomsky Noam. What Makes Mainstream Media Mainstream. *Z Magazine*. URL: https://chomsky.info/199710_/.
3. McCombs M., & Reynolds A. News influence on our pictures of the world. In J. Bryant & D. Zillmann (Eds.). *Media effects: Advances in theory and research*. Lawrence Erlbaum Associates Publishers, 2002. P. 1–18.
4. Mingmin Zhang. Trust in social media brands and perceived media values: A survey study in China. URL: <http://www.ji-magazine.lviv.ua/2020/matvejchev-rimskij-klub.htm>.
5. Roose J., Schafer M. S., Schmidt-Lux Th. (Hrsg.). Fans. *Soziologische Perspektiven*. Wiesbaden, 2010.
6. Weizsaecker E., Wijkman A. Римський клуб, юбилейный доклад. URL: <http://www.ji-magazine.lviv.ua/2020/matvejchev-rimskij-klub.htm>.
7. Боєчко О. Вплив екранного насильства на формування агресивної поведінки підлітків. *Humanities & Social Sciences*. 2009. С. 197–198. URL: <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/6661/1/77.pdf>.
8. Дівчина прийшла в школу з арбалетом і підстрелила двох вчителів. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2021/09/6/7306207/>.
9. Зайцев А. А., Онышко Ю. В., Исаков Р. И. Мониторинг сцен насилия в программах ведущих телека-

* Депривація (лат. *deprivatio* – втрата, позбавлення) – скорочення або повне позбавлення можливості задовольняти свої психофізіологічні або соціальні потреби.

налов України. *Архів психіатрії*. 2002. Вип. 2(29). С. 31–36.

10. Иванова Т. В. Интернет-зависимость как проблема современного общества. *Интеллектуальный потенциал XXI века: ступени познания*. 2014. № 24. С. 49–53.

11. Крылов А.Н. Селебрити-идентичность как элемент самоидентификации молодежи в условиях постиндустриального общества. *Ценности и смыслы*. 2011. № 4(13). С. 54–62.

12. Лоскутова В.А. Интернет-зависимость как форма нехимических аддитивных расстройств: автореф. дисс. ... канд. мед. наук, спец.: 14.00.18. Новосибирск, 2004. 23 с.

13. Метаверсиві Fortnite, Facebook, Microsoft та BMW: коли настане віртуальне майбутнє. *Економічна правда*. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2021/09/7/677544/>.

14. «Синий кит» вернулся в новом обличье. URL: <https://iz.ru/697537/anzhelina-grigorian-vladimir-zykov/sinii-kit-vernulsia-v-novom-obliche>.

15. Скільки часу діти проводять перед екраном. *BBC News. Україна*. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/science/2015/03/150329_children_screens_she.

16. Українці найбільше довіряють новинам на каналі «1+1» – результати соціальних досліджень. *Центр соціальних і маркетингових досліджень «Соціс»*. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/ukrayinci-naybilshe-doviryayut-novinam-na-kanali-1-1-rezultati-socialnih-doslidzhen-1312140.html>.

17. Шайгородський Ю. Теоретичні й прикладні засоби регулювання політичного життя в Україні. *Зміна цивілізаційної парадигми розвитку України: теоретико-методологічний аналіз*. Київ: ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2019. С. 130–209.

18. Шайгородський Ю. Медіапсихологічні чинники електорального вибору – 2019. *Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін: науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 22. 2020. Вип. 28. С. 30–42.

19. Шайгородський Ю.Ж. Політичне мислення як чинник регулювання політичного життя. *Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін: науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 22. 2017. Вип. 22. С. 3–15.

20. Як змінились уподобання та інтереси українців до засобів масової інформації після виборів 2019 р. та початку пандемії COVID-19 (серпень 2020 р.). *Центр Разумкова*. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/yak-zminyly-upodobannia-ta-interesy-ukraintsiv-do-zasobiv-masovoi-informatsii-pislia-vyboriv-2019r-ta-pochatku-pandemii-covid19-serpen-2020r>.

21. Янг К. Диагноз – Интернет-зависимость. *Мир Internet*. 2000. № 2. С. 24–29.

REFERENCES:

1. Danesi M. (2009). Dictionary of media and communications / foreword by Arthur Asa Berger. Armonk, New York. London, England: M. E. Sharpe. 332 p. DOI: 10.1016/j.chb.2021.107024

2. Chomsky Noam. What Makes Mainstream Media Mainstream. *Z Magazine*. URL: https://chomsky.info/199710_/

3. McCombs M., & Reynolds A. (2002). News influence on our pictures of the world. In J. Bryant & D. Zillmann (Eds.). *Media effects: Advances in theory and research*. Lawrence Erlbaum Associates Publishers. P. 1–18.

4. Mingmin Zhang. Trust in social media brands and perceived media values: A survey study in China. URL: <http://www.ji-magazine.lviv.ua/2020/matvejchev-rimskij-klub.htm>

5. Roose J., Schafer M., Schmidt-Lux Th. (Hrsg.). (2010). *Fans. Soziologische Perspektiven*. Wiesbaden.

6. Weizsaecker E., Wijkman A. Римський клуб, jubilejnyj доклад [Club of Rome Commemorative Talk]. URL: <http://www.ji-magazine.lviv.ua/2020/matvejchev-rimskij-klub.htm>

7. Boiechko O. (2009). Vplyv ekrannoho nasylstva na formuvannia ahresyvnoi povedinky pidlitkiv [Influence of screen violence on the formation of aggressive behavior of adolescents]. *Humanities & Social Sciences*. S. 197–198. URL: <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/6661/1/77.pdf>

8. Divchyna pryishla v shkolu z arbaletom i pidstreyla dvokh vchyteliv [The girl came to school with a crossbow and shot two teachers]. *Ukrainska pravda*. URL: <https://www.ppravda.com.ua/news/2021/09/6/7306207/>

9. Zajcev A., Onyshko Ju., Isakov R. (2002). Monitoring scen nasilija v programmah vedushhih telekanalov Ukrainy [Monitoring of scenes of violence in the programs of the leading TV channels of Ukraine]. *Arhiv psihiatrii*. Vyp. 2 (29). S. 31–36.

10. Ivanova T. (2014). Internet-zavisimost' kak problema sovremennogo obshhestva [Internet addiction as a problem of modern society]. *Intellektual'nyj potencial XXI veka: stupeni poznaniya*. No. 24. S. 49–53.

11. Krylov A. (2011). Selebriti-identichnost' kak jelement samoidentifikacii molodezhi v uslovijah postindustrial'nogo obshhestva [Celebrity Identity as an Element of youth Self-identification in a Post-industrial society]. *Cennosti i smysly*. No. 4 (13). S. 54–62.

12. Loskutova V. (2004). Internet-zavisimost' kak forma nehimicheskikh additivnykh rasstrojstv [Internet Addiction as a Form of Non-Chemical Addictive Disorders]. Avtoref. diss. ... kand. med. nauk, spec.: 14.00.18. Novosibirsk. 23 s.

13. Metaversivty Fortnite, Facebook, Microsoft та BMW: koly nastane virtualne maibutnie [The metaverses of Fortnite, Facebook, Microsoft and BMW: when the virtual future will come]. *Ekonomichna pravda*. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2021/09/7/677544/>

14. «Sinij kit» vernulsja v novom oblich'e [The «Blue Whale» is back in a new guise]. URL: <https://iz.ru/697537/anzhelina-grigorian-vladimir-zykov/sinii-kit-vernulsia-v-novom-obliche>

15. Skilky chasu dity provodiat pered ekranom [How much time do children spend in front of the screen?]. *BBC News. Україна*. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/science/2015/03/150329_children_screens_she

16. Ukraintsy naibilshe doviriaut novynam na kanali «1+1» – rezultaty sotsialnykh doslidzhen [Ukrainians trust news on «1+1» channel the most]. *Tsentr sotsialnykh i marketynhovykh doslidzhen «Sotsys»*. URL: <https://tsn>.

ua/ukrayina/ukrayinci-naybilshе-doviryayut-novinam-nakanali-1-1-rezultati-socialnih-doslidzhen-1312140.html

17. Shaihorodskyi Yu. (2019). Teoretychni y prykladni zasoby rehuliuвання politychnoho zhyttia v Ukraini [Theoretical and applied means of regulating political life in Ukraine]. *Zmina tsyvilizatsiinoi paradyhmy rozvytku Ukrainy: teoretyko-metodolohichni analiz*. Kyiv : IPIEnD im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy. S. 130–209.

18. Shaihorodskyi Yu. (2020). Mediapsykhologichni chynnyky elektoralnogo vyboru–2019 [Mediapsychological Factors of Electoral Choice–2019]. *Politychni nauky ta metodyka vykladannia sotsialno-politychnykh dystsyplin: naukovyi chasopys Natsionalnogo pedahohichnogo universytetu imeni M. P. Drahomanova*. Serii 22. No. 28. S. 30–42.

19. Shaihorodskyi Yu. (2017). Politychne myslennia yak chynnyk rehuliuвання politychnoho zhyttia [Political Thinking As A Factor Regulation Of Political

Life]. *Politychni nauky ta metodyka vykladannia sotsialno-politychnykh dystsyplin: naukovyi chasopys Natsionalnogo pedahohichnogo universytetu imeni M. P. Drahomanova*. Serii 22. No. 22. S. 3–15.

20. Yak zminyls upodobannia ta interesy ukrainsiv do zasobiv masovoi informatsii pislia vyboriv 2019 r. ta pochatku pandemii COVID-19 (serpen 2020 r.) [How Ukrainians' preferences and interests in the media have changed since the 2019 elections and the start of the COVID–19 pandemic (August 2020)]. *Tsentr Razumkova*. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/yak-zminyls-upodobannia-ta-interesy-ukrainsiv-do-zasobiv-masovoi-informatsii-pislia-vyboriv-2019r-ta-pochatku-pandemii-covid19-serpen-2020r>

21. Jang K. (2000). Diagnost – Internet-zavisimost' [Diagnosis – Internet Addiction]. *Mir Internet*. No. 2. S. 24–29.

The influence of the media on socio-political, ethical and moral processes in Ukraine

Shaihorodskyi Yuriy Zhanovych

Doctor of Political Sciences, Professor,
Deputy Director for Research
Kuras Institute of Political
and Ethnic Studies
of the National Academy
of Sciences of Ukraine
Generala Almazova str., 8, Kyiv, Ukraine

The article is devoted to the study of the influence of modern media on the socio-political and ethical-moral processes in Ukraine, to the definition of the dominant channels of this influence, its positive and negative consequences. It is shown that mass media influence on socio-political processes and on the formation of moral and ethical norms is not linear and direct, but is mediated primarily by socio-group reflection. The content of domestic television content is analyzed; the problem of danger of the uncontrolled development and unethical use of modern Internet technologies is singled out. It is proved that due to technological capabilities and accessibility, media significantly affect the formation of the modern agenda, socio-political processes, the level of general and political culture, social integration and consolidation.

The mass media has a special role in the process of forming the worldview, values and moral qualities, especially of the younger generation. After all, children and young people were the most "open" to the perception of both positive and negative patterns of behavior. It is in adolescence and adolescence primarily increases the number of manifestations of aggressive behavior. Modern television and Internet content is a significant factor of not only positive, but also of negative impact on public consciousness and behavior; it affects the value orientations as a systemic set of ideas about what is right, norms, assessments, attitudes. The danger of negative influences of modern Internet technologies on consciousness and mental activity, in particular of young people, is emphasized. It is actualized the problem of reforming of the educational system, science, culture, creating an effective system of the information space monitoring, developing a comprehensive program focused on the implementation of practical measures and creating conditions that would promote harmonization of personal and social development, of active socio-political and civic position.

Key words: socio-political processes, political culture, mass media, values, value orientations, public morality, Internet addiction, destructive influence of mass media.

РОЗДІЛ 3. ПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ СИСТЕМ ТА ГЛОБАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

Бабіна Валентина Олександрівна
Чістякова Ірина Миколаївна

Становлення західноєвропейської дипломатії у Нову добу

УДК 327
DOI <https://doi.org/10.24195/2414-9616.2021-6.16>

Бабіна Валентина Олександрівна
кандидат політичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародних відносин
та права
Державного університету
«Одеська політехніка»
просп. Шевченка, 1, Одеса, Україна

Чістякова Ірина Миколаївна
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри міжнародних відносин
та права
Державного університету
«Одеська політехніка»
просп. Шевченка, 1, Одеса, Україна

У сучасних умовах, коли у світі тривають перманентні політичні протистояння та локальні війни, все гострішою стає проблема нестачі наукових розвідок, в яких досліджуються актуальні проблеми взаємодії національних держав і неурядових організацій, проблеми міжнародних відносин та особливості співробітництва у політичній й економічній сферах на різних етапах існування людської цивілізації.

У статті досліджено різні підходи щодо трактування поняття «дипломатія» та «дипломат», їх змістову еволюцію та сучасні характеристики у науковій літературі. Проаналізовано особливості становлення сучасних атрибутів дипломатії – посольства, дипломатичного етикету, дипломатичного протоколу, дипломатичної служби, міністерств міжнародних справ різних держав, міжнародного права.

Для досягнення поставленої мети був використаний системний підхід, структурно-функціональний метод, а також метод символічного інтеракціонізму.

З'ясовано, що в сучасному глобалізованому світі уряди держав проводять міжнародну політику, мають зовнішні відносини та дипломатичні представництва в інших державах. Проте витоки сучасної системи міжнародних відносин, інституту дипломатії, традиції та основи дипломатичного етикету виникли у Нову добу в західноєвропейських державах.

Ключова роль дипломатії у зовнішній політиці держав світу є незаперечною, адже правильно побудована дипломатична стратегія та тактика може сприяти запобіганню війн та занепаду держав і міжнародних катастроф. У сучасному глобалізованому світі дипломатія є ефективним інструментом, за допомогою якого держава може захищати свої національні інтереси на міжнародній арені.

Поняття «дипломатія» не має єдиного визначення. Під цим поняттям розуміють: мистецтво досягнення домовленості між державами; переговори з метою вирішення конфлікту, альтернативу війні; форму неконкурентної взаємодії для досягнення найкращих результатів у спільному проєкті; набір мирних практик, інститутів і дискурсів, які мають вирішальне значення для розуміння історичної еволюції функцій та нормативів міжнародної системи; діалог, який уряди використовують для пліву на іноземні держави; специфічну систему структурованого спілкування між двома або більше сторонами (державами, союзами держав тощо).

Значний вплив на формування сучасного дипломатичного етикету справили процедури церемоніалу італійських міст-держав та французького двору за правління короля Людовика XIV. Засади міжнародного права були закладені у Голландії.

Отже, на формування сучасної дипломатії здійснили вплив майже всі провідні західноєвропейські держави Нової доби.

Ключові слова: дипломатія, Нова доба, західноєвропейські держави, дипломат, посольства, міжнародне право.

Вступ. Історичний досвід засвідчив, що існування будь-якої держави неможливе без активної діяльності уряду в сфері зовнішніх відносин й міжнародної політики, тому проблема міжнародних відносин є вельми актуальною ще з часів перших державних утворень й до сьогоднішнього дня. Особливої значимості набуває дослідження проблеми зовнішніх відносин європейських країн доби Нового часу, оскільки саме в цей період були закладені ключові основи світової дипломатії та сформовані сучасні європейські держави.

Роль дипломатії у зовнішній політиці всіх без виключення держав завжди була великою, адже дипломатія значно впливала та продовжує впливати на долю держав. Очевидно, що правильно побудована дипломатична стратегія може сприяти запобіганню війн та занепаду держав,

а результатом невдалої дипломатії є міжнародні катастрофи.

Різноманітні аспекти міжнародних відносин вже проаналізовані. Їх продовжують досліджувати вчені різних напрямів і наукових шкіл – історики, економісти, а також дипломати, політики, філософи, військові діячі різних рангів, юристи, аналітики, громадські діячі тощо. Однак у сучасних умовах, коли у світі тривають перманентні політичні протистояння та локальні війни, все гострішою стає проблема нестачі наукових розвідок, в яких досліджується актуальна проблема взаємодії національних держав і неурядових організацій, а також вивчаються міжнародні відносини та особливості співробітництва у політичній й економічній сферах на різних етапах існування людської цивілізації.

Мета та завдання. Мета статті – дослідити основні підходи до трактування понять «дипломатія», «дипломат», їхню змістову еволюцію та сучасні характеристики у науковій літературі, а також проаналізувати особливості становлення сучасних атрибутів дипломатії – посольства, дипломатичного етикету, дипломатичного протоколу, дипломатичної служби, міністерств міжнародних справ різних держав, міжнародного права.

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети був використаний системний підхід, який сприяв комплексному розгляду становлення західноєвропейської дипломатії у Нову добу. Найбільш широко під час проведення дослідження були застосовані загальнотеоретичні методи. У роботі використані загальнонаукові методи дослідження (аналіз, конкретизація, порівняння). Статтю побудовано на основі історичного, аксіологічного та компаративного методів, які дозволяють окреслити світові тенденції розвитку інституту дипломатії, порівняти дипломатичні відносини у різних державах, визначити особливості становлення дипломатії в західноєвропейських державах у Нову добу.

Зокрема, були використані структурно-функціональний метод і метод символічного інтеракціонізму.

Структурно-функціональний метод був застосований під час характеристики стану зовнішніх відносин західноєвропейських держав як системи, що прагне до стабільності на основі вибору певної системи цінностей.

Розгляд особливостей становлення сучасних засад дипломатії був здійснений через призму теорій конфліктології, що зводяться до розуміння конфлікту як необхідної умови природного розвитку західноєвропейських держав на основі зіткнення державних інтересів навколо розподілу влади, територій, кордонів, матеріальних ресурсів, а також психологічних відмінностей народів. З позицій конфліктології застосування інструментів дипломатії впливає на створення ефективних механізмів розв'язання міждержавних конфліктів.

Застосування методу символічного інтеракціонізму дозволило розкрити зміст та інтенсивність взаємодії між державами як необхідної умови становлення інституту дипломатії в Західній Європі у Нову добу. Ця інтеракція залежить від розуміння смислових значень зовнішніх стимулів (дипломатичний протокол, дипломатичний етикет).

Результати. Ключовим інструментом, за допомогою якого держава захищає свої національні інтереси на міжнародній арені, є дипломатія. Проблема дослідження різних аспектів дипломатії є актуальною у науковому середовищі. Поняття «дипломатія» не має єдиного визначення. Так, у міжнародній енциклопедії соціальних і поведінкових наук наведена така характеристика терміна

«дипломатія»: «Дипломатія – це мистецтво досягнення домовленості між державами, які мають співпрацювати для досягнення результатів, у яких кожна держава зацікавлена». Дипломатію можна умовно прирівняти до переговорів з метою вирішення конфлікту. Крім того, дипломатія широко розглядається як альтернатива війні, а війна — як провал дипломатії. Однак дипломатія також може приймати форму неконкурентної взаємодії для досягнення найкращих результатів у спільному проєкті [1].

В енциклопедії насильства, миру та конфліктів наголошено на ключовій ролі дипломатії у веденні міжнародних відносин шляхом переговорів і діалогу або будь-якими іншими засобами задля сприяння мирним відносинам між державами. Окрім цього, підкреслено, що дипломатія – це набір практик, інститутів і дискурсів, які мають вирішальне значення для розуміння історичної еволюції функцій та нормативів міжнародної системи [2].

У сучасному суспільстві під дипломатію зазвичай розуміють мирні тактики, переговори та діалог. Їх уряди використовують для впливу на іноземні держави [3]. Отже, загалом дипломатія є специфічною системою структурованого спілкування між двома або більше сторонами – державами, союзами держав тощо.

Попри те, що дипломатія, мабуть, існує стільки ж, скільки й людська цивілізація, перші записи про регулярні контакти держав через послів, які подорожують між сусідніми цивілізаціями, датуються 2500 роками [4]. Однак сучасні атрибути – посольства, послы, дипломатичні місії, дипломатична служба, дипломати, міністерства закордонних справ – й сам термін «дипломатія» були сформовані в західноєвропейських країнах лише у Нову добу.

Так, слово «дипломатія» походить від давньогрецького слова «δῖπλωμα», що означає «згорнутий удвоє», і суфікса -μα, що означає «предмет» («згорнутий у двоє предмет»).

У Нову добу в Європі означений вище згорнутий документ надавав привілей пред'явнику, тобто дозвіл на подорож. Поступово цим терміном стали позначати документи, через які князі надавали такі пільги. Пізніше назва «дипломатія» поширилась на всі урочисті документи, видані канцелярією, особливо ті, що містили угоди між государями. Дипломатія стала ототожнюватись безпосередньо з міжнародними відносинами, а прямий зв'язок із документами втратив чинність. Останнє стало передумовою для виникнення нової допоміжної історичної дисципліни – дипломатики, яка передбачає аналіз старих документів та встановлення їх автентичності. Одним із засновників цієї дисципліни став французький ченець Дон Жан Мабіон, який у 1681 р. вперше описав особливості дослідження дипломатичних документів [5].

Зазначимо, що термін “diplomate” («дипломат») лише у XVIII ст. був впроваджений у науковий обіг означав уповноважену особу, яка може вести переговори від імені держави.

Дипломатом спочатку міг стати лише член королівської сім'ї, дворянин або аристократ. Лише у 1871 році Велика Британія першою серед інших держав Європи запровадила конкурсні вступні іспити на закордонну службу [6]. Пізніше практику конкурсного відбору на посаду дипломата перейняли всі без виключення держави світу. Це стало невід'ємною складовою частиною відбору кандидатів на дипломатичну службу всіх країн світу. Підкреслимо, що сьогодні дипломатична служба є однією з найпрестижніших сфер діяльності з високими вимогами до кандидатів на дипломатичну службу.

Як зазначалось вище, у Нову добу лише почали формуватися риси сучасної дипломатії – дипломатичні посольства, міжнародне право та професійні дипломатичні служби.

Перші у сучасному розумінні дипломатичні представництва та посольства в Західній Європі з'явилися у добу Відродження у Північній Італії. Крім того, в Італії зародилось багато традицій сучасної дипломатії, зокрема вручення вірчих грамот главі держави [7]. Поступово ця дипломатична практика стала розповсюджуватись у великих державах Європи, які також почали обмінюватись між собою представниками. Зокрема, першою європейською країною, яка направила свого постійного представника (посла), стала Іспанія, яка у 1487 р. призначила посла при дворі Сент-Джеймс (Англія) [8]. До кінця XVI століття постійні дипломатичні представництва стали нормою для більшості західноєвропейських держав – Франції, Англії, Папської держави тощо.

З середини XIV ст. міжнародні контакти між західноєвропейськими державами ставали дедалі активнішими. Це було зумовлено тодішньою політичною ситуацією, яка була досить напруженою та вимагала нагальних обговорень і розв'язання проблем, пов'язаних з війною та миром, обміном полонених, розмежуванням прикордонних земель тощо. Саме в цей період в Західній Європі відбувався процес формування та розвитку дипломатичного етикету, а також окремих елементів дипломатичного протоколу. Зокрема, у Європі в Нову добу були сформовані такі засади дипломатичного етикету: порядок поведінки дипломатів за кордоном своєї країни; порядок ставлення до дипломатів приймаючої сторони; норми спілкування з іноземними послами; визначні конкретні місця зустрічі посольської делегації, а також кількість та якість наданого їй продовольства. Було описано, якою має бути посольська резиденція, місце та сама процедура церемоніалу аудієнції. Навіть одяг придворних, набір посуду на урочистому

обіді – все це аж до кольору воскової печатки на грамотах, пов'язувалося з ідеологією держави, її місцем і вагою в системі міжнародних відносин тодішньої епохи, з конкретно політичною ситуацією [1].

Бурхливий розвиток дипломатичного етикету на європейському континенті, зокрема етикету та церемоній з прийомом іноземних послів і депутатів, зазвичай пов'язують з італійськими державами і французьким двором за правління короля Людовика XIV [10, с. 2].

Наголосимо, що зовнішні відносини й дипломатичні стосунки були в усіх державах. Однак перше міністерство закордонних справ було створене у Франції 1 січня 1589 р., скасоване в 1624 р., а потім остаточно відновлене в 1626 р. З 1624 до 1626 р. іноземні країни були поділені між чотирма державними секретарями. Державний секретар закордонних справ відповідав за листування з главами держав, з послами та іншими дипломатичними агентами, акредитованими Францією [11, с. 177, 229]. Створення міністерства закордонних справ дозволило централізувати зовнішню політику держави та забезпечити контроль за послами під час виконання дипломатичних місій.

Першою книгою, яка пізніше стала основою для формування міжнародного права, вважають твір відомого голландського юриста Гуго Гроція «Три книги про право війни та миру» (“De jure belli ac pacis libri tres”) (1625 р.). Цей трактат присвячений аналізу юридичних засад війни [12].

Саме у Франції ранньомодерної доби всесвітньо відомий французький політичний діяч, герцог, міністр французького королівства, кардинал Арман-Жан дю Плессі де Ришельє вперше сформулював ключові постулати сучасної дипломатії, які стали загальноприйнятною нормою дипломатичної практики різних держав світу: по-перше, «дипломатія – це безперервний процес переговорів»; по-друге, «дії дипломата значною мірою контролює уряд, який він обслуговує». Ришельє підкреслював: «Дипломат повинен мати одного господаря й одну політику» [13].

Отже, на думку відомого американського державного діяча, дипломата й експерта в сфері міжнародних відносин Генрі Киссинджера, саме Нова доба була ключовою у становленні сучасної дипломатії. Так, Франція у XVII ст. за часів кардинала Ришельє принесла у міжнародні відносини новаторський підхід, в основі якого лежала національна держава з національним інтересом. Великобританія у XVIII ст. вибрала концепцію балансу сил, яка переважала в європейській дипломатії протягом наступних 200 років. У XIX ст. Австрія при Меттерніху перебудувала означену конфедерацію, а бісмарковська Німеччина перетворила європейську дипломатію на холоднокровну гру силової політики [14].

Висновки. У сучасному глобалізованому світі всі уряди держав проводять міжнародну політику, мають зовнішні відносини та дипломатичні представництва в інших державах. Проте витоки сучасної системи міжнародних відносин, інституту дипломатії, традиції та основи дипломатичного етикету знаходяться у Новій добі в західноєвропейських державах.

Сьогодні можна констатувати що ключова роль дипломатії у зовнішній політиці держав світу є незаперечною, адже правильно побудована дипломатична стратегія та тактика може сприяти запобіганню війн та занепаду держав, а також міжнародних катастроф. У сучасному глобалізованому світі дипломатія є ефективним інструментом, за допомогою якого держава може захищати свої національні інтереси на міжнародній арені.

Поняття «дипломатія» не має єдиного визначення. Під цим поняттям розуміють: мистецтво досягнення домовленості між державами; переговори з метою вирішення конфлікту, альтернативу війні; форму неконкурентної взаємодії для досягнення найкращих результатів у спільному проєкті; набір мирних практик, інститутів і дискурсів, які мають вирішальне значення для розуміння історичної еволюції функцій та нормативів міжнародної системи; діалог, який уряди використовують для впливу на іноземні держави; специфічну систему структурованого спілкування між двома або більше сторонами – державами, союзами держав тощо. Значний вплив на формування сучасного дипломатичного етикету здійснили процедури церемоніалу італійських міст-держав та французького двора за правління короля Людовика XIV. Засади міжнародного права були закладені у Голландії.

Отже, на формування сучасної дипломатії здійснили вплив майже всі провідні західноєвропейські держави Нової доби.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Brown S. Diplomacy. International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences. 2001. URL: <https://www.sciencedirect.com/topics/social-sciences/diplomacy> (дата звернення: 11.11.2021).
2. Noé Cornago. Diplomacy. Encyclopedia of Violence, Peace, & Conflict (Second Edition), 2008. URL: <https://www.sciencedirect.com/topics/social-sciences/diplomacy> (дата звернення: 15.11.2021).
3. Exploring international relations: What is diplomacy? Futurelearn. URL: <https://www.futurelearn.com/info/blog/what-is-diplomacy> (дата звернення: 13.11.2021).
4. Stephen McGlinchey Diplomacy International Relations Resources. URL: https://www.e-ir.info/2017/01/08/diplomacy/#google_vignette (дата звернення: 01.11.2021).
5. Don C. Skemer The American Archivist. Published By: Society of American Archivists. Vol. 52. No. 3 (Summer, 1989). PP. 376–382. URL:

<https://www.jstor.org/stable/40293367> (дата звернення: 31.10.2021).

6. Foreign service. Government. Alternate titles: diplomatic service. URL: <https://www.britannica.com/topic/foreign-service> (дата звернення: 10.11.2021).

7. A Brief History of Diplomacy. A Brief History of Diplomacy. URL: <http://www.ediplomat.com/nd/history.htm> (дата звернення: 21.09.2021).

8. Nargiz Mammadzade. The first embassy in history. Pickvisa. 16 April 2021. URL: <https://pickvisa.com/blog/first-embassy-in-history> (дата звернення: 22.11.2021).

9. Сагайдак О.П. Дипломатичний протокол та етикет : навчальний посібник. Київ : Знання, 2006. 380. URL: https://pidru4niki.com/13761025/etika_ta_estetika/sut_istorichni_etapi_stanovlennya_diplomatchnogo_protokolu (дата звернення: 20.11.2021).

10. Staniszevska A. The development and cultural significance of diplomatic etiquette and protocol in Europe Studia. *Humanitatis*. 2020. № 1. P. 13 URL: http://st-hum.ru/sites/st-hum.ru/files/pdf/staniszevska_a.pdf (дата звернення: 28.10.2021).

11. Bernard Barbiche. Les institutions de la monarchie française à l'époque moderne XVIe – XVIIIe siècle. Quadriga. Presses Universitaires de France. Année, 2012. 448 p.

12. Гроций. О праве войны и мира. Санкт-Петербург : П.П. Сойкин, 1902. 50 с.

13. The spread of the Italian diplomatic system. URL: <https://www.britannica.com/topic/diplomacy/The-spread-of-the-Italian-diplomatic-system#ref233744> (дата звернення: 24.09.2021).

14. Генри Киссинджер. Дипломатия URL: http://loveread.ec/read_book.php?id=71146&p=1 (дата звернення: 16.11.2021).

REFERENCES:

1. Brown S. (2001) Diplomacy. International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences, 2001. URL: <https://www.sciencedirect.com/topics/social-sciences/diplomacy>.
2. Noé Cornago. (2008) Diplomacy. Encyclopedia of Violence, Peace, & Conflict (Second Edition), 2008. URL: <https://www.sciencedirect.com/topics/social-sciences/diplomacy>.
3. Exploring international relations: What is diplomacy? Futurelearn. URL: <https://www.futurelearn.com/info/blog/what-is-diplomacy>.
4. Stephen McGlinchey Diplomacy International Relations Resources. URL: https://www.e-ir.info/2017/01/08/diplomacy/#google_vignette.
5. Don C. Skemer (1989). The American Archivist. Published By: Society of American Archivists. Vol. 52, No. 3, PP. 376–382. URL: <https://www.jstor.org/stable/40293367>.
6. Foreign service. Government. Alternate titles: diplomatic service. URL: <https://www.britannica.com/topic/foreign-service>.
7. A Brief History of Diplomacy. A Brief History of Diplomacy. URL: <http://www.ediplomat.com/nd/history.htm>.
8. Nargiz Mammadzade. (2021) The first embassy in history. Pickvisa. 16 April. URL: <https://pickvisa.com/blog/first-embassy-in-history>.

9. Sahaidak O.P. (2006) *Dyplomatychnyi protokol ta etyket. Navchalnyi posibnyk* [Diplomatic protocol and etiquette. Tutorial]. Kyiv : Znannia 380 p. URL: https://pidru4niki.com/13761025/etika_ta_estetika/sut_istorichni_etapi_stanovlennya_diplomatichnogo_protokolu [in Ukrainian]

10. Staniszevska A. The development and cultural significance of diplomatic etiquette and protocol in Europe *Studia Humanitatis*. 2020. № 1. 13 p. URL: http://st-hum.ru/sites/st-hum.ru/files/pdf/staniszevska_a.pdf (дата звернення: 28.10.2021).

11. Bernard Barbiche. *Les institutions de la monarchie française à l'époque moderne* XVIe-

XVIIIe siècle. Quadrige. Presses Universitaires de France. Année : 2012. 448 p. (дата звернення: 24.10.2021).

12. Grotsiy. (1902). *O prave voyni i mira*. [On the law of war and peace] SPb. : P.P. Soykin, 1902. 50 p. [in Russian]

13. The spread of the Italian diplomatic system. URL: <https://www.britannica.com/topic/diplomacy/The-spread-of-the-Italian-diplomatic-system#ref233744>.

14. Henry Kissinger. *Diplomatiya* [Diplomacy]. [in Russian]. URL: http://loveread.ec/read_book.php?id=71146&p=1.

Formation of Western European diplomacy in the New era

Babina Valentyna Olexandrivna

Candidate of Political Science,
Associate Professor,
Associate Professor at the Department
of International Relations and Law
Odessa Polytechnic State University
Shevchenka Ave., 1, Odessa, Ukraine

Chistyakova Irina Mikolaevna

Candidate of Philosophical Sciences,
Associate Professor,
Associate Professor at the Department
of International Relations and Law
Odessa Polytechnic State University
Shevchenka Ave., 1, Odessa, Ukraine

In modern conditions, when permanent political confrontations and local wars continue in the world, the problem of lack of scientific intelligence, in which the topical problem of interaction between nation-states and non-governmental organizations is studied, is becoming more acute; international relations and features of cooperation in the political and economic spheres at different stages of human civilization.

The article explores different approaches to the interpretation of the concept of "diplomacy" and "diplomat", its meaningful evolution and modern characteristics in the scientific literature. Peculiarities of formation of modern attributes of diplomacy (embassy, diplomatic etiquette, diplomatic protocol, diplomatic service, Ministry of International Affairs, international law) are analysed.

To achieve this goal, a systematic approach, structural and functional method was used; the method of symbolic interactionism.

It has been found that in today's globalized world, governments pursue international policies, have foreign relations, and have diplomatic missions in other countries. However, the origins of the modern system of international relations, the institution of diplomacy, traditions and foundations of diplomatic etiquette have emerged in modern times in Western European countries.

The key role of diplomacy in the foreign policy of the world is undeniable. After all, a well-constructed diplomatic strategy and tactics can help prevent wars and the decline of states and international catastrophes. In today's globalized world, diplomacy is an effective tool through which the state can protect its national interests in the international arena.

The concept of "diplomacy" has no single definition, it is understood as: the art of reaching an agreement between states; negotiations to resolve the conflict, an alternative to war; a form of non-competitive interaction to achieve the best results in a joint project; a set of peaceful practices, institutions and discourses that are crucial to understanding the historical evolution of the functions and norms of the international system; the dialogue that governments use to sail to foreign countries; a specific system of structured communication between two or more parties (states, unions of states, etc.).

The ceremonial procedures of the Italian city-states and the French court during the reign of King Louis XIV had a significant influence on the formation of modern diplomatic etiquette. The principles of international law were laid down in the Netherlands.

Thus, the formation of modern diplomacy was influenced by almost all the leading Western European states of the New Age.

Key words: diplomacy, new era, Western European states, diplomat, embassies, international law.

Перфільєва Анастасія Олександрівна

Лідерство у міжнародних відносинах: теоретико-концептуальний вимір

УДК 327

DOI <https://doi.org/10.24195/2414-9616.2021-6.17>

Перфільєва Анастасія Олександрівна
кандидат політичних наук, доцент
кафедри міжнародних відносин
Національного технічного університету
«Дніпровська політехніка»
просп. Дмитра Яворницького, 19,
Дніпро, Україна

Актуальність теми дослідження зумовлена новими реаліями міжнародної політики, які постають у вигляді глобальної трансформації, що є наслідком одночасного впливу регіоналізації і глобалізації як визначальних тенденцій сучасного світового політичного процесу. У цих реаліях лідерство постає якісною характеристикою міжнародних відносин, яка відіграє структуроутворюючу роль і має принциповий вплив на можливості системи міжнародних відносин до адаптації та трансформації в умовах постійних змін. У статті розглядаються теоретичні основи поняття «лідерство у міжнародних відносинах» з огляду на роль лідерства у формуванні структури системи міжнародних відносин. Мета статті – здійснити теоретико-концептуальне обґрунтування змісту поняття «лідерство у міжнародних відносинах». Дослідження було виконане на основі міждисциплінарного підходу з використанням системного та структурно-функціонального аналізу. Дискурс лідерства у міжнародних відносинах в сучасній політичній науці тісно пов'язаний з питаннями становлення полюсів (центрів сили) світової політики. Зникнення або поява нових полюсів є прямим проявом лідерських практик у міжнародному середовищі. Лідерство у міжнародних відносинах визначається як здатність суб'єктів впливати на процеси у міжнародному середовищі з метою їх впорядкування та регулювання. Можливими є індивідуальні (одноособові, неперсоніфіковані, типові), колективні, структурні та поведінкові типи лідерства у міжнародних відносинах. Від кількості лідерів, особливостей взаємин між ними та іншими суб'єктами міжнародних відносин залежить стабільність або нестабільність системи, специфіка її функціонування. Підкреслюється, що феномен лідерства набуває особливого значення під час вивчення процесів регулювання відносин на міжнародній арені. Саме вивчення феномену лідерства у міжнародних відносинах дозволяє створити фундамент для подальшого дослідження проблем регулювання міжнародних відносин і здійснити прогноз перебігу подій в міжнародному середовищі. Незавершеність трансформації системи міжнародних відносин на поточному етапі дозволяє передбачати подальшу модифікацію лідерства у міжнародних відносинах.

Ключові слова: лідерство у міжнародних відносинах, регулювання, структура системи міжнародних відносин, індивідуальне лідерство, колективне лідерство, структурне лідерство, поведінкове лідерство.

Вступ. Питання лідерства традиційно привертало увагу політичної науки, проте лідерство у міжнародних відносинах потрапило до числа предметів наукового дискурсу відносно пізно – наприкінці ХХ ст. Певною мірою відправною точкою наукового розгляду в світовому масштабі це питання постає завдяки роботі Б. Бутроса-Галі «Глобальне лідерство після холодної війни», яка побачила світ у 1996 р. З того часу поступово в західному політологічному дискурсі ширився певний інтерес до цієї проблеми. Перші два десятиліття ХХІ ст. ознаменувались появою низки досліджень, присвячених різним аспектам та вимірам лідерства в міжнародних відносинах. До числа таких варто віднести розвідки Л. Хелмса, С. Гілл, Дж.С. Ная-молодшого, К. Грея і С.Н. Мерфі, А. Харела, Дж. Айкенберрі, Д. Наберса, В.Р. Томпсона. Пострадянський простір не може похизуватися значним інтересом до розгляду питань лідерства в міжнародних відносинах. Серед нечисленних робіт, присвячених даній проблемі, помітним є доробок О. Богатурова, Д. Темнікова, Ш. Салімова. Складність та неоднозначність лідерства у міжнародних відносинах пояснює поступове зростання кількості лідерських концепцій і підходів до інтерпретації розвитку лідера. Очевидно,

що найближчим часом збережеться постійна увага дослідників до цієї проблеми, оскільки сама динаміка змін в міжнародному середовищі змушує постійно оновлювати підходи до розуміння сутності та функціональності лідерства у міжнародних відносинах. Отже, актуальність теми дослідження зумовлена новими реаліями міжнародної політики, які постають у вигляді глобальної трансформації, що є наслідком одночасного впливу регіоналізації і глобалізації як визначальних тенденцій сучасного світового політичного процесу. У цих реаліях лідерство постає якісною характеристикою міжнародних відносин, яка відіграє структуроутворюючу роль і має принциповий вплив на можливості системи міжнародних відносин до адаптації та трансформації в умовах постійних змін.

Мета та завдання. Мета дослідження – здійснити теоретико-концептуальне обґрунтування змісту поняття «лідерство у міжнародних відносинах». Для досягнення мети належить вирішити такі дослідницькі завдання:

- дати визначення лідерства у міжнародних відносинах;
- встановити ідентифікуючі характеристики лідера у міжнародних відносинах;

– типологізувати міжнародні лідерські практики;

– вказати основні тренди в трансформації практик лідерства в сучасній системі міжнародних відносин.

Методи дослідження. Дослідження було здійснене на основі міждисциплінарного підходу із залученням системного методу, який дозволив визначити предмет дослідження у цілісності, сприяючи встановленню певної кореляції між взаємодіючими елементами. Також ми використали структурно-функціональний аналіз для обґрунтування необхідності лідерства у міжнародних відносинах.

Результати. Проблема міжнародного лідерства є міждисциплінарною. Ціла низка наук долучається до вивчення практик лідерства у міжнародних відносинах, визначаючи його в межах від мистецтва впливу на людей, організації та установи для досягнення конкретних цілей до певної функції, здатної забезпечувати суспільний, національний і навіть глобальний інтерес. Отже, бібліографія лідерства у міжнародних відносинах включає роботи, зорієнтовані допомагати керівникам і менеджерам на державній службі в урядових і некомерційних організаціях виконувати свої функції на міжнародній арені, забезпечуючи якісну розробку та реалізацію політики національної безпеки у зовнішньому середовищі. Очевидно, що помітною є увага в сучасній політичній науці до психологічних аспектів лідерства та його соціального змісту, водночас як для міжнародних досліджень більш знаковим є інституціональний вимір лідерства, який забезпечує практику регулювання відносин в міжнародному середовищі. Розкриття змісту лідерства у міжнародних відносинах як чинника структурування міжнародного середовища потребує особливого виокремлення і певної дослідницької уваги до себе. Варто зазначити, що складність досліджень міжнародного лідерства формує мінливість міжнародного середовища, яка зумовлює постійний пошук інституційних та організаційних інновацій та реформ для адаптації до цих змін, а також вплив цих вимог на політиків та державних діячів на всіх рівнях, які одночасно функціонують у кількох секторах – державному, приватному та некомерційному. У такий спосіб проблема лідерства у міжнародних відносинах торкається навіть питань інституційної та організаційної реформи державного сектору в контексті турбулентного міжнародного середовища. Проте наша увага зосереджена на розгляді лідерства у міжнародних відносинах шляхом встановлення концептуальних основ цього явища на основі міждисциплінарного підходу. Міждисциплінарність проблеми лідерства у міжнародних відносинах зумовлює орієнтацію дослідників зазначеної проблеми на джерела таких академічних галузей, як політологія, психологія та менеджмент. Проте, вочевидь, недостатньою

є увага суто з позицій теорії міжнародних відносин до проблеми лідерства, особливо в межах вітчизняного наукового дискурсу. У світовому науковому дискурсі протягом кількох десятиліть триває дискусія про сутність, характер міжнародного лідерства, про спрямованість тенденцій, пов'язаних з ним. В цілому низка подій зумовила дослідницький інтерес до цієї проблеми. Серед цих подій особливе місце посідає руйнація СРСР як соціалістичного табору. У подальшому черговий поштовх цій дискусії дало усвідомлення наявності спільних, тобто планетарних, проблем, які потребують згуртування зусиль усіх людей. Відповідно до цього з'явилася низка глобальних ініціатив у боротьбі із загальносвітовими загрозами та викликами. Нині дискурс лідерства у міжнародних відносинах тісно пов'язаний з питаннями становлення полюсів, або центрів сили, світової політики. Зникнення або поява нових полюсів є прямим проявом лідерських практик у міжнародному середовищі.

У міжнародному середовищі завжди співіснують тенденції до хаотизації та впорядкування, яке постає ознакою раціоналізації взаємовідносин. Саме сполучення цих тенденцій вчені часто визначають як основу сучасної світової політики [2, с. 3]. Зрозуміло, що протягом усієї історії людської цивілізації ми спостерігали прояви цих тенденцій, тому відмінність нинішнього етапу розвитку постає у тому, що сучасна міжнародна практика демонструє очевидні досягнення в забезпеченні впорядкування і раціоналізації на основі інституціоналізації та правових норм. Це очевидне досягнення людства, яке виявляється в творенні та розвитку формалізованого у принципах і правилах механізму регулювання міжнародних відносин. Так, цей процес ще далекий від свого завершення, часто відбуваються збої в роботі механізму регулювання відносин між міжнародними акторами, а ситуація з анексією частини території України – зайве підтвердження цього. Проте сама поява та опрацювання практик впорядкування міжнародних відносин на основі норм міжнародного права за допомогою певних інститутів є важливими кроками на шляху до зміцнення тенденції впорядкування та раціоналізації міжнародних відносин. Попри широку дискусію щодо проблем глобального управління і долучених до неї питань творення відповідних структур, нині лишається очевидним, що у світі не існує єдиного інституту, здатного здійснювати систематичний контроль над зовнішньою та внутрішньою політикою національної держави, а також діями інших міжнародних акторів [2, с. 4]. Проте це не знімає з порядку денного питання про доцільність вдосконалення наявних норм і механізмів, здатних регулювати та впорядковувати міжнародні відносини. Тренд пошуку шляхів у практичній площині був закладений ще на початку XXI ст. в ухваленій Генеральною Асамблеєю ООН

у вересні 2000 року Декларації тисячоліття Організації Об'єднаних Націй. Політична наука зі свого боку протягом кількох останніх десятиліть намагається в теоретичному плані запропонувати певні оновлені концептуальні підходи до розв'язання проблеми впорядкування та регуляції міжнародних відносин. Одним з очевидних здобутків у цьому напрямі стала концепція світового (міжнародного) лідерства, яка є логічним продовженням наукових розвідок, присвячених проблемам структури системи міжнародних відносин.

Отже, первинно лідерство у міжнародних відносинах означало здатність певної країни впливати на формування міжнародного порядку в цілому або на його окремі фрагменти. Фактично лідерство – це можливість впорядковувати міжнародні відносини. На практиці з позицій політичного реалізму це можливість нав'язати свій інтерес і реалізувати його за допомогою використання інших акторів. На думку Дж. Айкенберрі, лідерство є силою, владою, яка проявляється в примусі інших робити те, чого вони не робили б за інших обставин [3, с. 388]. Функціонально лідер у міжнародних відносинах здатний формулювати, визначати та актуалізувати інтерес, який презентується як спільний, регіональний, міжнародний або світовий. Лідер визначає засоби та методи реалізації актуалізованого інтересу, мобілізує ресурси для його реалізації, приймає рішення тактичного характеру в процесі реалізації та забезпечує легітимацію рішень та наслідків. Розглядаючи специфіку лідерства, А. Вендт свого часу зазначав, що лідерство передбачає, зокрема, структурування взаємовідносин в системі, а також збереження лідерських позицій через творення механізмів управління міжнародними відносинами або їх регулювання [6]. Коли йшлося виключно про лідерство як прояв владних потенцій на міжнародній арені певних країн, науковці визначали характеристики (ознаки) такої держави в параметрах сили або могутності спочатку з позицій класичної геополітики, а потім вже в оновлених геополітичних вимірах. Отже, до числа таких характеристик нині потрапляють глобальні силові можливості, ознаки ефективного економічного механізму, заснованого на виробництві інноваційного типу, домінування у міжнародній торгівлі, світовій валютній системі, позиціонування як центру науки і освіти, культурна привабливість, ефективний менеджмент та просування певного світоглядного концепту, що не викликає відвертої відрази в інших учасників міжнародних відносин. Варто зазначити, що практика міжнародної взаємодії та особливості умов, у яких вона розгортається, нині привели до трансформації самих форм реалізації лідерства на регіональному і глобальному рівнях. Відправною точкою таких змін стало усвідомлення безперспективності збройних конфліктів у чистому вигляді, тому ми спостерігаємо

появу форми лідерства, яке прагне не довести або використати свою можливість знищити конкурента, а обмежити його розвиток, стримати або цілеспрямовано вплинути на вибір та темпи розвитку, фактично маніпулювати розвитком у своїх інтересах. Це призвело до становлення так званих геоекономічних стратегій, метою яких стало забезпечення конкурентних переваг у міжнародному середовищі за допомогою якісної політики стратегічного оперування у складному, багатовимірному просторі сучасного світу. Відповідно до таких настанов нині суперників недоцільно «знищувати», їх доцільно використовувати у власних цілях та інтересах. Фактично усі претенденти на міжнародне лідерство зорієнтовані саме на таку форму поведінки, яка реалізується в різних варіаціях з урахуванням специфіки самого претендента, його потенціалу, розстановки сил та доцільності тактичних поступок у постійній конкурентній боротьбі в сучасній системі міжнародних відносин.

Визначальним для лідера міжнародних відносин є особливе положення в системі [5, с. 4954]. Розуміння лідерства може варіюватися від здатності провідного актора реалізувати свої політичні цілі, попри можливий опір іншого актора, до визначення практик лідерства через здатність організовувати чи впливати на значну кількість аспектів діяльності актора-конкурента. Традиційне лідерство держави характеризує ступінь впливу країни на світові процеси і акторів міждержавної взаємодії зі збереженням здатності презентувати та відстоювати свої національні інтереси в умовах складності, багатовимірності та постійної динаміки міждержавних відносин, які складно прогнозувати. В цілому непередбачуваність у взаєминах між державами зумовлена багатьма причинами. Важливим чинником є збільшення кількості країн, які володіють ядерною зброєю, а також амбіціями певних світових лідерів. Лідерство держави передбачає активну зовнішньополітичну діяльність, спрямовану на пошук оптимальної моделі сполучення державних, національних інтересів та інтересів своїх партнерів. Ця діяльність передбачає досягнення миру та посилення міжнародної безпеки та стабільності. На думку окремих науковців, практика міжнародного лідерства уможливується з набуттям міжнародними відносинами глобального характеру. До цього часу доцільно було говорити про регіональне лідерство (керівництво) [5, с. 4954]. У глобальному середовищі предметом конкуренції між державами поступово стає позиція лідера, тому вся динаміка взаємодії та взаємовпливів може обернутися довкола цього питання. Дослідники зазначають, що перехід до такого стану, коли очевидно стає боротьба за лідерство, є початком стабілізації міжнародної системи [5, с. 4955]. Отже, в такий спосіб ми отримуємо часткову перемогу тенденції до впорядкування

над анархічністю міжнародного середовища. Але в сучасному світі боротьба за лідерство здобуває додаткових вимірів, пов'язаних з активним виходом на міжнародну арену інших недержавних акторів. Теперішня дійсність демонструє активні пошуки альтернативи індивідуальному (типовому, одноособовому, неперсоніфікованому) лідерству окремих країн. Причиною є не сама поява нових акторів, а наростаюча дисфункціональність міжнародних лідерів. Усвідомлена потреба в необхідності зміцнення й удосконалення регулювання міжнародних відносин у практичному плані актуалізує інші механізми впорядкування відносин з використанням потенціалу до цього новітніх міжнародних суб'єктів. Чи не найяскравішим прикладом цього стає діяльність міжурядових та неурядових міжнародних організацій, які час від часу перебирають на себе частину функцій з регулювання міжнародних відносин на основі прийняття колективних колегіальних рішень. Очевидно, що поширення та поступове вдосконалення таких практик не могло не привернути увагу науковців. Ця увага спричинила появу концепції колективного лідерства. Теоретико-концептуальне обґрунтування активної діяльності з оптимізації роботи міжнародних організацій, інститутів, структур позадержавного походження або наддержавного статусу дозволило опрацювати нові підходи до типологізації міжнародного лідерства, які спираються на сам факт можливості лідерства не одноосібного державного, коли певна країна здобуває статус лідера, стає полюсом міжнародної системи і закладає підвалини певної структурної конфігурації, а колективного лідерства у міжнародному середовищі. Колективне лідерство у міжнародних відносинах постає новою формою лідерства і новим способом досягнення цілей суб'єктами міжнародних відносин. В цілому одноосібне (індивідуальне) лідерство є практикою суто вертикальної взаємодії, а колективний тип дозволяє розширити коло учасників та сформуванню певну мережу горизонтальних зв'язків. Колективне лідерство у формі появи різноманітних інтеграційних об'єднань дозволило малим та середнім державам впливати на стан міжнародних відносин. Вони створили механізм на регіональному рівні, за допомогою якого вони здатні артикулювати і захищати свої інтереси за рахунок спільної й консолідованої позиції та акумуляції ресурсів. Нині на основі практик колективного лідерства вже сформований новий тип регулювання міжнародних відносин, який заснований на прагненні суб'єктів забезпечити свою участь у формуванні нового світового порядку та на обмеженнях, які накладаються самою системою міжнародних відносин на суб'єктів регулювання міжнародних акторів. Проте регулювання у сучасній системі допоки здійснюється на основі як індивідуального (одноосібного, типового) лідерства, так і колектив-

них практик за допомогою міжнародних інститутів формального та неформального характеру. Аналіз механізмів регулювання міжнародних відносин дозволяє побачити рух у бік збільшення практик інституціоналізації та колективного лідерства. У майбутньому, очевидно, ми будемо спостерігати певну конкуренцію між практиками індивідуального та колективного лідерства у міжнародних відносинах, що буде нагадувати певну гойдалку в переходах до механізмів регулювання, заснованих на цих двох підходах. Слід підкреслити, що «присутність у системі міжнародних відносин типового лідера є характерною для однополярності» [1, с. 84], тому, в той час як індивідуальне лідерство тяжіє до однополярності в структуруванні міжнародних відносин, для колективного лідерства характерною є боротьба за вплив, рівновагу статусів і багатополярність. Водночас варто нагадати, що в цілому західна наука узгодила позиції щодо лідерства в міжнародних відносинах як проблеми очевидних двох вимірів – поведінкового та структурного [4]. Між цими вимірами лідерства є фундаментальна різниця. Структурне лідерство вибудовується на матеріальних, владних, ресурсних можливостях суб'єкта, а поведінкове лідерство ґрунтується на конкретних діях потенційного лідера. Саме тому й індивідуальні, й колективні лідери у міжнародних відносинах здатні здійснювати як структурне, так і поведінкове лідерство. Зрозуміло, що найбільш вигідні позиції мають найбільші держави, тобто індивідуальні лідери, хоча їхня відносна перевага лише за матеріальними, ресурсними можливостями не перетворює їх на справжніх однозначних лідерів, оскільки наявність можливостей ще не означає їх коректне та раціональне використання відповідно до об'єктивно інтерпретованого реального інтересу. Отже, лідерство у міжнародних відносинах – це здатність суб'єктів впливати на процеси у міжнародному середовищі з метою їх впорядкування та регулювання. Для цього потрібний цілий комплекс ресурсів різного ґатунку, який потрібно підтримувати у функціональному стані, оскільки ресурсне забезпечення лідерського статусу може характеризуватися як потенційне і реально актуалізоване. Серед претендентів на позиції колективних лідерів у міжнародних відносинах варто відзначити появу надзвичайного, допоки не до кінця сформованого і дієздатного, але потенційно могутнього актора – глобального громадянського суспільства. Нині вже очевидно, що транснаціональні мережі громадянського суспільства здатні виступати в міжнародному середовищі як лідери. З огляду на їх явну спрямованість на «справжні» зміни вони більш точно відповідають усталеним уявленням про справжнє лідерство, ніж орієнтовані на порядок і стабільність програми більшості інших гравців на міжнародній арені [4]. Отже, колективне лідерство у міжнародних відно-

синах усе очевидніше стає домінуючим типом лідерства з огляду на практики функціонування різних міжнародних організацій, інтеграційних об'єднань і мережних структур глобального громадянського суспільства. Універсалістичні тенденції розвитку міжнародної системи приводять не тільки до зростання ролі міжнародних інститутів у регулюванні міжнародних відносин, але також до залучення до них країн з різними інтересами. Перехід до боротьби за лідерство є наслідком децентралізації системи міжнародних відносин. З одного боку, це ускладнює організацію світоустрою, з іншого боку, це врівноважує систему, оскільки поступово інтереси країн, що розвиваються (вони становлять більшість у сучасній системі міжнародних відносин), починають відігравати все більш важливу роль. За допомогою економічних об'єднань такі країни набувають більшої геополітичної ваги, що стає передумовою для діалогу культур в сучасному світі.

Висновки. Лідерство у міжнародних відносинах – це здатність суб'єктів впливати на процеси в міжнародному середовищі з метою їх впорядкування та регулювання, що дозволяє створювати певну конфігурацію, співвідношення сил та потенцій. Отже, лідер у міжнародному середовищі постає структуроутворюючим елементом, від якого залежить, зокрема, визначення специфіки регулювання відносин.

Для сучасної науки про міжнародні відносини вкрай важливим є аналіз структури міжнародних відносин в частині виявлення сутності, природи міжнародного лідерства, встановлення закономірностей його виникнення та розвитку. Це має як теоретичне, так і прикладне значення, оскільки дослідницька увага до цього питання дозволяє на концептуальному рівні прослідкувати еволюцію лідерства та можливості лідерів чинити вплив на систему міжнародних відносин на різних рівнях. Крім того, такі дослідження дозволять краще розуміти нинішній стан міжнародних відносин і здатні стати основою для прогнозування розгортання подій. Нині при збереженні значення індивідуального лідерства у міжнародних відносинах ми спостерігаємо вдосконалення механізмів регулювання міжнародних відносин за допомогою практик колективного лідерства. Саме тому в довгостроковій перспективі очевидно буде тенденція до становлення інституціональних практик колективного лідерства як основи регулювання сучасних міжнародних відносин. Але, спираючись на проекти майбутнього світоустрою, можна з високою ймовірністю стверджувати, що феномен індивідуального лідерства в міжнародних відносинах ще не вичерпав себе повністю. Вочевидь, цей процес може затягтися на тривалий час. Необов'язково, що він не проявить себе в остаточному підсумку в контртенденції з оновлення самої версії індивідуального (одноосібного) лідерства у міжнародних відносинах.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Темников Д.М. Понятие мирового лидерства в современном политическом дискурсе. *Международные процессы*. 2003. № 2 (2). С. 80–90.
2. Темников Д.М. Регулирование и лидерство в современных международных отношениях : автореф. дис. ... канд. полит. наук : 23.00.04 «Політичні проблеми міжнародних відносин і глобального розвитку». Москва, 2009. 23 с. URL: https://mgimo.ru/files/126347/aftoref_temnikov.doc (дата звернення: 08.12.2021).
3. Ikenberry G. John. The Future of International Leadership. *Political Science Quarterly*. 1996. Vol. 111. № 3. P. 385–402.
4. Helms L. Global political leadership in the twenty-first century: problems and prospects. *Contemporary Politics*. 2014. Vol. 20. № 3. P. 261–277.
5. Salimov Sh. The concept of leadership in international relations. *The International Journal of Social Sciences and Humanities Invention*. 2018. Vol. 5. № 08. P. 4954–4956. URL: https://www.researchgate.net/publication/343685773_The_concept_of_leadership_in_international_relations (last accessed: 10.12.2021).
6. Wendt A. Constructing International Politics. *International Security*. 1995. Vol. 20 (1). P. 71–81. URL: https://www.researchgate.net/publication/265960638_Constructing_International_Politics (last accessed: 10.12.2021).

REFERENCES:

1. Temnikov D.M. (2003). Ponyatie mirovogo liderstva v sovremennom politicheskom diskurse [The concept of world leadership in modern political discourse]. *Mezhdunarodnye processy*. № 2 (2). S. 80–90 [in Russian].
2. Temnikov D.M. (2009). Regulirovanie i liderstvo v sovremennykh mezhdunarodnykh otnosheniyah : avtoref. dis. na zdobuttya nauk. stupenya kandidata polit. nauk : spec. 23.00.04 "Politichni problemi mizhnarodnih vidnosin i global'nogo rozvitku" [Regulation and leadership in modern international relations: author. dis. on the science. step of the candidate policy. sciences: spec. 23.00.04 "Political problems of international issues and global development"]. Moskva. 23 s. URL: https://mgimo.ru/files/126347/aftoref_temnikov.doc [in Russian].
3. Ikenberry G. John. (1996). The Future of International Leadership. *Political Science Quarterly*. Vol. 111. № 3. P. 385–402.
4. Helms L. (2014). Global political leadership in the twenty-first century: problems and prospects. *Contemporary Politics*. Vol. 20. № 3. P. 261–277.
5. Salimov Sh. (2018). The concept of leadership in international relations. *The International Journal of Social Sciences and Humanities Invention*. Vol. 5. № 08. P. 4954–4956. URL: https://www.researchgate.net/publication/343685773_The_concept_of_leadership_in_international_relations.
6. Wendt A. (1995). Constructing International Politics. *International Security*. Vol. 20 (1). P. 71–81. URL: https://www.researchgate.net/publication/265960638_Constructing_International_Politics.

Leadership in International Relations: Theoretical and Conceptual Dimensions

Perfilieva Anastasiia Oleksandrivna

Candidate of Political Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of International Relations and Audit
Dnipro University of Technology
Dmytra Yavornytskoho Ave., 19,
Dnipro, Ukraine

The relevance of the research topic is proved by the new realities of international politics, which appear in the form of global transformation caused by the simultaneous influence of regionalization and globalization that define trends of the modern political process in the world. In these realities, leadership appears qualitative characteristic of international relations, which plays a structural role and has a fundamental impact on the ability of international relations to adapt and transform in a constantly changing environment. The article considers the theoretical foundations of the concept of "leadership in international relations" given the role of leadership in shaping the structure of the international relations system. The aim is to provide a theoretical and conceptual justification of the "leadership in international relations" concept. The study is based on an interdisciplinary approach with the use of systematic analysis and structural and functional evaluation as well. The discourse of leadership in international relations in modern political science is closely linked to the formation of poles and centers of power in the world politics. The disappearance or emergence of new poles has been a direct manifestation of leadership practices in the international environment. Leadership in international relations is defined as the ability of actors to influence processes in the international environment in order to streamline and regulate them. It is offered to distinguish individual (mono, impersonal, typical), collective, structural and behavioral types of leadership in international relations. The stability or instability of the system, the specifics of its functioning depend on the number of leaders, the peculiarities of the relationship between them and other actors in international relations. It is emphasized that the phenomenon of leadership becomes especially important in the study of regulatory processes in the international arena. The study of the phenomenon of leadership in international relations allows to create a foundation for further study of the problems of regulation of international relations and to predict the course of events in the international environment. Incomplete transformation of the system of international relations at the current stage allows for making a forecast of further modification of leadership in international relations.

Key words: leadership in international relations, regulation, structure of the system of international relations, individual leadership, collective leadership, structural leadership, behavioral leadership.

Татакі Дмитро Дмитрович

Сучасний стан співробітництва між Китаєм та країнами Африки: інвестиційний аспект

УДК 327.82

DOI <https://doi.org/10.24195/2414-9616.2021-6.18>

Татакі Дмитро Дмитрович
старший викладач кафедри
міжнародних відносин та права
Державного університету
«Одеська політехніка»
просп. Шевченка, 1, Одеса, Україна

У статті досліджена проблема співробітництва між Китаєм та країнами Африки в контексті розвитку інвестиційних зв'язків. Актуальність теми зумовлена зростанням ролі країн Африки у зовнішньоекономічній політиці Китаю внаслідок необхідності пошуку ним доступу до ресурсів, підтримки розвитку виробничого потенціалу, реалізації стратегії глобального лідерства та з інших мотивів.

Метою статті є аналіз сучасного стану співробітництва Китаю та країн Африки в контексті реалізації інвестиційної політики.

У процесі дослідження використовувались такі загальнонаукові методи: компаративний та системний аналіз, систематизація.

Результати дослідження продемонстрували зростання інвестиційної активності Китаю у країнах Африки. Особливий інтерес становить зростання обсягів інвестицій з Китаю навіть у період пандемії Covid-19, що підтверджує значний інтерес з боку Китаю до присутності на континенті. Обґрунтовано, що основною складовою частиною моделі впливу Китаю на африканському континенті є саме економічна, зокрема інвестиційна, зацікавленість. Така модель зовнішньої присутності Китаю на континенті кардинально відрізняється від моделі США, які з середини 2000-х рр. практично втратили економічне лідерство на континенті. Визначено основні етапи у розвитку інвестиційної політики Китаю в африканських країнах (починаючи від інвестицій у енергетичний сектор і закінчуючи створенням спільних підприємств, вільних економічних зон). Обґрунтовано, що, на протиположності політиці США, Китай будує взаємозв'язки з країнами Африки на принципах економічної допомоги, демонстрації невтручання у внутрішню політику країн, рівності та довіри.

У статті акцентовано увагу на неоднозначності результатів присутності Китаю у країнах Африки. Це зумовлено розглядом зовнішньої політики країни у світлі неоколоніалізму, який визначено як політику посилення нерівнозначності інтересів, несправедливості у розподілі прибутків від співробітництва. У статті систематизовано основні підходи до визначення ролі Китаю на континенті. Обґрунтовано, що сучасний стан розвитку міжнародних відносин, недостатня реалізація потенціалу у співробітництві формують значні передумови для подальшого розвитку присутності Китаю у країнах Африки.

Ключові слова: Китай, країни Африки, китайсько-африканське співробітництво, іноземні інвестиції, інвестиційна політика.

Вступ. Ефективність китайської соціально-економічної моделі прямо залежить від реалізації ресурсно-виробничого потенціалу. Через нестачу ресурсів, необхідність підтримувати систему виробництва і збуту Китай був змушений шукати нові формати співробітництва. Одним з важливих напрямів такого співробітництва є африканський континент, який становить значний інтерес з точки зору наявності нафтових запасів, недостатньої насиченості споживчого ринку та можливостей диверсифікації сфер інвестування. Так, за даними Світового банку [1], у країнах Африки здійснює бізнес понад 2000 підприємств, більшість з яких є державними підприємствами, особливо у сфері енергетики, що є додатковим підтвердженням єдиного курсу державної політики на зростання присутності Китаю на континенті.

Модель зовнішньої політики Китаю щодо країн континенту характеризується використанням інструментів «м'якої» сили, у тому числі впливу через культуру і функціонування Конфуціанства. Крім того, політичне керівництво Китаю намагається залишати осторонь складні політичні питання (наприклад, Західна Сахара) з метою зменшення напруженості з ключовими партнерами. Таке поєднання економічної влади з ліберальною зовніш-

ньою політикою посилює конкурентоспроможність Китаю у відносинах з країнами Африки порівняно з США та Росією.

Питанню співробітництва Китаю з країнами Африки присвячені роботи О.М. Олійника [2], О.В. Тихоненка [3], М. Edel and W. Y. Chan [4], А. Etzioni [5].

Водночас мінливість зовнішнього середовища призводить до нестабільності відносин між країнами, формування необхідності обговорення багатьох важливих проблем. Таке обговорення було заплановане у рамках 8 Міністерської зустрічі Форуму з китайсько-африканського співробітництва 29–30 листопада 2021 р. у Дакарі. Зазначені проблеми зумовлюють актуальність обраної теми дослідження.

Мета та завдання. Метою статті є аналіз сучасного стану співробітництва між Китаєм та країнами Африки в контексті реалізації інвестиційної політики. З метою досягнення поставленої мети у процесі дослідження були визначені такі завдання: визначити характеристики моделі зовнішньої політики Китаю щодо країн Африки; проаналізувати обсяги інвестицій між країнами у динаміці з 2010 до 2020 р.; визначити історичні етапи еволюції інвестиційної політики Китаю у країнах Африки, сфор-

мулювати перспективи та загрози подальшому розвитку співробітництва між Китаєм та країнами Африки.

Методи дослідження. У процесі дослідження використовувались такі методи: компаративний аналіз (порівняння обсягів інвестицій у динаміці з 2010 до 2020 р.), системний аналіз (комплексний розгляд сучасного стану взаємовідносин між Китаєм та країнами Африки), систематизація (виділення етапів еволюції інвестиційної політики між Китаєм та країнами Африки, групування підходів до визначення ролі Китаю у країнах Африки).

Результати. Модель зовнішньої політики Китаю у країнах Африки заснована на забезпеченні економічного інтересу, а також активній реалізації інвестиційної політики. Китай гостро потребує значних ресурсів для підтримки виробничих потужностей, від ефективного функціонування яких залежить розвиток його соціально-економічної моделі. І.Ю. Гришова, К.С. Нестерова вказують на те, що нестача ресурсів актуалізувала перехід до імплементації моделі циркулярної економіки в контексті сталого розвитку [6].

Такий підхід суттєво відрізняє Китай від країн-конкурентів, передусім США. Водночас немає єдності серед думок науковців та політологів щодо вигідності активізації присутності Китаю на континенті. Так, можна визначити три таких основних напрями досліджень у цій сфері: Китай як партнер у розвитку (переважно китайські ЗМІ, науковці та державні службовці), Китай як конкурент (ЗМІ у США та Росії) та Китай як новий колонізатор (ЗМІ у США та в окремих африканських країнах). Ми вважаємо, що зовнішню політику Китаю щодо країн Африки слід розглядати крізь призму стратегічного партнерства, оскільки неоколоніалізм притаманний усім провідним країнам світу, зокрема США та Росії. Отже, розглядати його лише як особливість зовнішньої політики Китаю на континенті неправильно.

Статистика свідчить про зростання іноземних інвестицій з Китаю до країн Африки (рис. 1). У 2020 р. обсяг інвестицій становив понад 2 млрд дол. США. Також потрібно відмітити бурхливе зростання обсягів інвестицій у 2018 р., що може бути пояснене тим, що 27–28 листопада 2017 р. у Марракеші відбувся масштабний китайсько-африканський інвестицій форум, під час якого представники бізнесу домовились про реалізацію низки спільних проєктів у сфері транспорту, інфраструктури, енергетики тощо.

Водночас США у своїй зовнішній політиці не проявляли активного інтересу до країн Африки. Поступово з 2013 р. Китай за обсягами інвестицій став перевищувати показник США.

З початком пандемії Covid-19 обсяг інвестицій між Китаєм та країнами Африки зріс. У 2020 р. китайські підприємства інвестували в Африку 2,96 млрд дол. США порівняно з 2,7 млрд дол. США у 2019 р. [8]. Така вражаюча тенденція зумовила необхідність розробки подальших напрямів співробітництва.

До основних мотивів активізації присутності Китаю у країнах Африки слід віднести такі:

1) отримання доступу до ресурсів, зокрема сировини та сільськогосподарської продукції. За даними [9], зовнішня торгівля між Китаєм та країнами Африки у період з 2020 до 2021 р. зросла майже вдвічі. Понад 97% експортної продукції з 33 найбідніших країн Африки продається до Китаю без митних зборів. Процес відновлення економіки Китаю та світової економіки в цілому потребує зростання темпів виробництва, а також використання ресурсів. Процес остаточного переходу до «зеленої» економіки у Китаї знаходиться у стадії розвитку, що вимагає від країни пошуку джерел сировини, які можуть надати країни Африки;

2) зацікавленість у робочій силі. Очікується, що до 2034 р. чисельність населення Африки буде

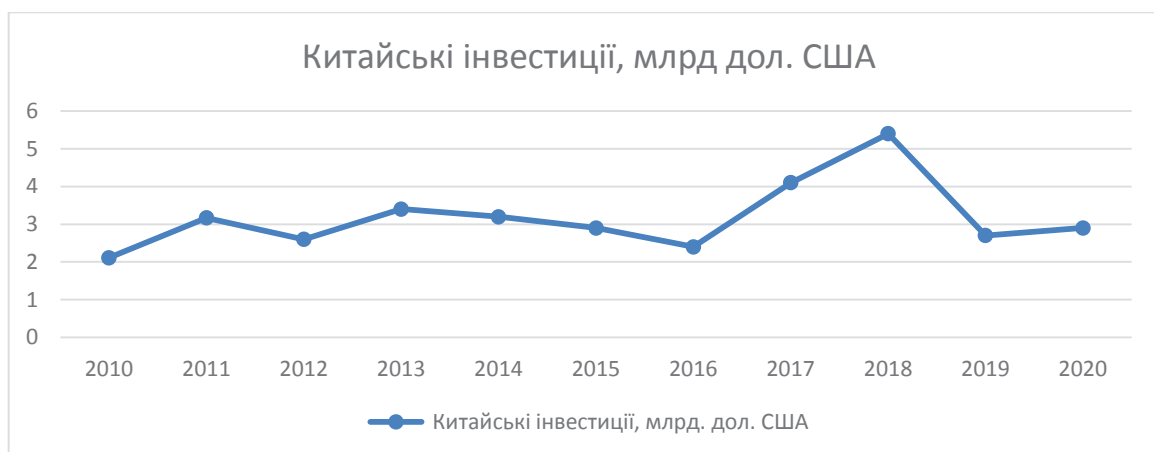

Рис. 1. Динаміка обсягів китайських інвестицій до країн Африки, млрд дол. США*

*Складено автором з використанням джерела [7]

більшою за чисельність Китаю та Індії разом [10], що вимагає пошуку додаткових можливостей для розвитку соціально-економічної моделі країни. За даними [11], чисельність китайських робітників в Африці у 2019 р. становила понад 180 тис. осіб;

3) зростання чисельності населення на континенті, що свідчить про зростання обсягу споживчого ринку, який є недостатньо опанованим. Додатковим мотивом можна вважати низьку вартість робочої сили відносно заробітних плат у Китаї, що сприяє активізації прямих закордонних інвестицій до країн Африки.

У процесі співробітництва між Китаєм та країнами Африки можна виокремити такі етапи розвитку інвестиційної політики [9–11]:

1) інвестиції в енергетику. На цьому етапі переважали інвестиції в енергетичний сектор;

2) інвестиції в інші сфери. Відбулась диверсифікація інвестиційної політики Китаю на континенті, були реалізовані інвестиційні проєкти у сфері інфраструктури, технологій, будівництва тощо;

3) у період розгортання світової фінансової кризи інвестиційна політика була заснована на реалізації пільгових кредитних програм для країн Африки;

4) у сучасних умовах китайський бізнес активно створює спільні підприємства у країнах Африки, активізувались процеси M&A (злиття та поглинання), були реалізовані проєкти зі створення вільних економічних зон (Ефіопія, Замбія, Нігерія).

Значні зрушення у китайсько-африканських відносинах відбулись у 2000 р., оскільки на офіційному рівні був започаткований Форум співробітництва «Китай – Африка» (FOCAC), який виконує функцію фасилітатора зовнішніх відносин між країнами.

У 2006 р. Китай вперше презентував на міжнародній арені зовнішню політику щодо країн Африки, підкреслюючи принципи рівності, партнерства та взаємовигоди.

Водночас такі дослідники, як М. Edel and W. Y. Chan [4], А. Etzioni [5] та ін., вказують на неочевидність вигод для країн Африки від китайської присутності. Така політика неокolonіалізму характеризується асиметричністю та несправедливістю відносин між учасниками, зменшенням суверенітету країн Африки, зростанням їх зовнішнього боргу. Наприклад, з 2000 р. до 2020 р. зовнішній борг китайським інвесторам у Замбії зріс майже вдвічі і становив понад 6,5 млрд дол. США [9].

Іншим підтвердженням думки про неокolonіалізм Китаю можна вважати те, що модель присутності була побудована на економіці та торгівлі, використанні ресурсів, що було характерним за часів колоніальної системи [10].

З боку Китаю також слід відзначити ключові ризики в інвестуванні до країн Африки, пов'язані з політичною нестабільністю країн, а також вичер-

паністю ресурсів та борговою кризою, у яку вони поступово потрапляють. До того ж експропріації, зокрема Велика Британія та Франція, мають традиційні економічні інтереси, які суттєво обмежуються присутністю Китаю на континенті.

Висновки. Таким чином, Китай з середини 2000-х рр. активізував присутність у різних регіонах світу, у тому числі в Африці, через необхідність вирішення внутрішніх ресурсних проблем, конкуренцію з США, підтримку прибутків китайських інвесторів. Модель зовнішньої політики Китаю заснована на реалізації інвестиційних проєктів, наданні фінансової допомоги, збільшенні обсягів торгівлі з країнами Африки. Такий підхід кардинально відрізняє політику Китаю від конкурентів у регіоні, оскільки Китай є більш толерантним до складних політичних питань, авторитарних режимів тощо. Водночас з боку міжнародного співтовариства інвестиційна політика Китаю викликає занепокоєння через зростання рівня фінансової залежності країн Африки, розвиток неокolonіальної системи.

Інвестиційна політика Китаю щодо країн Африки значно змінилась, оскільки вона починалась лише зі здійснення інвестицій у енергетичний сектор, а у сучасних умовах характеризується зростанням ролі інших форм виходу на зовнішній ринок, у тому числі й створенням спільних підприємств, злиттям та поглинанням, створенням вільних економічних зон.

Подальше співробітництво між Китаєм та країнами Африки має величезний потенціал, оскільки навіть в умовах пандемії Covid-19 вони не лише змогли зберегти обсяги торгівлі та інвестицій, але і збільшили їх. Проте слід відзначити високу волатильність цих відносин через вплив багатьох факторів зовнішнього середовища, політичну нестабільність країн Африки, занепокоєність європейських країн щодо реалізації власних економічних інтересів і їх вплив через міграційну та культурну політику, конкуренцію з США за глобальне лідерство.

ЛІТЕРАТУРА:

1. China and Africa. URL: <https://www.worldbank.org/content/dam/Worldbank/Event/Africa/Investing%20in%20Africa%20Forum/2015/investing-in-africa-forum-china-and-africa.pdf>.
2. Олійник О.М. Нова модель стратегічного співробітництва Китаю та країн Африки на сучасному етапі. URL: <https://elibrary.ivas.gov.ua/925/1/Nova%20model%20stratehichnoho%20partnerstva.pdf>.
3. Тихоненко І.В., Вуйко В.В. Економічний вектор африканської політики КНР: виклики та перспективи. URL: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/404779.pdf>.
4. Edel M., Chan W.Y. China in Africa: a form of neo-colonialism? URL: <https://www.e-ir.info/2018/12/02/china-in-africa-a-form-of-neo-colonialism/>.
5. Etzioni A. Is China a new colonial power? URL: <https://thediomat.com/2020/11/is-china-a-new-colonial-power/>.

6. Гришова І.Ю., Нестерова К.С. Модель циркулярної економіки в контексті сталого розвитку. *Економіка АПК*. 2021. № 4. С. 88–94.

7. Annual flow of FDI from China to Africa from 2010 to 2020. URL: <https://www.statista.com/statistics/277985/cash-flow-of-chinese-direct-investments-in-africa/>.

8. Chinese firm's FDI to Africa. URL: <https://www.scmp.com/news/china/diplomacy/article/3146924/chinese-firms-direct-investment-africa-rises-despite-covid-19>.

9. What can Africa expect from FOCAC 2021? URL: <https://african.business/2021/11/trade-investment/what-can-africa-expect-from-focac-2021/>.

10. Why substantial Chinese FDI is flowing into Africa? URL: <https://blogs.lse.ac.uk/africaatlse/2021/04/02/why-substantial-chinese-fdi-is-flowing-into-africa-foreign-direct-investment/>.

11. Africa: China's trade with the continent grows to record highs. URL: <https://www.globalcompliancenews.com/2021/09/26/africa-chinas-trade-with-the-continent-grows-to-record-highs-16092021/>.

REFERENCES:

1. China and Africa. URL: <https://www.worldbank.org/content/dam/Worldbank/Event/Africa/Investing%20in%20Africa%20Forum/2015/investing-in-africa-forum-china-and-africa.pdf> [in English].

2. Oliinyk O.M. Nova model stratehichnoho spivrobotnytstva Kytau ta krain Afryky na suchasnomu etapi. URL: <https://elibrary.ivinas.gov.ua/925/1/Nova%20model%20stratehichnoho%20partnerstva.pdf> [in Ukrainian].

3. Tykhonenko I.V., Vuiko V.V. Ekonomichnyi vektor afrykanskoj polityky KNR: vyklyky ta perspektyvy. URL: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/404779.pdf> [in Ukrainian].

4. M. Edel and W. Y. Chan. China in Africa: a form of neo-colonialism? URL: <https://www.e-ir.info/2018/12/02/china-in-africa-a-form-of-neo-colonialism/> [in English].

5. Etzioni A. Is China a new colonial power? URL: <https://thediplomat.com/2020/11/is-china-a-new-colonial-power/> [in English].

6. Hryshova I.Iu., Nesterova K.S. Model tsyrkuliarnoi ekonomiky v konteksti staloho rozvytku. *Економіка АПК*, 2021, № 4, 88–94 [in Ukrainian].

7. Annual flow of FDI from China to Africa from 2010 to 2020. URL: <https://www.statista.com/statistics/277985/cash-flow-of-chinese-direct-investments-in-africa/> [in English].

8. Chinese firm's FDI to Africa. URL: <https://www.scmp.com/news/china/diplomacy/article/3146924/chinese-firms-direct-investment-africa-rises-despite-covid-19> [in English].

9. What can Africa expect from FOCAC 2021? URL: <https://african.business/2021/11/trade-investment/what-can-africa-expect-from-focac-2021/> [in English].

10. Why substantial Chinese FDI is flowing into Africa? URL: <https://blogs.lse.ac.uk/africaatlse/2021/04/02/why-substantial-chinese-fdi-is-flowing-into-africa-foreign-direct-investment/> [in English].

11. Africa: China's trade with the continent grows to record highs. URL: <https://www.globalcompliancenews.com/2021/09/26/africa-chinas-trade-with-the-continent-grows-to-record-highs-16092021/> [in English].

Current state of cooperation between China and African countries: the investment aspect

Tataki Dmytro Dmytrovych

Senior Lecturer at the Department of International Relations and Law State University "Odessa Polytechnika" Shevchenko Ave., 1, Odessa, Ukraine

The article examines the issues of the Sino-African cooperation in the context of the development of investment ties. The relevance of the topic is due to the growing role of African countries in China's foreign policy due to the need to seek access to resources, support the development of productive capacity, the implementation of global leadership strategies and other motives.

The aim of the article is to analyze the current state of the Sino-African cooperation in the context of investment policy.

The following general scientific methods were used in the research process: comparative and system analysis, systematization.

The results of the study showed an increase in China's investment activity in Africa. Of particular interest is the growth of investment from China, even during the David-19 pandemic, which confirms the significant interest of China in its presence on the continent. It is substantiated that the main component of the model of China's influence on the African continent is economic, in particular investment. This model of China's external presence on the continent is radically different from that of the United States, which has virtually lost economic leadership on the continent since the mid-2000s.

The main stages in the development of China's investment policy in African countries, starting with investments in the energy sector and ending with the creation of joint ventures, free economic zones, have been identified. It is argued that, in contrast to US policy, China is building relations with African countries on the principles of economic assistance, deliberate demonstration of non-interference in domestic politics, equality and trust.

At the same time, the article focuses on the ambiguity of the results of China's presence in Africa, due to the consideration of the country's foreign policy in the light of neocolonialism, which is defined as a policy of increasing inequality of interests, injustice in the distribution of cooperation. The article systematizes the main approaches to determining the role of China on the continent. It is substantiated that the current state of development of international relations, insufficient realization of potential in cooperation form significant preconditions for further development of China's presence in African countries.

Key words: China, African countries, Sino-African cooperation, foreign investment, investment policy.

РОЗДІЛ 4. ЕТНОПОЛІТОЛОГІЯ ТА ЕТНОДЕРЖАВОЗНАВСТВО

Гончарук Валерій Петрович
Салтовський Олександр Іванович

Етнічне й соціальне в поглядах М. Драгоманова та його вплив на формування національної ідентичності

УДК 929:17.053.3(=161ю2) Драгоманов М.
DOI <https://doi.org/10.24195/2414-9616.2021-6.19>

Гончарук Валерій Петрович
кандидат політичних наук, доцент,
доцент кафедри політичних наук
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
вулиця Володимирська, 60,
Київ, Україна

Салтовський Олександр Іванович
доктор політичних наук, професор,
професор кафедри політичних наук
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
вулиця Володимирська, 60,
Київ, Україна

Стаття присвячена аналізу особливостей трактування проблеми соціального та етнічного складників національної ідентичності українців в політичній теорії видатного вченого і громадського діяча Михайла Драгоманова, чії ідеї справили потужний вплив на політичний дискурс не лише в тогочасних Україні та Росії, але на всьому Європейському континенті. Для розкриття поставленої проблеми в даній розвідці розглядаються питання трактування мислителем такої специфічної риси українського народу, як втрата політичної еліти та безелітний стан суспільства, лібералізму як основи його соціально-політичної теорії, вплив його поглядів на характер і результати Української революції 1917–1921 рр. Розкривається також визначення вченим аналізу історії народу як основи для розробки проектів майбутнього країни. Для М. Драгоманова є неприйнятними будь-які прояви національної виключності, спроби розв'язання «українського питання» поза рамками соціальної емансипації перш за все працюючих прошарків суспільства. Наголошується, що для мислителя саме освічені прошарки українського суспільства, інтелігенція мали стати провідниками прогресивних ідей соціального і національного звільнення, національної ідентичності. Звертається увага на те, що для М. Драгоманова ідея етнічного націоналізму є неприпустимою для поневолених народів на етапі їх боротьби проти насильства та обмежень за національною ознакою з боку еліти політично пануючих націй. Водночас національна держава не є для мислителя метою українського руху, оскільки його розуміння сенсу світового політичного процесу передбачає перехід людства до бездержавного існування і можливість забезпечення національно-культурних потреб індивідів без обов'язкового здобуття всіма народами державної самостійності. Драгоманівські ідеї про соціальний та етнічний компоненти національної самоідентифікації мали значний вплив на формування модерної української нації, позиції політичних провідників Української Народної Республіки та викликали жваві дискусії при оцінці її наслідків та причин поразки.

Ключові слова: М. Драгоманов, етнічне, соціальне, національна ідентичність, народ.

Вступ. На початку ХХІ століття Україна все ще знаходиться в пошуках відповіді на питання національної самоідентифікації. Початок російсько-української війни суттєво прискорив процеси кристалізації національної ідентичності в суспільстві, одночасно «піднявши градус» громадського дискурсу, й виніс його поза межі обговорення зацікавленими науковцями програм політичних партій в маси громадянства й соціальні мережі.

Одночасно варто зазначити, що дискусії про національну ідентичність ведуться серед українців вже кілька століть, то затихаючи, то загострюючись залежно від обставин історії.

Одним з яскравої когорти громадських і політичних діячів, ідеї якого мали суттєвий вплив на процеси пошуку національної ідентичності українцями, є Михайло Драгоманов (1841–1895) – видатний вчений, публіцист, активний учасник європейського наукового й політичного дискурсу кінця ХІХ ст.

Результати. Задачу вирішення питання про емансипацію українців у всіх сферах суспільного життя мислитель пов'язував з позицією патріотич-

них представників освічених прошарків суспільства. Долучення української інтелігенції до справи визволення народних мас М. Драгоманов вважав одним із головних завдань своєї громадської та наукової роботи.

При цьому мислитель виходив з історичного факту втрати українським суспільством політичної, економічної, а також майже повної втрати науково-творчої еліти. Безелітність українців імпонувала М. Драгоманову тим, що таке суспільство, на його думку, було більш придатним до ідей соціальної справедливості, вільного розвитку особистості, гарантування її прав і свобод. Однак він прекрасно розумів, що без провідної верстви освічених провідників масі самі по собі добитись реалізації омріяного ним суспільного ідеалу не зможуть.

М. Драгоманов висуває досить жорсткі вимоги до української інтелігенції, вимагаючи від неї жертовності в ім'я майбутнього народу до якого вона належить: «Письменний Українець, по більшій частині працює на кого вгодно, тільки не для своєї України й її мужицтва. А з другого боку, здавна звикли усякі чужі люде хазяйнувати на Україні

не знаючи її, не звертаючи уваги на те, як треба обертатись з Українцями, не кажучи вже про тих, котрі тільки й думають, як би поживитись з України, нічого доброго для неї не роблячи. От через те ці люде між письменними Українцями, котрі не хочуть, щоб все де далі більше Україна й її мужицтво тратило свої сили, мусять заректись не йти з України, мусять упертись на тому, що кожний чоловік, вийшовши з України, кожна копійка, потрачена не на українську справу, кожне слово, сказане не по-українському – єсть видаток з української мужицької скарбівні, видаток, котрий при теперішніх порядках не звернеться в неї нізвідки» [1, с. 125].

Один із соратників мислителя, а в подальшому його критик І. Франко, відзначаючи вплив драгоманівської пропаганди на українську освічену молодь, наголошував: «Це не більше не менше, як пропаганда саме ідеї національної окремішності України, необхідності, щоб українська інтелігенція служила українському народові саме своєю інтелігентністю, тобто своїм розумом, наукою. Цією однією ідеєю проникнуті всі його праці видані в Києві, Львові, Відні, Женеві, Флоренції, Парижі, Петербурзі, Москві» [2, с. 446].

Розробка проектів майбутнього нації, вважав М. Драгоманов, повинна спиратися на ґрунтовний аналіз її історії, що сформувала не лише обставини, а й традиції мислення, реакції суспільства на ті чи інші події й виклики. Особливості формування української нації привели вченого до думки про те, що в ній не виробилась в достатній мірі національна гордість народу, пов'язана з мрією про самостійне державне існування. Більше того, для українців є характерним доволі негативне ставлення до держави як засобу залагодження суспільних суперечностей, особливо своєї і «заслуга» в цьому української інтелігенції є далеко не останньою: «В Україні якось не звикли дуже захвалювати усе своє, старосвітське, через те, що як недавно було тут щось подібне до власного царства та панства, то нікому було привчити українців пишатись своєю славою. Одну недовгу хвилину, як було тільки знов почали пізнавати освічені українці свою старовину, у 30-40 роки цього століття, горстка людей прокричала про славу козацької України, але зараз же знайшла в ній плями, і тепер, коли хто хоче пізнати ті плями, пізнає їх найскорше з вчених праць українців...» [3, с. 562].

На це ж звертає увагу й один із лідерів української національної революції 1917–1921 рр. С. Петлюра. Аналізуючи працю М. Драгоманова «Чудацькі думки про українську національну справу», він наголошував, що автор акцентував увагу на те, що для українців є традиційним поєднання державного нігілізму із гіпертрофованим почуттям національної гордості, що заважало формування та здійсненню реальної політики

соціального та національного звільнення. «Провідна думка книжки – боротьба проти національної виключності, що її культивувало українське суспільство, і з'ясування питання про культурні запозичення з російської літератури з метою успішного політичного і культурного розвитку українців» [4, с. 316]. І далі: «Визнаючи історичні причини, що показують сумне явище української дійсності, він, однак, значну частину провини за нього перекладає на самих українців, докоряючи їм, децю перебільшено, бездіяльність, недостатню рухливість, брак активної ініціативи і широких громадсько-наукових інтересів» [4, с. 318].

Для М. Драгоманова сам принцип національної виключності, формування в українській колективній свідомості ідеї неприйняття людей за етнічною ознакою, навіть тих, що належали до пануючих над українцями народів, було неприйнятним у творенні майбутнього України. Піднімаючи питання формування національної самоідентифікації в статті «Неправда – не просвіта», він писав: «Москалі такі ж люди, як і другі, як і ми. Всі народи – москалі, поляки чи русини – мають і своє зле, і своє добре в натурі, і зле більше виходить від малої освіти, ніж з натури народів, і через те, нам усім – і русинам, і москалям, і полякам, замість того, щоби ворогувати, треба освічатись і добувати і укупі волі, то тоді й усякі причини до незгоди щезнуть. Навчати іншому наш народ – значить навчати його не по правді або й просто наражатись на сміх, бо такі ж наші люди й самі можуть і пізнавати москалів, і діставати до рук московські книжки, чи подобається це кому, чи ні» [5, с. 397]. Ворогами трудящих українців, вважав вчений, є не росіяни, не поляки чи представники інших національностей, а державно-бюрократичний апарат імперії, власники фабрик і заводів, великих маєтків, що визискують працюючі маси, незалежно від їх національної приналежності.

Поряд зі спробами пропаганди української виключності не сприймав М. Драгоманов і ідею «єдиного русского народа», ігнорування національних потреб українців та інших поневолених народів імперії. Перебування України в складі Російської імперії зовсім не є періодом прилучення до набутків світового прогресу, а влучно ним охарактеризовано як «пропащий час». Сама ж ідея офіційної імперської доктрини про єдність українців і росіян є, на думку вченого, не лише одним з засобів розділити відповідальність за експлуатацію народів імперії, але й засобом закабалення України. «Та й самі ці перербурзькі самовольники і нівечники натури чоловічої ніколи не вважали нас, українців, за своїх і коли случалось, давили нас з більшою злістю, менш жаліли «безмозглих, упрямих хохлів» ніж своїх «русських» [3, с. 563].

Прагнучи до єднання експлуатованих всіх націй у спільній боротьбі за соціальне і національне

визволення народів та індивідів, за панування ідеалів загальнолюдської рівності, а не національної виключності, М. Драгоманов, одночасно, звертав увагу на те, що далеко не всі, хто використовує революційну риторику та інтернаціоналістичні гасла є в дійсності прихильником ідеї емансипації особистості.

Один з перших істориків політичної думки України Ю. Охрімович наголошував, що «критикуючи російську реакцію, Драгоманов весь час доводив, що дужим спільником цієї реакції являється сама великоруська демократія в наслідок своєї байдужості в національних справах, свого централізму та шовінізму, захованих під космополітичними фразами» [6, с. 92].

Характеризуючи російських революціонерів, М. Драгоманов відзначав, що всі вони, за винятком Бакуніна і почасті Герцена, не допускали ідеї самостійного існування України, а більшість – навіть самого існування української нації. Їхня прихильність ідеалам загальнолюдським є лише прикриттям для ідей національної виключності власного народу, для націоналізму своєї, пануючої над іншими нації.

М. Драгоманов не є принциповим прихильником чи противником етнічного націоналізму як ідеї та політичного руху. На думку вченого, його необхідно оцінювати, як і будь-які явища суспільного життя, виходячи з конкретних історичних обставин та, найголовніше, з можливих наслідків для здійснення головної мети – створення умов для емансипації кожної особистості. Мислитель вважає за необхідне відрізнати націоналізм націй пануючих, що пригнічують інші народи і націоналізм пригноблених, що борються за свободу. Націоналізм як прояв національності пригнобленого народу може стати складовою загальнолюдського прогресу.

«Національність – це прив'язаність у власному народі до того, що робить його найбільш уражаючу ознаку, значить і до того часу історії, народ імпонував другим, до того устрою, культурного і соціального, який був тогді, як нарід найменш підпадав впливію других. Націоналізм має в собі підставу у тих інстинктах, котрі виробили у східних народів жидівство, китаїзм і т.д. От од чого націоналізм і у наші часи дуже легко зростається з воєнним духом. От од чого націоналізм у французів і німців зростається з імперіалізмом ... у італійців ріднився з поклонами Римській імперії, а то й самому папству (неогвельфізм), у поляків і венгрів – з олігархізмом, у великорусів – з царизмом і т.д. Коли нація яка попалась у неволю або стратила власну державу, то націоналізм зростається з поривами до волі, становиться більш демократичним – і це тільки й дає йому прогресивну силу в XIX в.» [7, с. 151].

Однак національні домагання не повинні заступати собою питання соціального звільнення мас,

створення необхідних умов для всебічного розвитку кожного індивіда, незалежно від його національного, расового чи соціального походження. Саме тому, вважає мислитель, українські соціалісти, підтримуючи ідею національної емансипації українців, не повинні орієнтуватись на етнічний націоналізм як ідеологію. «Хоч ми признаємо національності як очевидний факт, як результат певних природних і історичних обставин життя народного..., ми признаємо, що цей факт завжди треба мати на оці при громадській праці, а надто ми признаємо важність найвиднішої національної ознаки, народної мови як засобу морального зв'язку між людьми. Ми признаємо не тільки право живих груп людей, в тім числі й національних, на автономію, а й безмірні користі, які виносять люди від такої автономії. Тільки ми не можемо шукати собі провідних думок для громадської праці культурної, політичної і соціальної в почуттях і інтересах національних, бо інакше ми б заплутались в усяких суб'єктивностях, в лісі історичних традицій і т.д. Ми шукаємо таких провідних і контрольних думок в наукових виводах і інтересах інтернаціональних, вселюдських. Через те, кажучи коротко, ми відкидаємо не національності, а націоналізм, а надто такий, котрий сам себе виразно протиставляє людськості, або космополітизму; ми не признаємо примусових думок і почуть, котрі видаються за національні, ніяких обов'язкових історично-національних святощів, а надто ненависті до других національностей» [8, с. 455–456].

Вважаючи, що все людство знаходиться на етапі світового переходу до встановлення справедливого соціального й політичного ладу з пріоритетом загальнолюдських ідеалів над національними, М. Драгоманов робить висновок: «Звівши докупи всі ці приклади, як італійські, так і німецькі, правдолюбива людина мусить прийти до того, що сама по собі думка про національність не може довести людей до волі й правди для всіх і навіть не може дати ради для впорядкування навіть державних справ. Треба пошукати чогось іншого, такого, щоб стало вище над усіма національностями та й мирило їх, коли вони підуть одна проти одної. Треба шукати всесвітньої правди, котра б була спільною всім національностям» [9, с. 469].

Один із чільних ідеологів українського радикального націоналізму Д. Донцов, через кілька десятиліть, аналізуючи вплив подібних ідей М. Драгоманова на наслідки української національної революції, відзначав: «Певно, що можна назвати заслугою Драгоманова домагання активно боротися за соціальні потреби українського демоса, але він підпорядковував цим соціальним інтересам інтереси того ж самого демоса як члена окремої раси і тим ослаблював його відпорну силу в тій боротьбі народів, яка шаліла в цілій Європі і яка вже тоді заповідалася і в Росії» [10].

У радянський період науковці намагалися пояснити таку позицію М. Драгоманова щодо національної української держави тим, що як науковець він був добре ознайомлений не лише з тогочасним європейським історичним процесом та політичним дискурсом, але й з особливостями розвитку інших цивілізацій, що приводило його до думки про необов'язковість окремишнього державного існування для вільного національного буття, в той час як у всій Європі ідея національної держави, необхідності самостійного державного існування набирала сили. Український дослідник творчої спадщини М. Драгоманова В. Довгич звертає увагу на те, що вчений, працюючи в Київському університеті викладав, історію таких поліетнічних країн, як Індія, вчення китайських мислителів Конфуція та Лаодзи. «На підставі аналізу величезного матеріалу з історії античного Риму, стародавнього Сходу, середньовічної і новочасної Європи, Русі-України М. Драгоманов дійшов такого висновку. Народ може не мати власної мононаціональної, унітарної держави, але вільно розвиватись за умови забезпечення, крім прав особи, і його прав як етносу» [11, с. 469].

Держава, навіть національна, власна, українська, не була для М. Драгоманова метою. І не тому, що він страждав на якісь комплекси русофільства, «вірності імперії», чи, навіть, свідомо обрану роль «троянського коня в українському русі». Вона не була вищою цінністю тому, що вчений був твердо переконаний в тому, що епоха державної організації міжлюдських відносин закінчується, і в не дуже віддаленому майбутньому її змінять інші, більш наближені до потреб та інтересів кожного індивіда форми співжиття людей.

Окрім того, серйозною перешкодою для реалізації ідей української національної держави М. Драгоманов вважав можливий спротив національних груп, що існують на території України. Вони, на думку вченого, можуть сприйняти українську державу як загрозу своїм національно-культурним правам. А от вирішення питання соціального звільнення, перехід до організації суспільного життя на засадах громадського самоврядування можуть об'єднати всіх трудящих без національної різниці: «Працюючі громади волоські, болгарські, сербські, грецькі, московські, мазурські (польські), виселки німецькі і ремісники польські і жидівські й інші, що живуть у нашій країні: вони мусять мати у всьому рівне право й однакову волю з Українцями» [12, с. 149].

Поразка спроб відродити українську державність на початку ХХ сторіччя, спроби осмислити її причини сформували цілий масив жорсткої критики ідей М. Драгоманова щодо принципів національної ідентичності та способів її реалізації. Так, один фз діячів української еміграції Я. Оршан, оцінюючи вплив драгоманівських ідей на українську політичну думку та деякі історичні події, зазначає,

що «роля цієї людини в історії української політичної думки підлягала за останні часи такій основній ревізії, що нині Драгоманов уважається тим, хто найбільше причинився до невдачі української революції 1917–1921 р.р. й підготував наступ большевицької Росії на Україну» [13, с. 11].

Жорстко висловився також Д. Донцов, оцінюючи позицію і дії соціалістичних лідерів УНР та М. Драгоманова як їх ідейного натхненника. У статті «Драгоманов і ми», говорячи про їх підхід до визначення пріоритетності національного та соціального визволення, він відзначав: «Він не бачив простої правди, що «забезпечення мас народа» чужою владою в остаточнім рахунку все вийде на некористь сим же масам, як, наприклад, зламання політичних привілеїв козацтва Москвою (яке «угнітало народ»), що скінчилося запровадженням кріпацтва. Бо се «забезпечення мас народа» немислиме без того, аби в його руки не перейшла і політична влада, а на се ніколи не годиться та чужа сила, яка це «забезпечення» приносить, – навіть тоді, коли сією силою є пролетаріят, як про се свідчить приклад російсько-українських відносин останніх років. У практичній політиці такі ідеї є катастрофальні. Хто підпорядковує політичні інтереси нації соціальним інтересам верстви, той завше жертвуватиме першими за сочевичну юшку «соціальної революції» або «визволення працюючих», принесене на чужих багнетях, і які вже через те саме є замаскованою формою нового грядучого рабства» [10].

Ще різкіше оцінює вплив ідей М. Драгоманова на хід революції 1917–1921 рр. К. Подольнин, який у книзі «3 минулих літ» писав: «Не лише в очах українських «шовіністів», але й в очах московських та москвофільських адораторів, був Драгоманов ідеологом «єднання руссаго народа», політичного і культурного. Він дивився на український нарід, і то навіть поза межами тодішнього балтицько-большевицького райху, як політично-культурного сателіта Московщини, супроти якої поручав усякого роду любов та пошану. Нема чого дивуватись, що лишився він по цей день улюбленим божком наших інтернаціоналістів та інших сторонників «братерства» між народами» [14, с. 100]. Початки ж цієї критики можна знайти в роботах сучасників М. Драгоманова, зокрема одного з його учнів і близьких соратників І. Франка.

На захист честі великого сина українського народу і вимагаючи об'єктивнішої оцінки його ідей одним із перших став Ю. Охрімівич, який писав про те, що «не може бути двох думок про політичний характер драгоманівського розуміння українства. Зробити українство рухом політичним, переконати сучасників і нащадків, що тільки шляхом політичної боротьби український нарід може здобути собі національне визволення було головною метою діяльності Драгоманова. «Політичність» Драгоманова заключається не тільки, як думає дехто, в постуляті

соціально-економічної політики, але й у домаганні політичного характеру для всякої національної емансипації. Лише стоячи на становищі політичного націоналізму, в кращому значінні цього слова, міг Драгоманів робити закиди Костомарову, Желябову і іншим за те, що не формували ясно своїх національно-політичних ідеалів» [6, с. 106].

Подібну ж позицію в оцінці теоретико-політичної спадщини М. Драгоманова займав і один із класиків сучасної західної соціології, що вважав себе його учнем в національному питанні, М. Вебер, який вважав, що вченому вдалося досить вдало поєднати в своїй соціально-політичній концепції ідеї соціального і національного визволення. Саме це поєднання робило М. Драгоманова цікавим для тогочасної європейської науки, європейських визвольних рухів: «Велика сила Драгоманова полягає в синтезі економічних і національних ідеалів та в ясному усвідомленні того, що є можливим відповідно до етнографічних умов Росії й сучасних економічних обставин» [15, с. 338].

Сучасний український дослідник драгоманівської політико-теоретичної спадщини А. Круглашов, наголошує: «Драгоманова вигідно відрізняє те, що він намагався не відкладати реалізацію своїх політичних проектів «на потім», у невідоме «колись». Прагнення до практичних, відчутних результатів, його прагматизм, котрий критично чи з повагою відзначають дослідники, і становить особливість драгомановського теоретичного аналізу політичної дійсності, його виразну рису як теоретика і ідеолога» [16, с. 13].

Висновки. Українська справа, з позиції М. Драгоманова, полягала в звільненні не просто України, відтворенні її державно-політичної самостійності, а у свободі, в усіх її виявах, представників тих соціальних верств, що репрезентували українську націю, зберегли вірність мові і національним традиціям, в першу чергу – українського селянства.

Дискусії, що продовжуються навколо теоретико-політичної спадщини М. Драгоманова, свідчать про те, що його ідеї не втратили своєї актуальності, а їх творче осмислення сприятиме не лише розвитку вітчизняної політологічної науки, а й становленню модерної української нації, зрілості політичної культури суспільства.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Драгоманов М.П. Переднє слово до «Громади». *Вибрані твори. Збірка політичних творів з примітками*. Прага–Нью-Йорк, 1937.
2. Франко І. Галицьке українофільство. *Франко І. Зібрання творів: У 50 т. Т. 46*. Київ, 1985. Кн. 1.
3. Драгоманов М.П. Пропащий час. Українці під московським царством (1654–1876). *Драгоманов М.П. Вибране*. Київ, 1991.
4. Петлюра С. Драгоманов про українське питання. *Петлюра С. Статті, листи, документи*. Т. II. Нью-Йорк, 1979.

5. Драгоманов М.П. Неправда – не просвіта. *Літературно-критичні праці: У 2 т.* Київ, 1970. Т. 2.
6. Охрімович Ю. Розвиток української національно-політичної думки. Нью-Йорк, 1965.
7. Драгоманов М.П. Література російська, великоруська, українська і галицька. *Літературно-критичні праці: У 2 т.* Київ, 1970. Т. 1.
8. Драгоманов М.П. Листи на Наддніпрянську Україну. *Літературно-критичні праці: У 2 т.* Київ, 1970. Т. 1.
9. Драгоманов М.П. Чудацькі думки про українську національну справу. *Драгоманов М.П. Вибране*. Київ, 1991.
10. Дмитро Донцов. Вибрані твори. Т. 10. Твори різних періодів: ДРАГОМАНОВ І МИ. URL: dontsovnich.com.ua.
11. Довгич В.А. Українська ідея в політичній теорії М. Драгоманова. Київ, 1991.
12. Драгоманов М.П. Програма. *Вибрані твори. Збірка політичних творів з примітками*. Прага–Нью-Йорк, 1937.
13. Оршан Я. Розвиток української політичної думки за сто літ. Лондон, 1938.
14. Подолянин К. З минулих літ. Лондон, 1954.
15. Лисяк-Рудницький І. Драгоманов як політичний теоретик. *Історичні есе*. В 2 т. Т.1 / пер. з англ. У. Гавришків, Я. Грицака. Київ, 1994.
16. Круглашов А. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. Чернівці, 2000.

REFERENCES:

1. Dragomanov M.P. (1937) Perednje slovo do «Gromady». *Vybrani tvory. Zbirka politychnyh tvoriv z prymitkami*. Praga–Nju-Jork.
2. Franko I. (1985) *Galycke ukrai'nofil'stvo*. Franko I. *Zibrannja tvoriv: U 50 t. T.46*. Kyiv. Kn. 1.
3. Dragomanov M.P. (1991) *Propashhyj chas. Ukrainci pid moskovskym carstvom (1654-1876)*. Dragomanov M.P. *Vybrane*. Kyiv.
4. Petljura S. (1979) *Dragomanov pro ukrainske pytannja*. Petljura S. *Statti, lysty, dokumenty*. T. II. N'ju-Jork.
5. Dragomanov M.P. (1970) *Nepravda – ne prosvita*. *Literaturno-krytychni praci: U 2 t. Kyi'v. T.2*.
6. Ohrimovych Ju. (1965) *Rozvytok ukrainskoj nacionalno-politychnoi dumky*. Nju-Jork.
7. Dragomanov M.P. (1970) *Literatura rosij's'ka, velykorus'ka, ukrai'ns'ka i galyc'ka*. *Literaturno-krytychni praci: U 2 t. – Kyiv. T.1*.
8. Dragomanov M.P. (1970) *Lysty na Naddniprojans'ku Ukrainu*. *Literaturno-krytychni praci: U 2 t. Kyi'v. T.1*.
9. Dragomanov M.P. (1991) *Chudacki dumky pro ukrainsku nacionalnu spravu*. Dragomanov M.P. *Vybrane*. Kyiv.
10. Dmytro Doncov. *Vybrani tvory*. T. 10. *Tvory riznyh periodiv: DRAGOMANOV I MY*. URL: dontsovnich.com.ua
11. Dovgych V.A. (1991) *Ukrainska ideja v politychnij teorii M. Dragomanova*. Kyiv.
12. Dragomanov M.P. (1937) *Programa*. *Vybrani tvory. Zbirka politychnyh tvoriv z prymitkami*. – Praga–Nju-Jork.
13. Orshan Ja. (1938) *Rozvytok ukrainskoj politychnoi dumky za sto lit*. London.
14. Podoljanyn K. (1954) *Z mynulih lit*. London.

15. Lysjak-Rudnyckyj I. (1994) Dragomanov jak politychnyj teoretyk. Istorychni ese. V 2 t. T.1. / Per. z angl. U.Gavryshkiv, Ja.Grycaka. Kyi'v.

16. Kruglashov A. (2000) Drama intelektualna: politychni idei' Myhajla Dragomanova. Chernivci.

Ethnic and social aspects in M. Drahomanov's views on the formation of national identity

Honcharuk Valerii Petrovich

Candidate of Political Science,
Associate Professor,
Associate Professor at the Department
of Political Science
Taras Shevchenko National
University of Kyiv
Volodymyrska str., 60, Kyiv, Ukraine

Saltovsky Oleksandr Ivanovych

Doctor of Political Science, Professor,
Professor of the Department
of Political Science
Taras Shevchenko National
University of Kyiv
Volodymyrska str., 60, Kyiv, Ukraine

Investigated here are the peculiarities of the interpretation of the Ukrainians' national identity social and ethnic components' in the political theory of the prominent scientist and public figure Mykhaylo Drahomanov, whose ideas had a strong influence on the political discourse not only in Ukraine and Russia, but throughout Europe. In order to reveal this problem, the author of the article examines the philosopher's interpretation of such a specific feature of the Ukrainians as the loss of political elite and also the elite status of the society, liberalism as the basis of its socio-political theory, the impact of his views on the nature and the results of the Ukrainian Revolution of 1917=1921. It is also defined the scientists' analysis of the history of the people as a basis for developing projects for the future of the country. For M. Drahomanov any manifestations of national exclusivity, attempts to solve the "Ukrainian question" outside the framework of social emancipation, especially the working strata of society, are unacceptable. It is emphasized that for the philosopher the educated strata of the Ukrainian society, the intelligence, had to become the leaders of progressive ideas of social and national liberation, national identity. Attention is paid to the fact that for M. Drahomanov the idea of ethnic nationalism is acceptable for enslaved peoples at the stage of their struggle against violence and restrictions on the national grounds by the elite of politically dominant nations. At the same time the national state is not the goal of the Ukrainian movement for the philosopher, as his understanding of the meaning of the world political process implies the transition of mankind to stateless existence and the ability to satisfy the national and cultural needs of the individuals without obligatory gaining independence by all nations. Drahomanov's ideas about the social and ethnic components of national self-identification had a significant impact on the formation of the modern Ukrainian nation, the position of the political leaders of the Ukrainian People's Republic and provoked lively discussions in assessing its consequences and causes of the defeat.

Key words: M. Drahomanov, ethnic, social, national identity, people.

НОТАТКИ

Наукове видання

ПОЛІТИКУС

Науковий журнал

Випуск 6

Коректура • С. Корзун

Комп'ютерна верстка • Ю. Ковальчук

Формат 60×84/8. Гарнітура Arimo.
Папір офсетний. Цифровий друк. Обл.-вид. арк. 14,08. Ум. друк. арк. 13,72.
Підписано до друку 30.12.2021. Наклад 150 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, м. Одеса, вул. Інглєзі, 6/1
Телефони +38 (048) 709 38 69
+38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6424 від 04.10.2018 р.